

POŠTNINA PLAČANA V GOTOVINI

ZGODOVINSKI ČASOPIS

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

HISTORICAL REVIEW

LETNIK XXV

ZVEZEK 1-2

LETO 1971

LJUBLJANA

IZDAJA

ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO

LJUBLJANA

Zgodovinski časopis je glasilo
Zgodovinskega društva za Slovenijo

Sedež uredništva:

Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani
61000 Ljubljana, Aškerčeva cesta 12
Št. žiro računa SDK 501-8-490/1

Zamenjave (обмены, Exchanges):

Zgodovinsko društvo za Slovenijo
Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete
61000 Ljubljana, Aškerčeva cesta 12

Založba in uprava:

Državna založba Slovenije
61000 Ljubljana, Mestni trg 26

Redakcija tega zvezka je bila zaključena v marcu 1971

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira

Ta zvezek so uredili:

Dr. Stane Gabrovec, dr. Ferdo Gestrin, dr. Bogo Grafenauer,
dr. Milko Kos, dr. Vasilij Melik, Bogo Stupan, dr. France Škerl,
dr. Jože Šorn, dr. Fran Zwitter

Odgovorni urednik:

dr. Ferdo Gestrin

Zalaga Državna založba Slovenije v Ljubljani
Natisnila tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani

*Ob trideseti obletnici
ustanovitve OF in začetka
narodnoosvobodilnega boja
slovenskega ljudstva*

Metod Mikuž

DONESEK K ZGODOVINI OSVOBODILNE FRONTE

I.

E. Kardelj je na 2. kongresu OF od 26. do 28. aprila 1948 v Ljubljani poudaril, da ni slučaj, da je ustanovni dan OF, 27. april 1941, »državni praznik osvobojenega slovenskega naroda«,¹ na 3. kongresu OF, tri leta kasneje pa, da je to eden od najvažnejših datumov v razvoju naše revolucije, saj je bila ustanovitev OF skoraj da *conditio sine qua non* za uspešno vstajo, do katere je moralo priti, pa tudi formalna in organizacijska potrditev in utrditev tega, kar je v resnici že nastajalo in bilo — enotnost ogromne večine ljudstva v skupni zavesti, da je napočil čas, ko je treba sprejeti boj na življenje in smrt s sovražnikom, ki je pretil samemu obstanku slovenskega naroda.²

Če vsaj približno poznamo okupacijske namere, pa tudi njih začetna izvajanja nemškega okupatorja, moremo kaj kmalu pritrditi Kardeljevemu utemeljevanju pomembnosti ustanovitve OF. Slovenskemu narodu je pretilo pravo fizično iztrebljanje, od že začetnega uničevanja spomenikov slovenske kulture (Nemce so motili celo slovenski napis na nagrobnikih) in preganjanja slovenskega jezika ter izseljevanja predvsem slovenske inteligence do streljanja talcev, izseljevanja večjih kompleksov, partizanskih družin, moralnega in fizičnega poniževanja slovenskega naroda. Res je, da so morali tudi Nemci kot ostala dva okupatorja, Italijani in Madžari, že zaradi začetnega vsenarodnega oboroženega odpora, menjavati okupacijske metode, vendar pa se njih bistvo ni nikdar menjalo: resna namera uničiti slovenski narod, ki je bil in postajal vedno večja nevarnost in ovira za utrditev nemštva na predvideni jugovzhodni meji nemškega rajha. Točno je tudi to, da ostala okupatorja nista bila za las boljša. Madžari so okupirano Prekmurje enostavno vključili v svojo državo, Italijani pa so bili nekoliko počasnejši. Mussolinijev »prestizž«, ki ga je iskal in upal doseči na okupiranem ozemlju, se namreč nikdar ni ujemal z okupacijskimi namerami velike italijanske buržuazije, ki je bila fašistična vselej toliko in tolikokrat, kolikor je to služilo njenim imperialističnim ciljem.

Dve, oziroma tri poti so bile slovenskemu narodu odprte na začetku okupacije. Prvi dve naj bi pokazala slovenska politična kontinuiteta, tretjo pa je pokazala KPS (kot sestavni del KPJ) z ustanovitvijo OF za

¹ II. kongres OF Slovenije, Ljubljana 1948, str. 63.

² III. kongres OF Slovenije, Ljubljana 1951, str. 34.

takojšen, oborožen odpor. To je bila brez dvoma ne samo sekularna zasluga KPS, temveč tudi njena sekularna naloga.

Prva pot je mogla voditi samo v znano »kar bo, pač bo« in jo je prav na začetku okupacije poskušalo inavgurirati vodstvo ljubljanske škofije pod geslom, da je vsaka oblast od Boga. To sicer splošno veljavno geslo za kristjane je seveda moglo dobiti neko razumljivo veljavo in poslušnost le v ljubljanski škofiji, kajti nemška okupacija Štajerske je že prve dni povsem onemogočila dati mariborskemu škofu celo tako izjavo. Zanimivo je, da tudi v ljubljanski škofiji, kolikor so jo zasedli Italijani, to geslo vernikov ni nikdar vžgalo, prej ali slej pa se je tega gesla poslužila neznatna mladinska skupina in nekaj starejših posameznikov na visokih cerkvenih položajih, ki jim je bila za vzor stanovska država, katero sta neutrudno pridigovala dva izrazita fašistična papeža, Pij XI. in Pij XII. Ta pot, kolikor jo je že bilo, je skoraj od vsega začetka vodila v hudo narodno izdajo: s podporo in pomočjo okupatorja ter z zlorabo verskega čustvovanja uničiti (tudi fizično) vse, kar bi kakor koli onemogočilo vzpostavitev neke civitatis Dei že na tem svetu. Pot te skupine ni izključevala samo poti OF, temveč tudi poti sebi skoraj za las podobne, tudi mlade klerikalne skupine, ki je skušala okupacijo izrabiti za obračun s starim klerikalnim in cerkvenim vodstvom in se sama polastiti oblasti. Če je prva skupina — trdeč, da je vsaka oblast od Boga — vezala vse svoje delo na obstoj okupatorja in verovala tudi v njegovo zmago, je bila druga skupina »liberalnejša«. Verovala je kot prva skupina, ne pa v okupatorjevo zmago. Okupator naj bi ji le pomagal strmoglaviti stare, v neki — morda celo konfederativni kraljevini Jugoslaviji — pa naj bi jo ustoličili Angloamerikanci, v katerih zmago so trdno verjeli.

Avtorjem druge poti, navezanim in izhajajočim iz slovenske meščanske politične tradicije in kontinuitete, so že začetki italijanske okupacije, zlasti pa italijanski zakon-dekret o ustanovitvi Ljubljanske pokrajine in njen statut (3. maja 1941), začeli vzbujati varljivo upanje o neki, čeprav minimalni slovenski avtonomiji, ki je izgledala spričo nemškega že začetnega divjanja še toliko večja. Zato je bila po svoje razumljiva začetna pripravljenost slovenskih političnih vrhov in javnega življenja sodelovati v ponujani konzultii ali sosvetu, da bi pač reševali, kar bi se dalo rešiti. Pripravljenost je bila še večja, ker bivši ban dr. Marko Natlačen mesec in pol poprej na sestanku z Nemci v Celju ni dosegel prav ničesar. Začeli pa so izstopati iz konzulte, ko je ta zaradi naraščajočega narodnoosvobodilnega boja (NOB) začela v okupatorjevih očeh izgubljati svojo prvotno zamisel in ker so — morda vsaj nekateri od njenih članov — le začeli spoznavati njen stvarni in moralno politični nesmisel. Ker je postalo te vrste sodelovanje z okupatorjem nemogoče, NOB pa se je vedno bolj širil tudi v narodnoosvobodilno revolucionarno smer, se je ta pot razcepila. Del (manjšina) se je poskušala reševati v sredino, del pa je začel snovati ilegalno (Slovensko zavezo in njene tri ilegalne legije), ki pa kot ilegala nasproti OF in okupatorju ni mogla dolgo obstajati in je moral ta del ob prvem višku razvoja OF pomladi 1942 del svoje ilegale (legije) pred okupatorjem legalizirati in mu ponuditi pomoč za boj proti osvobodil-

nemu boju lastnega naroda. Tako je tudi ta pot končala v grobi narodni izdaji in je v vsem svojem nadaljevanju povzročila veliko krvavih žrtev lastnemu narodu.

Le tretja pot, pot OF je bila rešilna, vendar pa ne na začetku in ne v vsem nadaljnjem razvoju lahka. Čeprav slovenski narod ni bil nikdar v svoji zgodovini »nevojaški narod«, je bila velikanska okupatorjeva nadmoč le velika ovira za začetke te poti. Bilo je še veliko drugih ovir, med katerimi nikakor ni bila majhna tudi ta, da ni bila pot pri posameznikih — od prepričanja o potrebnosti boja do začenjanja pravega boja — povsod enako lahka in dolga. Tudi tod je priskočila na pomoč KPS, ki je prva začela pošiljati v boj svoje najboljše kadre, okrog teh prvih borbениh jeder pa so se začeli zbirati tudi drugi. Pa tudi ko je že boj stekel in se je že jeseni 1941 pokazal njegov prvi, veliki uspeh — partizanstvo je bilo razširjeno kljub strahovitim začetnim okupatorjevim represalijam in se je tudi utrdilo — težave seveda niso prenehale. Od hudih in krvavih žrtev ter izgub junaških borcev in bork do pravilnega razumevanja in ne zoževanja dveh temeljnih gesel OF: boj proti okupatorju in da se »staro ne sme nikdar več vrniti« in od kolikor se le da enakomernega razvoja OF in NOB v vseh slovenskih pokrajinah do doslednega odstranjenja nevarnosti, ki morejo spremljati vsako revolucijo, do uravnavanja na pravo pot med možnostjo leve in desne stranpoti.

Nastati bi moglo za Slovenijo še posebno in značilno vprašanje, kakšen je bil odnos slovenskega katoliškega klera do NOB in ljudske revolucije? Klera torej, katerega predniki so imeli nemajhne zasluge, da se je slovenski narod, vkleščen med veliko germansko in romansko silo, ne samo obdržal, temveč tudi uspešno preprečeval prvi sili politiko »mostu na Jadran«, drugi pa aspiracije prek Ljubljanske kotline doseči pot proti Podonavju.

Poudariti je treba, da je višji kler zlasti v ljubljanski škofiji zaradi različnih vzrokov — in ne samo zaradi kanonične pokorščine — zvesto sledil navodilom in okrožnicam obeh fašističnih papežev in to že od prisilne resignacije zavednega Slovence, škofa dr. Antona Bonaventure Jegliča na začetku tridesetih let. Takrat in še nekaj let kasneje mlajši in nižji kler skoraj v celoti te »politike starih« ni odobral, nekaj pred okupacijo pa je bil ta tabor mlajšega klera že razbit in neenoten. Neenotnost je precej zakrivila napačno poudarjana (od zgoraj) in napačno razumevana (od zgoraj in od spodaj) oboedientia canonica, še več posledica klerofašistične vzgoje Mladcev na srednjih šolah, ki je Mladce-bogoslavce spremljala tudi v semenišča in okuževala še druge, mnogo pa tudi od cerkvene hierarhije spretno uporabljeni in aplicirani znani svetopisemski primer prodaje človeškega dostojanstva in svobode »za skledo leče«. Zanimivo je torej bilo tole: čim je poprej čisto priljuden in uspešen mlad klerik dobil na primer mesto gimnazijskega veroučitelja ali profesorja, je kaj kmalu zapustil svoja prejšnja napredna ali vsaj človeška gledanja pa tudi dejanja, se začel bližati intencijam višje cerkvene hierarhije, ali pa jih začel celo presegati.

Tako je na začetku okupacije v »revolucionarnem« taboru ostalo le nekaj osamelcev. Ker so Nemci takoj po okupaciji izselili vso slovensko

duhovščino s Štajerske in Gorenjske, moremo seveda govoriti le o tem, na katero od zgoraj omenjenih treh poti je stopil slovenski kler na začetku v Ljubljani sami. Reči moramo, da najdemo višji in nižji kler na prvi in drugi poti, na tretji poti pa ne vseh osamelcev. Pravzaprav samo tiste, ki so se vključevali o OF »od spodaj«, se pravi skupaj z ljudskimi množicami. Tisti pa, ki so se vključevali »od zgoraj« (nekako prek krščansko socialistične ustanovne skupine) so kmalu omagali že ob prvi revolucionarni diferenciaciji v OF (zgodnja pomlad 1942) in z njimi tudi nekateri, ki so se vključili »od spodaj«. Nekoliko drugače je bilo v ljubljanski škofiji na deželi. Skoraj ves starejši nižji kler (vštevši dekane), razen nekaj bivših političnih petelinov, je bil na strani OF, skoraj ves mlajši nižji kler pa je bil proti.

Že polletni razvoj OF je pokazal, da je bilo njeno vodstvo v pravih rokah. OF in NOB se je neprestano širil in — kar je bilo še posebej pomembno — vodstvo OF je bilo ves čas tesno povezano s cilji in željami bojujočih se slovenskih ljudskih množic, ti cilji in želje pa so bile istovetne s cilji in željami vodstva samega. Tako je lahko vodstvo izdalo dokončni program OF ali Temeljne točke OF, ki se v ničemer niso več menjavale ne dopolnjevale do osvoboditve, ker to pač ni bilo potrebno. Vsebinsko in če mu sledimo po vrstnem redu kot je zapisan, je bil program OF sledeč: neizprosna oborožena akcija proti okupatorju predstavlja izhodišče za osvoboditev in združitve vseh Slovencev (Združena Slovenija). OF je za jugoslovansko kontinuiteto, za sloga in enotnost jugoslovanskih narodov in stremi k povezanosti slovenskih narodov pod vodstvom velikega ruskega naroda, a na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe. Osvobodilni boj slovenskih množic preoblikuje slovenski narodni značaj in ustvarja »nov lik aktivnega slovenstva«, vse skupine, ki sodelujejo v OF, so se obvezale, da bodo lojalne v medsebojnih odnosih. Po narodni osvoboditvi prevzame na slovenskem ozemlju oblast OF v celoti in uvede dosledno ljudsko demokracijo, vprašanja pa, ki presegajo okvir NOB, se bodo na demokratični način reševala po osvoboditvi. O notranji ureditvi Združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih bo odločal slovenski narod sam (v smislu Atlantske izjave), narodna vojska na slovenskem ozemlju raste iz slovenskih narodnoosvobodilnih partizanskih čet in narodne zaščite, kamor se pozivajo vsi zavedni Slovenci.³

Ob preučevanju razvoja OF moremo takoj opaziti dve njeni izraziti posebnosti, njeno zelo zgodnjo ustanovitev (27. april 1941), njeno zunanjo in notranjo strukturo ter skoraj istočasno razširjenost po vsej Sloveniji ne glede na razkosanost in različne okupatorje. Njeno tako zgodnjo ustanovitev je sicer terjala nujnost, a kljub tej nujnosti OF ne bi bilo tako zgodaj, če bi KP že od 1935 dalje ne nastopila svoje velike poti, zbiranja vseh pozitivnih in demokratičnih sil sloveskega naroda. Najprej z zbiranjem teh sil v ljudski fronti, ki so nastale in se razvile kot revolucionarna opozicija v slovenskem klerikalnem in liberalnem političnem taboru, med delom slovenskih kulturnikov in z zbiranjem politično ne-

³ Dr. Makso Šnuderl, Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji, Ljubljana: 1949, str. 31—32.

opredeljenih, a demokratičnih posameznikov. Druga velika predvojnja akcija KPS je bila boj za doseg delavske enotnosti in tretja, še večja, akcija za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze. Te ustanovitve sicer takratni ban dravske banovine ni dovolil, a na peticiji za ustanovitev je bilo zbranih 30.000 podpisov, od najuglednejših kulturnih in javnih delavcev do kmetov in delavcev. To je bil pač predhodnik OF v malem! Takoj ob okupaciji se je torej mogla KPS opreti na veliko število svojih že preizkušenih in aktivnih sodelavcev in takoj tudi razširiti program nekdanje ljudske fronte z bojem in to takojšnjim proti fašističnemu okupatorju, za narodno osvoboditev itd. Ni bil torej slučaj, da je E. Kardelj v svojem govoru na Kočevskem zboru na vprašanje, zakaj je mogel slovenski narod v svojem boju doseči že do tega zbora tako velike uspehe in zakaj je sploh mogel začeti boj? — odgovoril, da sta »spontano prebujene borbene sile naroda« organizirala in vodila v boj dva subjektivna faktorja, KPS in »skupine slovenskih patriotov-demokratov in svobodoljubnih ljudi, ki so bili pripravljene skupaj s komunistično partijo dvigniti zastavo brezkompromisne politične in oborožene borbe proti okupatorju in njihovim domačim pomočnikom. Prisotnost teh skupin je dala slovenskemu osvobodilnemu gibanju tisto potrebno širino, ki je omogočila z najmanjšimi žrtvami doseči največje uspehe. Istočasno pa se je v skupni borbi skovala tista demokratična enotnost osnovnih demokratičnih tokov v slovenskem življenju, ki bo opredelila vso bodočnost slovenskega naroda, in ki omogoča, da bo slovenski narod brez velikih pretresov stopil v novo, resnično demokratično bodočnost.«⁴

Druga posebnost OF, njena zunanja in notranja struktura in skoraj istočasna razširjenost po vsej Sloveniji, je izvirala iz postopnega množičnega vključevanja slovenskega naroda v OF. Tako moremo že od poletja 1941 govoriti o organizacijskih temeljih OF povsod, kjer so bile vzpostavljene organizacije KPS — in te so bile po vsej Sloveniji — in nas ne more pri tem motiti drugo zgodovinsko dejstvo, da je tudi v tem prednjačila Ljubljanska pokrajina, predvsem pa mesto — heroj Ljubljana, ki je od vsega začetka prevzela moralno in materialno težo in odgovornost za organiziranje NOB. Že od poletja 1941 moremo govoriti o vodstvenem organu OF (vrhovni plenum OF in njegov izvršilni odbor — IOOF), takoj za tem že tudi o dobro razpršeni organizaciji OF v Ljubljanski pokrajini (od terenskih odborov OF do okrožnih odborov OF); od septembrskega plenuma OF 1941 pa o ugotovitvi plenuma samega, da odbori OF istočasno predstavljajo tudi organe porajajoče se ljudske oblasti. Zato se je vrhovni plenum OF začel upravičeno imenovati tudi Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO). Tako je vrhovni plenum OF-SNOO v tem prvotnem osebostnem sestavu do Kočevskega zbora predstavljal najvišji vodstveni politični in oblastni organ NOB na Slovenskem, v obeh funkcijah pa ga je nadomeščal IOOF, tega pa v razdobju največje ilegale tričlanski sekretariat IOOF.

⁴ Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju, Ljubljana, 1953, str. 73—74.

Ta zanimiva, a povsem logična »dvojnost« organov in v organih OF je ostala vse do osvoboditve in še celo nekaj časa po njej, čeprav je prišlo do prvega, naravnost klasičnega ločevanja politične in oblastne funkcije v organih OF že na prvem osvobojenem ozemlju v Ljubljanski pokrajini, ker so postali prvotni terenski odbori OF (kot politični in oblastni organi OF) preozki in ker je ljudska demokracija terjala, da prebivalci osvobojenega ozemlja volijo svoj — to pot — vsaj najnižji oblastni organ, terenski (krajevni) narodnoosvobodilni odbor (NOO). Pripadnost, ali če hočemo, članstvo OF in neodtujljiva demokratična pravica, aktivna in pasivna volilna pravica slehernega, če je seveda ni izgubil zaradi moralne ali fizične nesposobnosti, sta dve povsem različni prvini. Tudi danes je nekaj drugega članstvo v SZDL in volilna pravica! Tako so prebivalci že na prvem osvobojenem ozemlju volili svoje oblastne temeljne organe, terenske ali krajevne NOO, stari terenski odbori pa niso minili in so obdržali svojo prav začetno funkcijo političnih organov. Ko je bila končana velika italijanska ofenziva poleti in jeseni 1942, je minilo tudi prvo osvobojeno ozemlje in z njim izvoljeni NOO, katerih funkcije so prevzeli ponovno ilegalni terenski odbori OF.

Vse to je pokazalo izredno prožnost vodstva OF, ki je ob vsaki priliki in to v pogojih krvavega in revolucionarnega NOB poskušalo zadostiti vsaj elementarnim zahtevam ljudske demokracije, pa tudi zadržano neuničljivost organov OF. Za to neuničljivost pa je bilo potrebno, da so se ti organi (na določenem prostoru) utrdili in vrasli med množice še pred nastankom osvobojenega ozemlja tako, da so množice razumele in prenesle divjanje okupatorjeve ofenzive, izgubo svojega izvoljenega NOO in znale ponovno »ilegalno« zaživeti s svojimi starimi terenskimi odbori OF.

Poučen primer za to našo trditev je bilo stanje v Ljubljanski pokrajini po končani italijanski ofenzivi. Ostali in delovali so vseh treh vrst odbori, OF, terenski, okrajni in okrožni in znova so opravljali obojne funkcije. Zato se izvršilnemu odboru OF po kapitulaciji Italije, ob nastanku velikega osvobojenega ozemlja, ni zdelo potrebno razpisati volitve v NOO. Imamo pa drug primer, z Zgornje Savinjske doline, ki jo je osvobodila NOV in POS poleti 1944. Tod do osvoboditve tega predela OF ni bila tako utrjena kot je bila v Ljubljanski pokrajini, izpeljali pa so volitve v NOO že po odloku 1. zasedanja SNOS v Črnomlju, ki je bil še demokratičnejši od odloka IOOF za volitve na prvem osvobojenem ozemlju. Velika nemška ofenziva je jeseni 1944 to osvobojeno ozemlje uničila in minili so izvoljeni NOO, a marsikje tudi še neutrjeni in s prebivalstvom ne zraščeni odbori OF. Tako je bilo marsikje po ofenzivi treba začeti skoraj da z letom 1941.

Rekli smo, da je OF nastajala in se razvijala od zgoraj in od spodaj. Na prvi način z vključevanjem v OF prek in s pomočjo organizacijske in vsebinske strukture obeh vodstvenih organov OF, vrhovnega plenuma in IOOF. V prvem so bile zastopane vse skupine (politične, kulturne, strokovne itd.), ki so se v OF vključile takoj ali kmalu po ustanovitvi, v drugem pa zastopniki skupin, ki so na povabilo CK KPS prisostvovala na ustanovnem sestanku 27. aprila 1941. Če je bilo le mogoče, je ista

»koalijska« struktura (zastopnikov ustanovnih skupin kot v IOOF) obstajala tudi v pokrajinskih in okrožnih odborih OF. Ta »koalicija« je bila potrebna zaradi slovenske politične preteklosti in zaradi širine OF, obenem pa je že od vsega začetka podirala mostove in možnosti vrnitve k politični preteklosti in razcepljenosti slovenskega naroda. Da pri tej »koaliciji v OF« ne moremo govoriti o neki meščanski koaliciji, je bilo jasno od vsega začetka, je pa formalno trajala v vodstvenih organih še prek Dolomitske izjave treh ustanovnih skupin (februarja 1943), razširitve IOOF z nekaterimi predstavniki skupin, zastopanih v vrhovnem plenumu jeseni 1944 in prek izrazito »osvobodilnofrontovske« prve slovenske narodne vlade, sestavljene v Ajdovščini na začetku osvoboditve. KPS je v OF slej ko prej obdržala vlogo hegemonu, merilo njenega deleža, v vodstvu OF kot tudi deleža ostalih skupin pa ni bila nikdar pripadnost tej ali oni stranki oziroma skupini, temveč samo borbena pripravljenost in požrtvovalnost v NOB.

Še pomembnejše je bilo vključevanje v OF »od spodaj«. Bilo je množičnejše in ni iskalo in zahtevalo nobenih garancij mimo tistih, ki so jih dajale z vedno večjo avtoriteto Temeljne točke OF. Zaradi demokratičnosti OF vstop v OF ni mogel biti prisiljen, pač pa je človeka gnala in silila v OF njegova vest.

Cilj obeh vključevanj je bil ves čas eden in isti, pritegniti čim bolj enoten slovenski narod v brezkompromisni boj proti okupatorju in ko so se pojavili narodni izdajalci, tudi proti tem. Ni bilo pa seveda vključevanje v OF in aktivnost v njej pri slehernem frontovcu in v vsaki slovenski pokrajini enaka. Če bi to intenzivnost udeležbe v NOB natančneje preiskali, bi našli kar se le da pestro mavrico in lestvico najrazličnejše in — kar je še pomembnejše — najiznajdljivejše aktivnosti. Vse tisto, kar je sposoben pokazati vsak narod, ki se bori na življenje in smrt, le če je pravilno voden. OF je vključevala heroje-partizane in aktiviste, vključevala vse zveste, dobre in svojemu narodu predane ljudi, bolj in manj pogumne, tudi večje in manjše Nikodeme. Izključevala je vedno in dosledno le eno, samo, najslabšo človeško zvrst, narodne izdajalce! Nikdar, tudi čez sto let, ne bo lahko reči, ta in ta je storil »več« — četuti je storil nadvse veliko dejanje, vedno pa, že takrat in danes je mogoče reči, da kar je kdo storil za NOB, je storil prav in dobro. In tudi vest — neizprosni judex supremus — mu ni ničesar očitala.

Zanima nas, ali moremo zaslediti na začetku NOB pri ostalih jugoslovanskih narodih nekaj podobnega naši OF. Tito je na 2. kongresu ljudske fronte Jugoslavije septembra 1947 poudaril, da je OF takoj v začetku dobila najizrazitejši vseljudski značaj in se je potem ta ljudska fronta v Sloveniji od začetka razlikovala od ljudske fronte v drugih pokrajinah.⁵

Na področju pokrajinskega komiteja KPJ (PK KPJ) za Srbijo je okrožni komitet KPJ za Kragujevac že 15. julija 1941 zapisal, da je treba ustanoviti »Osvobodilno narodno fronto«. PK KPJ za Srbijo pa je sporočil OK za Valjevo 16. julija, da je treba začeti ustanavljati skupne

⁵ Drugi kongres LF Jugoslavije, Ljubljana 1947, str. 11.

komiteje, to je odbore narodne fronte in jih povezati s pristaši bivših strank, ki bi se izjavili za boj proti okupatorjem in njegovim hlapcem. Podobno je zahteval PK 12. avgusta, da je treba ustanavljati odbore narodnoosvobodilne fronte in se povezovati s pristaši vseh bivših strank, ki so za boj proti okupatorju in njegovim hlapcem. Iz okrožja Šabac je poročal 14. avgusta instruktor PK, da so bile razorožene vse žandarmerijske postaje in požgane knjige vseh občinskih uprav ter da so župani izjavili, da bodo v bodoče poslušali odredbe komandirjev odredov. V okrožju so imeli vso oblast partizani in instruktor je spraševal, ali naj to oblast uvedejo tudi kot občinsko oblast in kako naj bi ta praktično izgledala. Drugače je bilo zopet v niškem okrožju. Tod je skliceval odred zborovanja, kjer so obtoževali župane, da so podpirali okupatorja. Taki župani so morali odstopiti. Toda PK je poslal navodilo, naj pustijo župane in kulake na miru.

PK je 20. avgusta naročil, naj ostanejo vse tiste občine (občinske uprave), ki so ščitile koristi ljudstva, svoje funkcije pa naj odpravljajo pod kontrolo partizanov. Izdajalske občinske uprave naj ljudstvo zamenja s pomočjo partizanov in naj na njih mesto postavi ljudi iz lastnih vrst, ki pa naj v občinskem sistemu ne spreminjajo ničesar. Konec avgusta je PK zahteval, da se je treba povezovati s pristaši in vodstvu političnih strank, ki so se pripravljene boriti in postavljati skupne odbore osvobodilne fronte, ki naj bodo neke vrste ljudska oblast v krajih, očiščenih od okupatorjev.

Pri vsem tem so delali tudi napake. OK za Šabac je 23. avgusta sporočil PK, da je bilo dosti težav s prepričevanjem tovarišev, da še ni nastopila faza proletarske revolucije, v kraljevskem okrožju do 23. avgusta še niso ustanovili odbora narodne osvoboditve, ker niso dobili predstavnikov drugih (meščanskih) političnih strank. V okrožju Čačak so imeli že zamišljene neke vrste narodnoosvobodilne odbore po vaseh. Pri ustanavljanju skupne fronte s predstavniki bivših političnih strank so imeli konec avgusta uspehe v Mačvi in ustanavljali so tudi odbore narodnoosvobodilnega fonda za zbiranje pomoči. Isto so uspeli tudi na področju OK za Kragujevac, ki je 30. avgusta poročal o sporazumu med delegati KPJ in delegati zemljoradniške stranke. Sporazum je obsegal sodelovanje v NOB, ustanavljanje skupnih narodnoosvobodilnih odborov, v katerih naj bi pritegnili še pristaše drugih strank. Ti narodnoosvobodilni odbori naj bi bili edini politični faktor, ki bi s propagando pripravljali množice na ljudsko vstajo, povsod pa naj bi ustanavljali tudi odbore nacionalnega fonda. Nekaj zemljoradnikov je vstopilo tudi v odred, član izvršnega odbora te stranke pa je postal namestnik komandanta kragujevskega odreda.

Konec avgusta je komanda posavskega odreda določila, da je treba v vseh vaseh osvobojenega ozemlja postaviti odbore narodnoosvobodilne fronte, pa tudi po vaseh na neosvobojenem ozemlju. Ti odbori niso bili organi nobene stranke in so njih člane izbirali med poštenimi rodoljubi brez ozira na njihovo politično pripadnost. Splošna naloga teh odborov naj bi bila administrativno posredništvo med partizansko četo in vasjo, posebne naloge pa organizacija prehrane, ustanovitev narodnoosvobodil-

nega fonda, zbiranje orožja, sestava spisikov za orožje sposobnih moških itd.

PK je 4. septembra določil, da je prav »v tej etapi boja« treba pridobivati tudi ostale politične formacije za skupno stvar v obliki narodne fronte. Nujno se je treba hitro povezati s pristaši in vodstvi strank, ki so pripravljene za boj in postaviti je treba skupne odbore narodnoosvobodilne fronte povsod, kjer je to mogoče. Ti odbori naj bodo neke vrste ljudska oblast v osvobojenih krajih. Čim bolj je treba utrditi zveze z župani. Le odbori fronte imajo pravico mobilizirati. Drugi bataljon posavskega odreda je 7. oktobra zahteval, naj se na njegovem področju čimprej vpeljejo v delo narodnoosvobodilni odbori, da bi postali oblast v vaseh in da bi bil štab bataljona razbremenjen poslov. Dne 11. oktobra je objavil narodnoosvobodilni odbor za Užice svojo izvolitev. Bil je izvoljen na konferenci meščanov Užica in rečeno je bilo, da bo najpopolnejši izraz oblasti v izrednih okoliščinah. V sodelovanju s štabom užiškega odreda bo zavaroval osebno lastnino itd. Postavil je tudi narodnoosvobodilni fond.

PK je 14. oktobra naročil OK za Arandjelovac, da je treba doseči z vsemi političnimi strankami in rodoljubi politične sporazume na podlagi skupnega boja proti okupatorju in njegovim pomagačem. Ustanavljati je treba narodnoosvobodilne odbore, v katere naj pridejo pošteni ljudje, odbori pa naj bodo odraz borbene volje vseh ljudi. Prav tako je pisal PK 16. oktobra OK za Kragujevac, da je treba ustanavljati enotno fronto NOB, se čvrsto povezati z ljudstvom in pritegniti ljudi vseh strank in rodoljubov v to fronto. Treba je vršiti »pritisk od spodaj«. Vzporedno z ustvarjanjem te bojevnice zveze je treba dosegati tudi politične sporazume, ustvarjati osvobodilne odbore kot rezultat teh političnih sporazumov in ti odbori naj bodo »resnična narodna oblast v dotičnem kraju«. Iz poročila OK za Požarevac je razvidno, da so obstajali »nacionalni osvobodilni komiteji« povsod, OK pa je bil mnenja, naj bi ti ne bili samo organi za zbiranje hrane, temveč tudi jedra za pripravo narodne vstaje in »nove uprave, ki bo dala novo vsebino življenja na osvobojenem ozemlju«.

Že po odhodu iz Srbije je CK KPJ 14. decembra 1941 naročil PK za Srbijo, da je treba vso pozornost posvetiti ustanavljanju narodnoosvobodilnih odborov, ki naj postanejo glavna transmisija KPJ v masah. Na neosvobojenem ozemlju naj bodo organi političnega boja naroda, na osvobojenem ozemlju pa tudi organi demokratične oblasti.⁶

Če bi teh nekaj poročil iz Srbije primerjali z nastankom in razvojem OF v Sloveniji, bi mogli opaziti več razlik. Temeljna je bila pač ta, da je v Srbiji pozvala v boj, ga tudi začela in potem nadaljevala KPJ brez neke prehodne ustanovitve osvobodilne ali ljudske fronte kot je bilo to v Sloveniji. Ko je bil v Srbiji NOB že v velikem razmahu in kronan z velikim osvobojenim ozemljem, se je pokazala nujna potreba po širini tudi »od zgoraj« in »od spodaj«, kar je skušala KPJ doseči naknadno z ustanavljanjem neke ljudske osvobodilne fronte in njenih odborov naj-

⁶ Zgodovinski časopis, Ljubljana 1961 (l. XV), str. 24—26.

prej na področju okrožnih komitejev. Širina je bila vsekakor potrebna tudi zaradi postavljanja organov ljudske oblasti na osvobojenem ozemlju.

Formalno v Srbiji nekaj podobnega slovenski OF kot osrednje politične in oblastne organizacije med NOB ni obstajalo, moremo pa opaziti ponekod na terenu nekaj elementov, ki bi NOO v Srbiji precej približal organom naše OF, če bi se spopolnili in ravnali po direktivi CK KPJ, ki smo jo omenili kot zadnjo.

V Sloveniji je bil NOO vedno le voljeni oblastni organ, širši in tudi »ločen« od odbora OF. V Srbiji pa je bil NOO rudimentarni zametek ljudske fronte »od spodaj«, postavljen ali izvoljen in je na osvobojenem ozemlju skoraj po pravilu zamenjal prejšnji občinski odbor — ki so v Sloveniji preminili sami od sebe in jih zato nihče ni niti spominjal, — na neosvobojenem ozemlju pa naj bi se srbski NOO po že imenovanih intencijah CK KPJ precej približal našim prvotnim terenskim odborom OF.

Na področju PK KPS za Vojvodino moremo srečati prve zarodke osvobodilne fronte in ljudske oblasti v odborih narodnoosvobodilnega fonda, ki so bili na področju PK KPJ za Srbijo le pomožne organizacije NOO. V teh odborih, ki jih kot pomožne organizacije OF moremo srečati na primer tudi pri nas zlasti na Gorenjskem, posebno v kamniškem okrožju, so bile ponekod zastopane vse stranke, pa tudi posamezniki, ki so se borili proti okupatorju ne glede na vero in narodnost. Zdi se, da so se NOO, ki so se kasneje pojavili na osvobojenem ozemlju v Sremu, razvili prav iz odborov narodnoosvobodilnega fonda in so bili tako zaradi svoje množičnosti podobni odborom OF.⁷

Na Hrvaškem je pozval CK KPH 22. junija 1941 hrvaški narod v boj za nacionalno in socialno osvoboditev, konec julija pa na oboroženo vstajo in na združitev v »enotno hrvaško nacionalno fronto«. Ustanovitev NDH in ustaški teror nad srbskim prebivalstvom je močno oviral tako združevanje hrvaškega kot hrvaškega in srbskega naroda. Ovira je mogla postati tudi razglas CK KPJ še pred nemškim napadom na Sovjetsko zvezo, ki je sicer pravilno svaril pred državljansko vojno in pozival delavce v enotno fronto ter svetoval povezavo te s kmeti v bojno zvezo. Zapisal pa je tudi, da bo delavski razred pod vodstvom KP in s pomočjo Sovjetske zveze ustvaril »nov družbeni red po vzorcu Sovjetske zveze, v katerem bo imelo delovno ljudstvo resnično nacionalno in socialno svobodo«.

Tito je že začetek avgusta 1941 opozoril hrvaški partizanski glavni štab, da zahtevajo razvoj ljudske vstaje in sovražni poskusi, da se ta prikaže kot čisto komunistična zadeva, upostavitve nekega narodnega odbora osvoboditve, v katerega naj bi prišli predstavniki demokratičnih struj Srbije, Hrvaške in Slovenija ter »naši ljudje«. Ta odbor naj bi bil neke vrste narodna vlada, ki naj bi izdala razglas in z njim pozvala v boj. V tem »jugoslovanskem odboru« naj bi bili trije ali štirje Hrvati, dva iz Slovenije, štirje iz Srbije in dva iz Črne gore. Čeprav se je ta Titova zamisel uresničila šele z Avnojem, vendar je tu že zelo zgodaj

⁷ Zgodovinski časopis, Ljubljana 1961 (1. XV), str. 28.

poudarjena tendenca po nekem jugoslovanskem združevanju, ki bi vsekakor moral imeti na začetku tudi politični, ljudskofrontovski značaj.

Kot v Srbiji pa je CK KPJ tudi na Hrvaškem zelo zgodaj poskušal ustanoviti ljudsko fronto. Tito je že sredi avgusta vprašal, kako gre z njeno ustanovitvijo in svetoval, naj povabijo voditelje HSS, 4. septembra pa, naj začno ustanavljati ljudsko fronto »od spodaj«, to je, naj v vseh krajih ustanovijo »skupne odbore narodne osvoboditve« z zastopniki HSS in SDS in naj ne čakajo na sporazume z voditelji teh strank. CK KPH je pozval vodstvo HSS 5. septembra v boj in poudaril, da cilj tega boja ni »ta ali ona oblika politične ureditve,« temveč osvoboditev hrvaškega in vseh jugoslovanskih narodov. Zato naj bi se povsod ustanovili odbori enotne narodnoosvobodilne fronte, ki bi povedla narode v boj.

Tako moremo na Hrvaškem opaziti neko ustvarjanje ljudske fronte od spodaj. V Dalmaciji se je na primer kmalu pokazalo, da se ne bodo mogli sporazumeti z voditelji raznih strank, začeli pa so ustanavljati akcijske odbore, ki so začeli preraščati v NOO. Ti odbori, v katerih so bili posebej organizirani uradniki, delavci, dninarji itd., nas morejo spomniti na matične odbore OF 1941/42 v Ljubljani. Ti odbori so postajali oblika široke borbene dejavnosti na vseh področjih in se niso ozirali na zadržanje bivših politikov do NOB. Nekaj poskusov ustvariti ljudsko fronto tudi od zgoraj, moremo opaziti v Liki. CK KPH je 30. septembra poudaril, da mnogi OK niso razumeli antifašističnega značaja boja »v sedanji fazi« in potrebe zbiranja vseh narodnih, demokratičnih in domoljubnih strank, skupin in osebnosti v narodnoosvobodilni fronti. Poudaril je potrebo velike propagande med množicami, zlasti pa pri pristaših HSS in SDS. Povsod naj bi snovali odbore fronte, ki pa »ne smejo viseti v zraku«, temveč morajo postati odraz enotnosti antifašističnih domoljubnih sil dotičnega kraja. Glavni cilj boja v tej fazi je izgon okupatorja in uničenje frankovskih band, vrnitev hrvaške Dalmacije, Primorja in Medjimurja ter izbojevanje resnične nacionalne svobode in neodvisnosti. CK KPH je pokazal tudi na več doslej narejenih napak. Nekateri so se orientirali na proletarsko revolucijo, na neposreden prevzem oblasti od strani proletariata, kar je NOB zoževalo in izoliralo komuniste od drugih naprednih borcev. V Liki in Dalmaciji se je pokazal desni oportunizem itd.

Na poseben način so ponekod na Hrvaškem nastajali organi ljudske oblasti. Na Kordunu so se ti razvili iz narodnih straž, ki so bile podobne naši narodni zaščiti. Začetek avgusta so izvolili komite narodne odbrane, nato pa so začeli na javnih zborovanjih voliti vaške odbore, pa tudi občinske in okrajne. V vse te odbore so prišli predstavniki strank in drugi rodoljubi. Podobno je bilo tudi v Liki. Tudi na področju OK Karlovac so oktobra začeli na osvobojenem ozemlju postavljati organe civilne oblasti. Po občinah, večjih vaseh in okrajih so volili NOO, ki so imeli politične in upravne funkcije, v manjših vaseh pa so volili poverjenike teh odborov. Odpravili so občinske uprave in okrajna glavarstva. Tudi v Hrvaškem Primorju in Gorskem Kotaru so v tem času volili krajevne svete, nekakšne NOO.

CK KPH je 6. decembra opozoril, da NOO niso organi nobene stranke ali organizacije. V NOO naj bodo zastopani predstavniki vseh, ki so za boj proti okupatorju in njegovim hlapcem. Na osvobojenem ozemlju naj bodo začasni organi oblasti, voljeni od ljudstva, začasni pa zato, ker so odstranjeni organi stare oblasti, organe bodoče trajne oblasti pa bodo določili prebivalci po osvoboditvi. Na neosvobojenem ozemlju pa naj vodijo NOO vse oblike političnega in ekonomskega boja.

Na posvetovanju hrvaškega glavnega štaba konec januarja 1942 se je pokazalo, da so tudi partizanske enote izvrševale civilno oblast, kjer pa so bili NOO, so jih partizanske enote kontrolirale. Na osvobojenem ozemlju v Baniji so bili po vseh vaseh, občinah in okrajih NOO, njih volitve pa so bile premalo pripravljene, v večini jih je postavil OK. Ljudje so pač mislili, da ima KP vso oblast in da so oblast tudi partizani.⁸

V Bosni in Hercegovini se elementi ljudske fronte niso razvili, kot povsod, pa so tudi nastajali organi ljudske oblasti. V Bosanski Krajini so začetek avgusta 1941 sestavljali komisarji vseh odredov nek vojni revolucionarni svet. Na predlog tega sveta je štab brigade določil ustanovitev odbora za komunalno politiko in industrijo v Drvaru ter komisariat za prehrano. V vaseh so partizanski štabi postavljali krajevne politične oblasti. Konec avgusta je bilo v Drvarju veliko zborovanje, kjer so izvolili narodnoosvobodilni svet in narodno sodišče. Naloga sveta je bila organizacija vojske in zaledja, a vse to le na zborih vojske in ljudstva. Jeseni so izvolili krajevne NOO, delegati teh pa so volili občinske NOO.

V Hercegovini so se v zbegih formirale narodne čete in vaški odbori, ki so jih izvolili prebivalci vasi v svojih zbegih. Zbegi so volili tudi sodišča. Iz narodnih čet so nastale partizanske čete in odredi, ki so predstavljali tudi neko splošno narodno politično organizacijo, ki je na zborovanjih reševala vsa vprašanja. Te čete so bile neke vrste narodne skupščine, ki so iz svoje srede volile tudi NOO.⁹

Tudi v Črni gori se oblike ljudske fronte niso razvijale, začetki ljudske oblasti pa so nastali in se razvijali na poseben način. V osvobojenem Kolašinu je bilna primer 20. julija 1941 zbor 200 delegatov gverilskih odredov, ki je izvolil narodni odbor za Kolašin in narodni odbor za okraja Andrijevico in Berane. Predpise za organiziranje oblasti je izdala tudi vrhovna komanda za Črno goro. Po teh predpisih je pripadala na osvobojenem ozemlju vsa oblast vrhovni komandi, stara jugoslovanska oblast pa je bila odpravljena. Pri vseh komandah enot naj bi iz vrst uglednih javnih delavcev vojska izvolila »osebe za zvezo z ljudstvom«, ustanovili naj bi začasne občinske in okrajne oblasti, stara upravna oblast Črne gore pa naj bi ostala. Nove oblastne organe naj bi volili vsi od 18. leta starosti dalje in to na sto prebivalcev ali 25 gverilcev po enega delegata, ti naj bi volili občinsko upravo in občinske delegate za volitev okrajne oblasti. Zbor delegatov je bila vrhovna oblast v občini, ki je lahko menjal občinsko upravo. Pri štabih odredov so

⁸ Zgodovinski časopis, Ljubljana 1961 (1. XV), str. 29, 38, 39.

⁹ Zgodovinski časopis, Ljubljana 1961 (1. XV), str. 53—54.

postavili sodišča, ki so mogla izrekatı smrtne kazni, kazni do enega meseca zapura pa so lahko izrekale okrajne oblasti.

V okraju Šavnik so takoj po vstaji postavili »vojno oblast oborožene vstaje«, ki je skrbela za red in mir in preprečevala vse, kar bi škodovalo NOB. PK KPJ za Črno goro je ukazal sredi avgusta 1941 postaviti na osvobojenem ozemlju NOO kot organe oblasti. Pri volitvah v NOO pa je bilo treba paziti, da bi bili izvoljeni taki, prek katerih bo mogoče izvajati partijsko linijo. Poudarili pa so, da NOO ne predstavljajo sovjetske, temveč ljudsko oblast. Glavni štab za Črno goro je 11. novembra poudaril, da imajo najvišjo oblast na osvobojenem ozemlju partizanski odredi, volijo pa naj na osvobojenem ozemlju tudi NOO, v katere naj bi prišli vsi svobodoljubni elementi, a njihovo delo naj bo pod nadzorstvom štaba odredov. PK pa je 20. novembra določil, da so NOO v občini sicer najvišja oblast, so pa podrejeni oboroženim partizanskim odredom, četam in vodom v občini. Ker so bile oborožene enote oborožene sile Partije(!), so imele te pravico NOO tudi razpustiti, če ne bi ti delali v korist NOB.¹⁰

Kot je znano, se je v Makedoniji vstaja iz različnih vzrokov zakasnila.¹¹

II.

Omejimo se na kratek pregled razvoja OF kot politične organizacije (kolikor je to sploh mogoče) od kapitulacije Italije dalje. Ta razvoj je bil razumljivo v vsaki pokrajini drugačen, najboljši pač — če moremo to reči — v Ljubljanski pokrajini, saj so ga tod neposredno spremljali in mu dajali pobude najvišji organi NOB, temelji tega razvoja pa so bili itak veljavni za vso Slovenijo. Prvi višek po kapitulaciji Italije je OF doživela na Kočevskem zboru, kjer je dobila svoj 120-članski izvoljeni vrhovni plenum in 10-članski IOOF kot najvišja politična organa, ki sta bila istočasno kot SNOO in predsedstvo SNOO tudi najvišja oblastna organa bojujočega se slovenskega naroda. Kot izrazita politična organizacija je OF razvila veliko kampanjsko dejavnost za popularizacijo 2. zasedanja Avnoja in sklepov 1. zasedanja SNOS v Črnomlju, izvajala je volitve v NOO v smislu odloka črnomeljskega zasedanja, razpisala in vodila je več tekmovanj (tekmovanja zmage), budno spremljala pravilni razvoj terenskih organizacij (širina), tolmačila vsebino in smisel sporazuma Tito-Šubašič in zadnjo Titovo in avnojsko amnestijo.

Ponovni višek je OF dosegla na 2. zboru aktivistov OF 4. septembra 1944 v Črnomlju, ki je po Kidričevih besedah¹² manifestiral, da je OF slovenskega naroda—slovenski narod sam. Temeljna vsebina tega pomembnega zbora je bila priprava OF na odločilne boje za končno zmago; na prevzem oblasti v vsej Sloveniji in na prve temeljne ukrepe po osvoboditvi. Pokazal je notranjo in mednarodno zagotovljeno zmago in na-

¹⁰ Zgodovinski časopis, Ljubljana 1961 (I. XV), str. 53—54.

¹¹ Zgodovinski časopis, Ljubljana 1961 (I. XV), str. 54 sl.

¹² Slovenski poročevalec 15. septembra 1944.

glasil potrebo po aktivistični in množični budnosti, po množičnem oklepanju vseh nacionalnih in demokratičnih pridobitev dotedanjega NOB. To je bilo jamstvo končne in celotne zmage tudi na »izpostavljenem slovenskem ozemlju«. Zbór je pokazal procese doma in v svetu, ki bodo delovali ob osvobajanju in po vojni proti koristim naših narodov in našega ljudstva. Mobiliziral je vse aktiviste, da res izvedejo popolno mobilizacijo vseh za orožje sposobnih. Pokazal je, da je treba usposobiti OF, da dvigne še na višjo stopnjo vse tiste kvalitete, ki so doslej omogočale njene zmage: demokratično aktiviziranje osnovnih ljudskih množic našega naroda, ljudsko samozavest, samoiniciativo, požrtvovalnost, budnost itd. Analiziral je dotedanje izkušnje in nedostatke v graditvi ljudske oblasti in predočil osnovne smernice za prevzem oblasti in posvetil je veliko pozornost našemu gospodarskemu delu, pokazal, da postaja gospodarsko vprašanje vse izrazitejše politično vprašanje in nakazal osnovne gospodarske ukrepe ob prevzemu oblasti.

Temeljna referata na zboru sta imela Kardelj in Kidrič. Kardelj je poudaril, da predstavlja OF novo sociološko politično osnovo slovenskega naroda, novo strukturo njegovega vodstva. Nikomur — zaradi njegove socialne pripadnosti — niso zaprta vrata v OF, sama struktura OF pa govori jasno, da nihče več ne bo mogel izkoristiti pozicij državnega vodstva za protidemokratske sile reakcionarnih grup kot se je to dogajalo v preteklosti. Hitler je vojno izgubil in ves narod že čuti bližino dneva zmagoslavja. Osnovna žarišča notranjih sovražnikov so še velikosrbski četniki v Srbiji in reakcija okrog Mačka. Manj pomembna je reakcija v inozemstvu z Mihom Krekom, ki se je odkrito povezal z Rupnikovimi domobranci. Pripravljamo se na zadnjo fazo bojev in srečali bomo predvsem trojne sovražnike: fašistični ostanki bodo živeli dalje in pohlep po naši zemlji se bo pokazal v novi obliki. Notranji sovražnik se bo utrdil in nam skušal škodovati predvsem pri obnovi gospodarstva, tretji sovražnik pa je velika vrsta objektivnih težav.¹³

Kidrič je govoril najprej o politizaciji množic novega kova in kako je OF vedno našla »pestre oblike«, ki so ustrezale danemu položaju. Poudaril je, da je treba močno stopnjevati politično plat OF kot vseljidskega osvobodilnega gibanja slovenskega naroda in OF poglobiti kot politično gibanje. Ostati mora še naprej široka, vsenarodna osvobodilna organizacija in nikomur ni zabranjen vstop vanjo. Toda danes smo bitko dobili in paziti je treba na vrinjence. Dalje je Kidrič poudaril, kako je ponekod OF v razvoju še zaostala in niso prešli niti od zaupniškega sistema k terenskim odborom. Prav te je treba oživiti povsod, postaviti in razširiti je treba okrožne in okrajne odbore ter tajništva. Paziti je treba, da OF ne postane »državna partija« zaradi istih vodečih kadrov v odborih OF in NOO. Opozoril je na vrsto pomanjkljivosti pri aktivistih OF, na ozkosrčnost in lokalpatriotizem, na zgolj agitatorstvo in prenašanje misli iz okrožnic mesto razumnega tolmačenja, na oklepanje starih delovnih metod, na ozek horizont itd.¹⁴

¹³ Arhiv CK ZKS, fasc. XIX-1944.

¹⁴ Arhiv CK ZKS, fasc. XIX-1944.

Ko je 15. septembra 1944 potekel rok Titove amnestije, je Kidrič 25. septembra 1944 poudaril v Slovenskem poročevalcu, da OF po tem datumu ne pozna več političnih dogovorov in sporazumov s posameznimi političnimi špekulanti in skupinami, ki so doslej poskušale manevrirati. OF je že začela — brez članskih legitimacij — razlikovati pripadnike OF od tistih, ki so bili doslej sovražni pa tudi od tistih, ki so doslej špekulirali in tako bolj ali manj očitno podpirali okupatorja in bi se sedaj radi vrinili v naše vrste. To nas seveda ne sme zavesti v ožino in da se ne bi še naprej borili za množice. Funkcionarji OF naj bodo domačini, je poudaril, in sistematično se je treba boriti proti profesionalizmu. Obdore OF je treba razširiti, da ne bodo isti ljudje opravljali političnih funkcij v OF in upravnih v NOO. Napovedal je tudi volitve v OF, ki se jih bodo mogli udeležiti le resnični pristaši OF in torej ne vsi vaščani. Terenski odbori bodo volili svoja tajništva in hkrati delegate za okrajne konference. Te bodo volile okrajne plenuma in okrajna tajništva OF ter hkrati delegate za okrožne konference, ki bodo izvolile okrožne plenuma in okrožna tajništva OF.

Na seji IOOF 23. septembra 1944 so sprejeli z »ozirom na dejstvo, da moramo sedanji čas smatrati kot zaključek združevanja vseh pozitivnih političnih tokov na Slovenskem« sklep o povečanju IOOF na 27 članov. Tako je IOOF imel tele člane: Vidmar, Kardelj, Rus, Kocbek, Kidrič, Leskošek, Lubej, Polič, Fajfar, Breclj, Bevk, Marinko, T. Toman, E. Turnher, S. Kovač, I. Maček, B. Kraigher, A. Bebler, dr. L. Vavpetič, dr. M. Snuderl, dr. D. Černež, M. Krmelj, J. Beltram, Fr. Svetek, J. Jeras, J. Zemljak in Angela Ocepek. To razširitev IOOF je pojasnil Kidrič v Slovenskem poročevalcu in poudaril, da je OF popolnoma enotna in edina politična sila na Slovenskem, ki sedaj in v bodoče predstavlja slovensko politično življenje in govori v imenu slovenskega naroda. Je pa ta razširitev tudi odraz, da se je demokratični proces, ki zrcali slovenski nacionalni prerod na temelju ljudskih sil našega naroda, uspešno dovršil tudi v vrhovih.

Na tej seji je Kardelj opozoril na nevarnost, da bi se sovražnik, ki je izgubil zunanjepolitične pozicije, ne začel vrvati v OF. Zato je treba po 15. septembru zapreti vrata v OF ne seveda osnovnim ljudskim množicam, pač pa predstavnikom tistih političnih funkcij, ki so špekulativno ostale ob strani, prav tako pa tudi posameznikom, ki so oportunistično lavirali med OF in okupatorjem. OF naj postane bodoča politična formacija in politična organizacijska oblika slovenskega političnega in ekonomskega življenja.

Kjer je bilo le mogoče, so se začele volitve v OF, po skrajšanem postopku pa v Ljubljanski pokrajini komasacija okrožij in njihovih okrožnih odborov. Kot vseslovenska politična sila je OF začejala svojo zadnjo veliko politično aktivnost pred osvoboditvijo, boj za Primorsko s Trstom, Beneško Slovenijo, Rezijo in Slovensko Koroško, boj za uresničenje svojega velikega programa, Združeno Slovenijo.

Po kapitulaciji Italije je P r i m o r s k o zaradi izredno močne razvite nacionalne zavesti, ki jo je dvajsetletna italijanska okupacija še pomnožila, zajela široka narodna vstaja predvsem na Goriškem. Vendar se

OF ni razvijala tako, kot dobro leto poprej na prvem osvobojenem ozemlju v Ljubljanski pokrajini. O tem, zakaj ne, nas more prav dobro poučiti izredno točna analiza položaja na Primorskem, ki jo je zapisal CK KPS že 20. junija 1943. V političnem pogledu — piše CK KPS — je Slovensko Primorje brez dvoma na strani OF. Razveseljivo je tudi dejstvo, da poostreni okupatorjevi ukrepi niso mogli politično odbiti ljudskih množic od OF, čeprav so ti v mnogih krajih izzvali strah in pasiviziranje. Toda še vedno so možni procesi, kot so bili preteklo leto v Ljubljanski pokrajini po italijanski ofenzivi. Nevarnost kranjske oblike oboroženega belogardizma še obstoja, in to kljub mednarodnemu razvoju... Ta nevarnost je na Primorskem tem večja, ker na Primorskem ni množičnih terenskih odborov OF. »Mi smo primorsko prebivalstvo politično sicer razgibali z OF, a nismo ga zajeli organizacijsko. To je danes glavna nevarnost na Primorskem.«¹⁵

PK KPS za Primorsko je takoj po kapitulaciji Italije sicer postavil narodni svet za Primorsko, ki je prevzel oblast kot »predstavnik primorskega ljudstva«, da bo pod vodstvom IOOF urejeval vsa vprašanja NOB primorskega ljudstva in utrjevanje njegove oblasti. Nato sta PK in za njim narodni svet takoj začela voliti v občinske NOO in krajevne NO pododbore v smislu odloka IOOF od srede maja 1942. Kmalu za tem je zadivjala po osvobojeni Primorski velika nemška ofenziva, ki je zavrta delo teh NOO, ni jih pa uničila, po ofenzivi pa so primorski aktivisti z vso vnemo začeli postavljati tudi odbore OF, ki jih prej ni bilo. Tako so dobili kraji dvoje vrst odborov, NOO, ki so bili voljeni in odbore OF, ki so bili v glavnem postavljeni po ofenzivi. Prvi so prevzeli oblastne, drugi pa politične funkcije, kmalu pa se je izkazalo, da taka »dvojnost« ni bila dobra in je bila zelo težko razumljiva celo aktivističnemu kadru. Zadevo je rešilo direktivno pismo CK KPS 26. decembra 1943, v katerem je Kidrič poudaril edino pravilno »dvojnost« v OF. Kidrič piše, da so na Kočevskem zboru »namenoma naglasili dvojni značaj enega gibanja OF, namreč značaj politične osvobodilne vseljudske organizacije sloveskega naroda in značaj narodne oblasti. Tudi najvišji organi OF imajo obojni značaj hkrati. Kateri značaj trenutno bolj naglašamo, je odvisno od splošne politične situacije in okoliščin okupatorjevega terorja. V ilegalnosti je brez dvoma močnejše naglašen politični značaj, v okoliščinah svobodnega, oziroma kontroliranega ozemlja pa značaj oblasti. Težišče na enem značaju pa niti v prvem niti v drugem primeru ne sme povsem izriniti drugega značaja«. Dalje je Kidrič poudaril, da je treba dati enim in istim odborom obojni značaj. Če bi poleg NOO, ki bi imel zgolj značaj oblasti, osnovali še politični organ OF, bi poskušala politično vplivati na NOO dva faktorja, Partija in OF. S tem bi nastalo nasprotje med Partijo kot avantgardo in med OF kot političnim gibanjem in bi bili spodmaknjeni temelji naše splošne perspektive »razvoja OF v narodno in ljudsko oblast s Partijo kot političnim vodstvom in glavo«. Tudi IOOF je 10. januarja 1944 poudaril, da ne gre posebej ustvarjati NOO kot organov oblasti in organov OF kot organov

¹⁵ Pregled zgodovine NOB v Sloveniji II, Ljubljana 1961, str. 320—321.

političnega gibanja, »Za sedanjo stopnjo OF je namreč tipično prav to, da je OF hkrati oblast in politično gibanje«. Zato so organi OF hkrati organi oblasti in političnega vodstva. Če bi na današnji stopnji razvoja ti dve lastnosti organizacijsko ločili, bi se morali organi oblasti slej ko prej apolitizirati in s tem birokratizirati, organi političnega gibanja pa bi se ukvarjali v najboljšem primeru zgolj z agitacijo in propagando namesto s političnim udejstvovanjem na vseh popriščih javnega življenja, torej tudi na upravnem in oblastnem. Obstajala bi tudi nevarnost, da OF izgubi svoj neogibno potreben karakter popolnoma enotnega vseljidskega osvobodilnega gibanja slovenskega naroda. Razen tega se težišče dela OF sedaj često premika. Na področjih, ki jih kontroliramo mi, je močnejše poudarjen karakter oblasti OF, na področjih, ki jih kontrolira okupator, je močnejše poudarjen karakter političnega gibanja OF. Razumljivo pa je, da je tako prehajanje težišča z naše strani lahko »sila elastično, če združimo oba karakterja v istih organih OF«.

Ko sta PK in pokrajinski odbor OF za Primorsko (POOF) prejela te direktive, so se primorski tovariši odločili za »zlitje« teh obeh odborov in so potem — vse do volitev v NOO v moči volilnega odloka črnomeljskega zasedanja SNOS — enostavno pisali na vseh uradnih dokumentih na primer Okrožni NOO (okrožni odbor OF) za Goriško in celo Pokrajinski NOO (pokrajinski odbor OF) za Slovensko Primorje, kar seveda ni bilo v duhu direktiv obeh najvišjih vodstvenih organov NOB, pa tudi ne »primorski separatizem« kot so primorski tovariši poudarjali. Skoraj nerazumljiva pa je, da je okrožnica POOF od 22. januarja 1944, ki to »zlitje« naroča in tudi poučuje, kako naj se to izpelje.¹⁶

Kljub vsemu temu so poleti 1944 uspešno izvajali volitve na osvobojenem ozemlju v vseh vrstah NOO in POOF je sklical zbor 155 delegatov krajevnih NOO, kjer pa teh še ni bilo, delegatov terenskih odborov OF, ki je 15. septembra 1944 izvolil PNOO za Slovensko Primorje.¹⁷ POOF je začel množično kampanjo za popularizacijo Titovega govora o mejah (»tujega nočemo, svojega ne damo!«). Kampanja za Trst in Slovensko Primorsko in več drugih zelo težkih problemov so močno absorbirale vse frontine organizacije, vsa teža NOB in dejstvo, da se bo vojna zavlekla še v zimo 1944/45, pa se je začela — kot tudi v drugih slovenskih pokrajinah — kazati tudi pri primorskem ljudstvu. Tako moremo razumeti tudi odlomek obširnega poročila oblastnega komiteta KPS za Slovensko Primorsko (OBKOM) CK 18. decembra 1944, ki pravi: »Iz prvotne hejslovanske zasanjanosti je primorsko ljudstvo prešlo v glavnem v ero naveličanosti in nekake ohladitve ter prehaja v novo razdobje intenzivnejšega ter bolj realnega udejstvovanja v naši borbi za popolno osvoboditev«. ¹⁸ Tudi poverjenik CK KPS za Primorsko Šentjurčeva je v pismu CK 15. januarja 1945 ugotovila nov polet in to na solidnejši osnovi. Ni bilo več čustvenih manifestativnih akcij, temveč

¹⁶ Zgodovinski časopis, Ljubljana 1965—1966 (I. XIX-XX), str. 391—399.

¹⁷ Arhiv inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (IZDG), fasc. 540.

¹⁸ Arhiv IZDG, fasc. 532.

akcije z zavestnim žrtvovanjem in mobiliziranjem vseh sil za dokončno zmago in očuvanje vseh pridobitev. Huda ofenziva decembra 1944 je sicer ta novi polet nekoliko zavrla, bilo je tudi veliko žrtev med okrožnimi in pokrajinskimi aktivisti, še več pa v vojski.¹⁹ Vso težo političnega pomena in dela so vedno bolj prenašali na Trst, kjer je bilo treba nujno doseči nek skupni organ našega in italijanskega NOB.

Tudi na Gorenjskem so se pokazale v razvoju neke posebnosti, razvoj sam pa je zaostajal za razvojem OF na Primorskem. Pokrajinsko poverjeništvu IOOF za Gorenjsko je 11. septembra sicer poročalo, da je njegovo delo zajelo »prav vse pošteno misleče Gorenjce« in da bodo prešli že v »drugo fazo«, v utrjevanje teh množic. Organizacija OF je dobro napredovala in — kot pravi poročilo — na Gorenjskem ni bilo vasi, kjer ne bi bilo postavljenega NOO (to je terenskega odbora OF), odbora AFŽ ali odbora ZSM. V vodstvu teh odborov so bili po večini sami delavci in kmetje, »z majhno izjemo nekaj povsem zanesljivih intelektualcev«(!)²⁰

Na poseben način si je v tem času razlagal Temeljne točke OF sekretar kranjskega okrožnega komiteta. OF naj bi bila edina »pravna« organizacija na vsem slovenskem ozemlju, priznana od vseh naših zaveznikov, Anglije, Rusije in Amerike ter vsega svobodoljubnega sveta. OF je združitev vseh dobrih narodnih sil in je brezstrankarska, ker je sklenjen kompromis med 16 strankami, skupinami ali klubi. V glavnem so sprejeli program krščanski socialisti, Sokoli, komunisti in del JRZ(!) Prva točka v programu OF je delo za narodno osvoboditev in prevzem oblasti po OF. Terenski, občinski, rajonski, okrožni in pokrajinski odbori OF so bodoča civilna oblast za svoje področje, vodijo jih sekretarji-komunisti, ki odgovarjajo za delo svojih odborov. Sekretar nadzira delo vseh članov odbora, razdeljuje naloge, dane od višjih forumov in njih brezhibno izvršitev, redno poroča in drži najstrožjo konspiracijo. Člani odbora imajo vsak svoje posebne dolžnosti, a morajo drug drugemu pomagati. Nadaljnja točka v tej interpretaciji Temeljnih točk naj bi bila razlastitev veleposesti(!) in razlastitev posestev in tovarn Nemcev in nemčurjev. Dalje priključitev Koroške, Primorske in delov štajerske, razlastitev cerkvenih posestev(!), popolna verska svoboda, ženska enakopravnost in naslonitev na (Sovjetsko zvezo).²¹

Na sestanku članov kamniškega okrožnega komiteta z instruktorjem CK in sekretarjem štajerskega PK so Kamničanom poleg drugega povedali, da so nekdanje občine reakcionarni forumi in jih je zato treba počasi odpraviti. Zato naj poleg NOO postavijo še terenske odbore OF. Prvi bi bili »strokovni odbori« in bi jih lahko istovetili z nekdanjimi občinskimi odbori (po funkciji). Tako naj bi bil v eni vasi poleg odborov AFŽ, ZSM, narodne zaščite in odborov slovenske narodne pomoči še NOO kot oblastni organ, »bodoči sovjet« in odbor OF, v katerem bi bili zastopani vsi odbori v vasi. Ta odbor bi dajal iniciativo vsemu delu, skrbel

¹⁹ Arhiv CK ZKS, fasc. IX-1944.

²⁰ Arhiv CK ZKS, fasc. III-1943, arhiv IZDG, fasc. 663.

²¹ Arhiv IZDG, fasc. 672.

za linijo OF in kontroliral vse odbore. Poročilo pravi: »Z Marjanom (sekretarjem OK) nisva takoj razumela, zakaj poleg vseh teh odborov še terenski odbor OF, saj dajejo partijske celice iniciativo... in na različnih sestankih se ne razpravlja toliko o odpravi zasebne lastnine.«²²

Tako je kamniški OK z okrožnico 25. septembra 1943 ukazal organizirati občinske ali rajonske odbore OF in poudaril, da je to »povsem enostavno«. Okrožnica pravi, da je občinski odbor OF »enotna politična oblast«, ki jo izvolijo občinski odbori AFŽ, ZSM, slovenske narodne pomoči in narodne zaščite, odbori vseh teh organizacij pa so »sestavni del OF kot celote«. Iz vaških odborov AFŽ itd. postavijo sekretarji teh organizacij občinske odbore AFŽ itd. Tako bo imela vsaka občina ali rajon 4 občinske ali rajonske odbore (AFŽ itd.), ki bodo izvolili občinski odbor OF kot »enotno politično oblast« nad celoto in to tako, da voli vsak odbor po enega člana. Tako dobimo 4 člane občinskega odbora OF, v katerega pride še sekretar rajonskega komiteta KPS in sekretar gospodarsko finančne komisije. Teh 6 članov odbora nazadnje izvoli sekretarja občinskega odbora OF in tako bo imel ta odbor 7 članov.²³

Začetek oktobra 1943 je poslal rajonski komitet KPS za Mengeš kamniškemu OK Kritiko dosedanjega dela in gledanja ljudstva na program OF in Partije. Ljudje vidijo — pravi pismo — da ne gre samo za nacionalno, temveč tudi za socialno osvoboditev. To je seveda le v teoriji, v praksi pa se bojijo ljudje povezovati zaradi raznih izdaj in vohunov. Ljudje odobravajo enotnost OF in da so izginile prejšnje stranke, sprašujejo pa se, zakaj se potem tako forsira nova stranka, KP. Ljudje — bivši krščansko socialistični delavci — sprašujejo, zakaj morajo biti višji politični delavci člani KP in ali ni zato že dovolj članstvo OF. »Večjih sposobnosti si nikakor ne bo nihče pridobil z vstopom v Partijo, kjer je s prisego vezan držati se strogo smernic, ki jih nalaga politično ekstremna struja svojim članom... Če je naloga Partije samo kontrolirati delo OF, potem zaidemo na isto stran pot kot nemški nacionalizem in laški fašizem, katerega je kontroliral gestapo in OVRA... Isto naj bi se potem zgodilo tekom časa z našo OF, ker nikdar se sposobnejši pošten delavec ne more podrediti kontroli manj sposobnega«. Ni razumljivo — nadaljuje pismo — zakaj bi morala KP kontrolirati delo zanesljivih članov OF, kajti njen program je zrastel iz naroda samega.²⁴

Poverjeništvu IOOF je 25. oktobra 1943 poročalo, da se je pojavilo precej plave garde s središči v Cerkljah in Senčurju in da jo pridno čistijo. Dosti točno pa je poročilo domobranske obveščevalne službe,²⁵ ki pravi, da je Gorenjska 80 % pod vplivom OF in da se ljudje bojijo, da bo Gorenjska priključena Ljubljanski pokrajini in se bodo zopet začele politične strasti. Partizani imajo zelo dobro razpredeno politično propagando pa tudi gospodarsko oskrbo. Katoliški ljudje zagovarjajo gošarje, da so Slovenci in da se borijo proti Nemcem. Duhovna zmeda je popolna.

²² Arhiv CK ZKS, fasc. III-OK-1943.

²³ Arhiv IZDG, fasc. 688.

²⁴ Arhiv CK ZKS, fasc. III-OK-1943.

²⁵ Vesti 22. oktobra 1943.

Kdor bi hotel na Gorenjskem začeti boj proti komunizmu, bi moral zahtevati dvoje, da se Gorenjci vključijo v isto upravo Ljubljanske pokrajine in vreči med ljudi »čim več propagande v skrajno ilegalni obliki«. Propaganda bi morala biti orientirana skrajno slovensko in šele kasneje bi mogla začeti napadati tudi komunizem.²⁶

V obširnem poročilu je OBKOM 14. aprila 1944 poudaril, da je stik s terenom postal boljši in da je teren postal še bolj razgiban. Zlasti med kmeti pa se poraja vprašanje, kaj bo z vero in zemljo?, »dokaz, da ni šla naša propaganda še dovolj v širino«. Mobilizacija je ugodno vplivala na teren, slabo pa dezertacije — dostikrat tudi v velikem številu — iz enot 9. korpusa. Niso še imeli POOF.²⁷ Na 1. posvetovanju gorenjskih aktivistov OF 13. in 14. maja 1944 so sprejeli več sklepov, o popolni mobilizaciji, o skrbi za prehrano NOV in ukinitvi vsega dela v tovarnah, ki so delale za okupatorja, o utrditvi oblasti OF (volitve) in o usposabljanju vsakega, da bo kos delu in nalogam.²⁸ Na tem posvetovanju, na katerem se je »prvič pokazala celotna slika Gorenjske«, se je — po poročilu poverjeništvu IOOF — izkazalo, da je bila gorenjska organizacija še mlada in netrdna, kljub temu pa naj bi IOOF le imenoval POOF.²⁹

IOOF je 19. oktobra pisal že postavljenemu POOF za Gorenjsko, da izgleda, da v nekaterih predelih na Oorenjskem organizacija OF ne dohiteva razvoja ljudskih množic. Zato je treba z največjo pozornostjo organizirati terenske odbore OF in kjer koli je mogoče, naj te in njihova tajništva tudi volijo, kjer pa to ne bi bilo mogoče, naj v njihova tajništva pritegnejo na najbolj demokratični način najbolj zveste pristaše OF iz vrst domačinov, sicer pa naj postavijo širši krog zaupnikov. S 15. septembrom so zaprta vrata v OF vsem političnim skupinam in posameznim političnim špekulantom ter vsem tistim, ki so bili doslej iz oportunističnih in špekulantskih razlogov bolj na nasprotni strani. Pri volitvah v NOO (po črnomeljskem odloku) naj postopek skrajšajo, volijo na zborih, brez volil. imenikov, reklamacij, rokov itd. »Glavno je, da ohranite demokratično formo volitev in da pazite na to, da ne bo v ničemer takih postopkov, ki bi preprečevali izrazito ljudsko prosto voljo.«³⁰

Po poročilu POOF začetek februarja 1944 je bilo razpoloženje ljudi vedno bolj samozavestno in borbeno, ni se jim pa posrečila mobilizacija v industrijskih centrih, ker so pač tja slabo prodrli.³¹ Z dvodnevne seje OBKOM sredi aprila 1945 so poročali o veliki nemški ofenzivi, ki je odkrila tudi več naših napak: uspavanost, netrdnost terenskih organizacij, oportunističnost med aktivisti in NOV in celo predajo.³²

Tik pred kapitulacijo Italije je poslal novi sekretar PK KPS s Š t a - j e r s k e dosti optimistično poročilo. Politični položaj se je ugodno razvijal, sistem poverjenikov v OF in osebnih nadzorovanj pa so že zame-

²⁶ Arhiv IZDG, fasc. 208.

²⁷ Arhiv CK ZKS, fasc. III-1944.

²⁸ Arhiv IZDG, fasc. 667.

²⁹ Arhiv IZDG, fasc. 668.

³⁰ Arhiv IZDG, fasc. 436.

³¹ Arhiv IZDG, fasc. 669.

³² Arhiv CK ZKS, fasc. K 9-1943/1945 I.

njali z organizacijskim povezovanjem v odbore OF, na kar pa so se politični delavci težko privajali. Bile pa so še težave v okrožju Revirji, Celje, Maribor, Ptuj in Savinjska dolina.³³ PK je izdal 22. septembra 1943 okrožnico, v kateri pravi, da z organizacijo OF, katera obstaja danes v severni Sloveniji, »nismo v stanju pristopiti k prevzemu oblasti«. Zato je treba gledati skozi prizmo 1941—1942, ko je bila zaradi sovražnikovih uspehov morala ljudstva na najnižji stopnji. Dalje pravi okrožnica, da je skoraj vse delo aktivistov omejeno izključno na povezovanje poedincev in iskanje osebnih stikov, kar bo treba zamenjati z organiziranim povezovanjem v odbore OF. Ogromna večina prebivalstva je brez dvoma protihitlerjansko usmerjena. Vsi okrožni komiteji morajo v najkrajšem času postaviti okrožne in rajonske odbore OF in to iz najboljših aktivistov OF, ki morajo imeti med ljudstvom ugled. Okrožni odbori OF morajo skrbeti, da ne bo nobene vasi ali ulice brez odbora OF ali Delavske enotnosti. »Razlikovati je treba organizacijo OF in organizacijo Partije... Povsem razumljivo pa je, da je Partija tista, ki bo imela kontrolo nad vsemi odbori in istočasno dajala tudi smernice za delo.« Naš umik iz centrov (Revirji, Celje, Maribor itd.) je trajal predolgo, zato je treba preiti v ofenzivo na centre.³⁴ Začetek 1944 je PK poročal, da so tri okrožja še vedno neorganizirana (Ptuj, Prekmurje in Maribor), da pa se je razpoloženje na Štajerskem v zadnjih desetih mesecih »popolnoma spremenilo«. Vse je prepričano, da je Hitler vojno izgubil in da bo kmalu konec. Toda odhod v NOV je bil zelo majhen pa tudi vključevanje v OF.³⁵ Poverjeništvu IOOF za Štajersko je 20. januarja 1944 poročalo IOOF, da »rastejo simpatije za OF« iz dneva v dan tudi v predelih, kjer so bili doslej zelo slabi, ali pa sploh ni bilo naših organizacij. Mirno lahko trdimo, da so dani pogoji za splošno narodno vstajo.³⁶ Novi OBKOM je 17. aprila 1944 poročal, da so bili »doslej tereni popolnoma mrtvi«, ³⁷ 30. aprila pa je izdal okrožnico, v kateri je poudaril, da se je doslej v vseh primerih uporabljala samo KP in to tudi tam, kjer bi morala nastopiti OF. To je sektaštvo — pravi okrožnica — in za NOB škodljivo. Samo po sebi je umevno, da je KP povsod na vodstvu, da okrožni komiteji povsod pretresejo vsa vprašanja in jih šele nato sprejmejo okrožni odbori OF, vendar pa je za zajetje najširših ljudskih množic nujno potrebno, da se vsa vprašanja, ki zadevajo OF, rešujejo »na zunaj in na znotraj« po liniji OF.³⁸ Poverjeništvu IOOF je 17. maja poročalo, da so bili v večini 14 okrožij že postavljeni okrožni odbori OF, nad organizacijo OF na terenu pa poverjeništvu še ni imelo pregleda. Ponekod so se politični delavci radi zabunkali in navezali stike le z najbolj zanesljivimi ljudmi. »Bunkerji so sploh velika rana pri našem političnem delu. Najbolje se je organizacija OF razvijala na področju, kjer so operirale naše enote.³⁹

³³ Arhiv CK ZKS, fasc. VIII-1943.

³⁴ Arhiv IZDG, fasc. 656.

³⁵ Arhiv CK ZKS, fasc. VIII-1944.

³⁶ Arhiv IZDG, fasc. 436.

³⁷ Arhiv CK ZKS, fasc. VIII-1944.

³⁸ Arhiv IZDG, fasc. 654.

³⁹ Arhiv IZDG, fasc. 436.

Dne 29. junija 1944 je bilo veliko posvetovanje štajerskih pokrajinskih aktivistov, na katerem je imel obširen referat Aleš Bebler, ki je predvsem poudaril, da bi vsako sektaštvo pa tudi oportunističen zaviral polet, ki je zajel Štajersko. Ne smemo pa prikrivati vloge KP in na nevsiljiv način je treba pojasniti, da nosi ta glavno težo boja in da ta boj tudi usmerja. Pri mobilizaciji je treba proletariatu jasno povedati, da ima na izbiro samo dvoje, ali stati ob strani »kot breznarodni razred«, ali pa dati vse za svoj narod in svoje ljudstvo. Nato je Bebler pokazal, kje ima okupator še svojo množično oporo. Poudaril je, da je večina Štajercev Hitlerjev prihod pozdravila in da so te simpatije ponekod še vedno ostale (viničarji v Halozah in kajzarji na Ptujškem polju). Tudi med industrijskim proletariatom je še nekaj priložnosti s Hitlerjem iz čisto vulgarnih, osebno koristolovskih motivov. Temu delu proletariata je treba predočiti, da za skledo lažje prodaja svoj narod in svojo bodočnost. Naše organizacije je treba razširiti na še neobdelana področja, saj je šele ena tretjina Štajerske kolikor toliko organizirana.⁴⁰ Na plenarni seji Obkoma 13. in 15. julija so ugotovili, da velikanska večina slovenskega prebivalstva na Štajerskem simpatizira z OF in da so bili zarodki organizacije OF v vseh predelih. Najbolje je bil organiziran jugozahodni del (okrožje Litija, Revirji, Savinjska dolina, Šaleško-Mislinjska dolina), temeljne slabosti organizacij OF in KP pa so bile, da ni bilo nikjer množičnih terenskih odborov OF, kjer pa so bili, niso opravljali niti gospodarskih nalog (hrana za NOV), da »ne govorimo o političnih nalogah, ki jih v večini primerov ne razumejo«. Kjer so že bili okrajni odbori OF, so to bili »še vedno v večini slučajev taborišča skrivačev, katerih glavno delo je preskrba hrane za lastno taborišče in kvečjemu še kolportaža literature«. Partijska organizacija obsega edino okrožne komiteje, okrajne sekretarje in nekaj starih partizanov, ki služijo komitejem in sekretarjem za kurirje. Obveščevalne službe praktično še ni bilo. Največ uspehov so imela okrožja pri organizaciji osmih ciklostilnih tehnik. Ženske niso bile skoraj nikjer vključene v boj.⁴¹

Začetek avgusta je pisal Bebler zanimivo pismo spričo nastanka prvega osvobojenega ozemlja na Štajerskem. Okrožnemu odboru OF za Zg. Savinjsko dolino so naročili, naj zaenkrat postavi le odbore OF iz zanesljivih ljudi vseh slojev in političnih prepričanj. Poročal je tudi o nezdiferenciranosti osvobodilnega gibanja na Štajerskem. Gornji grad je bil ves v slovenskih zastavah, a brez rdeče zvezde. »Mestno in trško prebivalstvo je z nami, nas odlično sprejema — zaradi naše širine in narodne neomadeževanosti. Ni pa se iz njega izluščila plebejska plast in se ta plast ožje povezala z nami.« Zato so začeli »nekaj bolj« naglašati vlogo KP in ljudske demokracije kot cilj našega boja. Elemente, ki se bodo na tej podlagi ožje povezali z nami, bomo kandidirali pri volitvah in tako se bomo izognili sredinskih in plavih NOO.⁴² Na poročilo o nezdiferenciranosti je CK 24. avgusta odgovoril, naj še ne začenjajo diferen-

⁴⁰ Arhiv CK ZKS, fasc. VIII-1944.

⁴¹ Arhiv IZDG, fasc. 656.

⁴² Arhiv CK ZKS, fasc. VIII-1944.

ciacije v NOB na Štajerskem, kar bi pomenilo samo začetke bele garde. Važno je, da gredo množice čim dalj enotno, diferenciacija pa je možna tako, da reakciji vnaprej izmaknemo množično oporo. Zato je treba močno popularizirati partizanstvo, demokratično federativno Jugoslavijo in na vodilna mesta v OF postavljati pristni ljudski element, tudi intelektualce. Da na novo nastalem osvobojenem ozemlju ne bo napak, naj najprej utrdijo OF, potem šele izvedejo volitve.⁴³

POOF je 16. avgusta naročil aktivistom, naj široke ljudske množice, ki nam doslej niso bile dostopne, seznanjajo z OF in njenim programom. Ustanavljati je treba široke odbore OF, ki naj začno nastopati kot oblast.⁴⁴ CK KPS je 12. oktobra opozoril z direktnim pismom na napake, ki so jih delali na Štajerskem pri volitvah, ker se jim je mudilo. Poudaril je, da se je mudilo z volitvami le na Primorskem.⁴⁵ Leskošek in Polič, ki sta bila tedaj na Štajerskem, sta 18. novembra obširno poročala predsedstvu SNOS. Poudarila sta, da je bilo na neosvobojenem ozemlju 80 % za OF, na osvobojenem (Zg. Savinjska dolina) pa je bil procent nižji. Za procent na neosvobojenem ozemlju sta kot vzrok navedla nepoučenost, pomanjkanje kadra in sektaštvo, za procent na osvobojenem ozemlju pa naj bi bilo vzrok kulaštvo, ki ga je treba temeljito mobilizirati, ker prevzema vodstvo v odborih. Organizacija OF je bila povsod zelo šibka, morda je bilo še najboljše na Kozjanskem. Na terenu so nastopali kot aktivisti sumljivi elementi in so govorili proti komunizmu, v Mariboru »sploh nimamo ničesar«, v celjskem okrožju je položaj mnogo boljši, Celje samo pa je »najbolj kočljiva točka«, slabo je bilo tudi v dravograjskem okrožju.⁴⁶

Najtežje in najbolj počasi se je OF razvijala na Koroškem. Od začetnih zelo optimističnih poročil jeseni 1943 pa do zadnje reorganizacije OF na Koroškem moramo reči, da je OF nekako le obstajala, ni bila pa zasidrana med množicami. Točno je, da vodstvo NOB ni nič manj budno kot v ostalih slovenskih predelih spremljalo nastanek in razvoj OF tudi na Koroškem in ji nudila prav tako pomoč kot recimo Primorski. Dvoje baz za pomoč Koroški (Mežiška dolina, enote 4. operativne zone), Gorenjska in severni del Primorske (9. korpus zlasti), je žrtvovalo mnogo političnih kadrov in partizanskih enot, da bi razgibali tudi našo najsevernejšo slovensko deželo. Priznati moramo, da je nekaj uspehov le bilo, kljub neverjetnim težavam. Velike težave so bile pri iskanju zvez in povezave s KPA in OeFF (Oesterreichische Freiheitsfront), da bi jima nudili internacionalistično pomoč in sodelovanje tako na terenu kot prek Moskve,⁴⁷ pa tudi pri iskanju zvez in dopovedovanju prebivalstva — mladi ljudje so bili pač v nemški vojski ali v delovni službi — in nekdanjim slovenskim koroškim voditeljem o nujnosti NOB in sodelovanja v njem. Skoraj značilen je bil odgovor enega od sicer iskrenih in pošte-

⁴³ Arhiv CK ZKS, fasc. I-1944.

⁴⁴ Arhiv IZDG, fasc. 656.

⁴⁵ Arhiv CK ZKS, fasc. I-1944.

⁴⁶ Arhiv CK ZKS, fasc. VII-1944.

⁴⁷ Zgodovinski časopis, Ljubljana 1970 (l. XXIV); str. 247—271.

nih slovenskih koroških politikov na povabilo koroškega POOF, naj vendar preide v ilegalo. Ta je 17. julija 1944 med drugim zapisal, da mu poklic veleva, naj vztraja na svojem mestu do skrajnih možnosti. Omenil je tudi druge, družinske obveznosti in dostavil: »Vaš boj za narodno osvoboditev ter boljši družbeni red pozdravljamo vsi pičli narodni Slovenci na Koroškem, ki smo samo mala šibka vejica velikega narodnega občestva Slovanov.« Poudaril pa je, da so pripravljene temu boju na primeren način pripomoči.⁴⁸

Na seji POOF za Koroško so novembra 1944 ukinili dotedanja koroška okrožja OF in postavili pet okrajnih odborov OF. Stanje OF (organizacijsko) je bilo zgodaj 1945 nekako sledeče: v celovškem okraju, tudi v mestu, so bili ljudje antifašistično razpoloženi, bilo je 20 terenskih odborov OF in nekaj ostalih odborov (AFŽ itd.). V okraju Pliberk so bili ljudje malo poučeni o OF, okraj pa je bil razdeljen na štiri podokrožja (Klopinj, Podjuna, Pliberk-Apače in Železna Kapla). Sredi marca 1945 je bilo v okraju 16 terenskih odborov OF in nekaj drugih odborov. Podobno je bilo v beljaškem okraju, slabše je bilo v podkloštrskem, najslabše pa v velikovškem okraju.⁴⁹

III.

Prvi kongres OF po osvoboditvi (16. julija 1945) je zmagovite Temeljne točke OF spopolnil in dopolnil. V trinajstih točkah je kongres najprej zahteval Združeno Slovenijo v demokratični federativni Jugoslaviji in poudaril, da je najvišja zapoved državna korist nove Jugoslavije, vsestransko utrjevanje njene notranje in zunanje moči ter krepitev njenih obrambnih sposobnosti. Ljudska demokracija je bistveni pogoj za blaginjo jugoslovanske države. Dalje je kongres poudaril varovanje, utrjevanje in nadaljnji razvoj vseh demokratičnih pridobitev NOB, bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov, nerazdružljivo bratstvo in zavezništvo naših narodov z velikim ruskim narodom in vsemi sovjetskimi narodi, naslonitev na Sovjetsko zvezo in vsešlovansko enotnost z ruskim narodom na čelu. Kongres je napovedal nepopustljiv boj proti slehernemu notranjemu vplivu in pojavu med našim narodom, iz katerega lahko — v korist in v službi tujega imperializma — izvira narodno izdajstvo. Boj proti šovinizmu v sleherni njegovi obliki! Patriotizem novega kova demokratične ljudske množice združuje in zbližuje v skupnih stremljenjih in naporih za skupne demokratične in človečanske ideale. Kongres je zahteval utrjevanje NOO, aktivizacijo najširših množic z ženskami in mladino. Zemljo tistemu, ki jo obdeluje in je nima dovolj ter brez odškodnine! Vse sile za gospodarsko obnovo! Pospeševati je treba privatno gospodarsko iniciativo, kolikor ta koristi skupnosti, pospeševati zadružništvo, ki naj v pogojih ljudske demokracije postane pomemben činitelj za dvig ljudskega blagostanja. Utrjevati in razvijati je treba

⁴⁸ Ibid., str. 267.

⁴⁹ Arhiv CK ZKS, fasc. VII-1944.

državni gospodarski sektor. Delo, dviganje njegove produktivnosti je osnovna dolžnost in pravica, osnovni moralni zakon, čast in ponos slehernega državljana. Čim popolnejša brezplačna izobrazba in neoviran kulturni razvoj slehernega državljana! OF varuje pridobljeno enotnost, OF kot tvorec svobode in enotnosti ima edina moralno pravico predstavljati slovenski narod in njegovo ljudstvo!⁵⁰

B. Kidrič je v svojem velikem govoru na tem kongresu opozoril predvsem na to, da je treba organizacije OF povsod razširiti in okrepiti, predvsem pa tudi očistiti in da morajo te postati torišče in žarišče vsestranske aktivnosti naših ljudskih množic.⁵¹

OF se je na 1. kongresu ljudske fronte Jugoslavije začetek avgusta 1945 vključila v LF Jugoslavije. Ta je sprejela v bistvu isti — le na vso Jugoslavijo razširjeni in novo nastali ter razvijajoči se državi ustrezajoči — program kot ga je že imela OF.⁵² Nastati bi moglo — in je tudi nastalo — vprašanje, kako je bilo možno zlitje in združevanje različnih političnih razvojev nastalih med NOB pri posameznih jugoslovanskih narodih takoj po osvoboditvi? Že Tito je poudaril na kongresu, da je končan proces politične diferenciacije v Jugoslaviji, program LF pa je bil že davno zapisan v srcu in razumu širokih ljudskih množic. To misel je na kongresu globoko analiziral E. Kardelj. Na vprašanje, kaj je ljudi združevalo v LF? je odgovoril, da jasna in dosledna linija boja proti okupatorju in njegovim pomagačem, demokratičnost in demokratična politika, bratstvo in enotnost ter jugoslovanska kontinuiteta. Politika je bila »vedno v skladu z objektivnimi pogoji in s stopnjo razvoja zavesti širokih ljudskih množic«. LF je blok delavcev, kmetov in srednjih slojev, ne izključuje pa tudi udeležbe drugih svobodoljubnih elementov. Zato so lahko v tem bloku tudi stranke, če izražajo težnje tega bloka in če izvajajo njegovo linijo. Morali pa so pristaši teh strank delovati v osnovnih organizacijah LF. Kardelj je dalje poudaril, da mora biti LF gonilna sila vsega notranjega razvoja in izgradnje demokratične Jugoslavije, to pa mora doseči s prepričevanjem, ne s poveljevanjem. Pri gospodarski vzgoji množic mora poudarjati, da je vse odvisno od požrtvovalnega dela, razvijati mora široko iniciativnost množic, skrbeti za narodno oblast in imeti pravilno kadrovsko politiko.⁵³

Drugi kongres LF (26. do 28. septembra 1947) je bil že po začetku prve petletke pa tudi po varšavskem sestanku delegacij nekaterih KP in ustanovitvi informbiroja, kjer so se že začele kazati prva nesoglasja med jugoslovanskim in sovjetskim vodstvom. Zato je Tito ves svoj govor na 2. kongresu posvetil specifičnostim v razvoju NOB naših narodov in povojne graditve.⁵⁴ Odmev tega kongresa je bil 2. kongres OF 26. do 28. aprila 1948 v Ljubljani, na katerem je Marijan Brecelj govoril o različnem razvoju OF med NOB, katerega vsebina ni bila samo narodna osvo-

⁵⁰ Temeljne točke OF, Ljubljana 1945.

⁵¹ Poročilo na 1. kongresu OF slovenskega naroda, Ljubljana 1945.

⁵² Temeljna in organizacijska načela LF Jugoslavije, Ljubljana 1945.

⁵³ Govor maršala Tita in podpredsednika E. Kardelja, Ljubljana 1945.

⁵⁴ Drugi kongres LF Jugoslavije, Ljubljana 1947.

boditev, temveč tudi neposredna vzpostavitev ljudske demokratične oblasti. OF je postala iz vseljidskega osvobodilnega gibanja politična organizacija slovenskega naroda in edina politična sila na Slovenskem. Prva njena naloga takoj po vojni je bila poenotiti in okrepiti organizacije (volitve v odbore OF in NOO). Vso težo je OF nosila pri volitvah v konstituantno, v kampanji za Primorsko, Trst in Koroško, ob agrarni reformi, ob zakonu o nacionalizaciji, ki je odprl pot v socializem, v boju za zboljšanje standarda (prehrana in preskrba) itd.

Organizacijsko in vsebinsko je OF med 1. in 2. kongresom prešla iz širokega osvobodilnega gibanja v trdnejšo politično organizacijo. Kriterij za funkcionarje ni bila več reprezentativna teža, temveč samo resnična predanost ideji OF. Organizacija je iskala primerne in pestre organizacijske oblike gospodarskega, kulturnega, strokovnega in prosvetnega dela, predvsem pa, kako organizirati naše vasi. Narejena je bila tudi točna razmejitev OF kot politične in oblastne organizacije. Breclj je nazadnje pokazal tudi na najvažnejše naloge OF, ki je postala na čelu s KPS vodnica celotnega političnega življenja na Slovenskem: skrb za pravilno rast ljudske demokracije, boj za petletni plan, za trdno zvezo delavca in kmeta, mesta in vasi itd.⁵⁵

Na 3. kongresu LF aprila 1949, ki je bil že sredi najhujše informbirojevske in sovjetske gonje proti Jugoslaviji, je Tito poudaril, da kongresu prisostvujejo delegati sedem in pol milijona članov LF in da je sedaj glavna naloga LF mobilizacija vseh sil, da bi čim lažje obvladali vse težave. Med klevetami in ekonomskim pritiskom od strani informbirojevskih držav se je razvil med delovnim ljudstvom vseh kategorij nepojmljiv ustvarjalni polet. Tito je poudaril da naš državni fond za preskrbo ni neizčrpen in da je treba paziti na pravilno razdelitev brez razmetavanja. Dobiti je treba nove zasejalne površine in povečati živinski fond, delovne delovne zadruga pa morajo postati prave tovarne za vseh vrste poljedelskih pridelkov.

Med političnimi nalogami LF je Tito zlasti poudaril obvarovanje politične enotnosti ter bratstva in enotnosti. Še bolj je treba razviti moralno politično enotnost, še globlje mora prodreti socialistična zavest, da bi zavladala enotnost misli in akcije. Ljudska oblast mora v polni meri s svojim delom odgovarjati koristim ljudstva in v organe ljudske oblasti morajo priti najboljši in najzaslužnejši. Močno je tudi poudaril dolžnost obrambe socialistične domovine.⁵⁶

Na 3. kongresu OF 28. aprila 1951 v Ljubljani je podal E. Kardelj do takrat najtemeljitejšo oceno pomena in vloge OF ter svetovnega in domačega političnega položaja, ki je nastal po informbirojevskem sporu.⁵⁷

Na 4. kongresu LF, ki je bil obenem 1. kongres socialistične zveze delovnega ljudstva Jugoslavije (23. februarja 1953) je E. Kardelj najprej poudaril uspehe LF med 3. in 4. kongresom. Ustvarjena je bila potrebna osnova za postopno razvijanje socialističnih odnosov v naši državi. Na

⁵⁵ II. kongres OF Slovenije, Ljubljana 1948.

⁵⁶ Politički izveštaj, Beograd 1949.

⁵⁷ III. kongres OF Slovenije, Ljubljana 1951, str. 22—103.

vsakem koraku je LF prisluhnila mnenju ljudskih množic in preverili so celo vrsto dogem in metod, ki so bile zaradi hegemonije sovjetskih oblastnikov vsiljene mednarodnemu komunističnemu gibanju, kar je služilo napredku naše teoretične družbene misli. Narejena je bila globlja analiza vzrokov degeneracije sovjetske revolucije in poraza socialističnih sil v Sovjetski zvezi.

Nato je podal Kardelj zanimiv razvoj LF po vojni in poudaril, da je bila LF politični nosilec vseh tistih političnih in družbenih sprememb, ki so omogočile nadaljnje gibanje našega družbenega razvoja k socializmu. V 1. fazi je LF opravila pomembno delo pri obnovi in stabilizaciji revolucionarne oblasti, v 2. fazi — priprave za petletni plan in njegovo izvajanje je LF vodila priprave materialnih temeljev (množične delovne akcije, velik polet), vodila boj proti birokratizmu, ki zavira polet množic in odstranila dve nevarni napaki, poskus, da bi se LF zreducirala le na delovne akcije in na podporo administrativnim ukrepom oblasti (pri odkupih, pobiranju davkov itd.) in da bi se LF sploh likvidirala, češ da je odigrala svojo nalogo, kar je oboje poskušal izrabiti informbiro.

V 3. fazi (3. kongres LF) se je začela ponovno uveljavljati LF in Tito je poudaril: »Danes je LF prav tako potrebna, kakor med vojno, morda še bolj.« V 4. fazi so se povečale ekonomske težave in komplicirali notranji problemi (ekonomska blokada in razne sektaške težnje), leta 1950 pa se je začela 5. faza, nova faza v boju za socializem (začetek delavskih svetov). Jugoslavija si je utrdila svoj mednarodni položaj, pokazali so se materialni rezultati naših naporov, začel se je boj proti izvirom birokracije in ponovno je oživela tudi politična aktivnost LF.

Tako se je LF spremenila v SZDL, v »fronto vseh naših delovnih ljudi ter njihovih raznih struj in mnenj, ki se združujejo v osnovni skupni težnji boriti se za lepšo bodočnost našega ljudstva z graditvijo socialističnih odnosov«. Tako so postale konkretne naloge SZDL boj proti akciji protisocialističnih sil, proti kominformizmu kot političnemu zastopniku restavracije državno kapitalističnih odnosov, despotizma birokratizma in boj proti političnim zastopnikom kapitalizma in političnemu stanju stare Jugoslavije. Boj proti idejnemu ostankom preteklosti, proti političnemu izrabljanju verskih čustev itd.⁵⁸

Zusammenfassung

EIN BEITRAG ZUR GESCHICHTE DER VOLKSBEFREIUNGSFRONT

Im ersten Teil der Abhandlung betont der Verfasser die Unumgänglichkeit der sofortigen Gründung der Volksbefreiungsfront (OF) und des sofortigen bewaffneten Widerstandes gegen die Besatzungsmächte, die von der Volksbefreiungsfront, angeleitet von der Führung der slowenischen kommunistischen Partei (KPS) — eines Teils der jugoslawischen kommunistischen Partei — eingeleitet wurde. Dadurch, dass die slowenische Bevölkerung ausserordent-

⁵⁸ Vloga in naloge Socialistične zveze delovnega ljudstva Jugoslavije, Ljubljana 1953, str. 5—72.

lich schnell und zahlreich der OF beitrug, traten in deren Organisationen schon sehr früh Elemente der Volksgewalt in Erscheinung. So entstand schon im Herbst 1941 in der OF eine interessante Zwiespältigkeit: ein und derselbe OF-Ausschuss war ein Organ der gesamtslowenischen Widerstandsbewegung und zugleich auch ein Organ der Volksgewalt. Am Vergleich mit den Ansätzen des Volkswiderstandskampfes bei den übrigen jugoslawischen Völkern versucht der Verfasser zu verdeutlichen, dass es Gesamtwiderstandsformen, wie die slowenische OF eine war, dort nicht gegeben hat. Damit soll selbstverständlich nicht darüber gerechnet werden, ob, wenn überhaupt, und welche dieser Kampfformen »besser« oder »schlechter« gewesen sei.

Im zweiten Teil der Abhandlung weist der Verfasser darauf hin, dass die Entwicklung der slowenischen OF in allen slowenischen Gebieten weder auf dieselbe Weise noch mit derselben inneren und äusseren Intensität verlaufen ist. Die Gründe dafür sind zahlreich, von der Tatsache an, dass die Gebiete nicht von derselben Besatzungsmacht besetzt worden waren, über die Verschiedenheit der Arbeitsweisen der Besatzungsmächte bis zur Fähigkeit der einzelnen Gebietsleitungen der Volksbefreiungsfront und der slowenischen kommunistischen Partei die OF als Widerstands- und Volksrevolutionsbewegung weiter zu verbreiten und sie nicht durch linke oder rechte Abweichungen zu beeinträchtigen.

Im dritten Teil der Abhandlung geht der Verfasser der Entwicklung der Volksbefreiungsfront nach dem zweiten Weltkrieg nach, erörtert ihre Einbeziehung in die Volksfront Jugoslawiens, die Entwicklung dieser und ihren Übergang in den Sozialistischen Bund der Arbeiterbevölkerung (SZDL).

France Škerl

DRUGI TRŽAŠKI PROCES

Priprave za proces proti Pinku Tomažiču in tovarišem ali na drugi tržaški proces, kakor se navadno imenuje, so trajale precej dolgo. Od aretacije Pinka Tomažiča do procesa je namreč preteklo celo leto in pol, kar je bila tudi za take procese precej dolga doba.

Drugi tržaški proces je bil pravzaprav obračun za dejanja, ki so jih obtoženci izvršili pred začetkom narodnoosvobodilnega boja, njegov konec pa se je že odigral v času, ko je že tudi Primorsko začel zajemati val narodnoosvobodilnega boja in je tako bil proces že naperjen tudi proti osvobodilni fronti, proti slovenskemu partizanstvu.

V pripravah za proces moramo razlikovati predvsem dve plati, preiskovalni postopek in zunanje politične momente, ki so vplivali na čas, kdaj naj bi proces bil, na razvrstitev obtožencev oziroma poudarjanje, katera skupina je bila važnejša.

Preiskovalni zapor je bil mučno obdobje za zapornike. Policija je uporabljala najbolj nečloveške metode pri izsiljevanju izjav in priznanj. Na dnevnem redu so bila tudi zaslišanja ponoči. O nečloveškem ravnanju policije z aretiranci obstoje spomini, ki jih je po vojni napisal Alojz Besednjak iz Branika, eden od aretirancev in strahotno mučenih ljudi v preiskovalnem zaporu. V njih je opisal kaj je sam osebno moral doživeti v kreppljih preiskovalne policije.¹

Med mučitelji je imel vidno mesto dr. Gennaro Perla, ki je po Čermeljevih besedah s svojim surovim pretepanjem izdatno pripomogel k napihnitvi procesa.² Njegovi agenti so se zlasti zaganjali proti osumljenim organizatorjem protifašistične dejavnosti in tako imenovanim teroristom. Preiskovalni postopek je tékel v tržaških zaporih »Coroneo«, posamezne aretirance pa so vodili tudi drugam na zaslišanje in mučenje, npr. v Koper, kakor pripoveduje in opisuje Alojz Besednjak. Zasliševavci so bili izredno surovi in brezobzirni, saj so imeli popolna pooblastila. Vidko Vremec je v Primorskem dnevniku decembra 1963 pokazal nekaj ljudi, kako so jih mučili policijski agenti. Med njimi so bili komunist Slavko Škamperle, Ivan Ivančič, Ivan Gašperšič, Pinko Tomažič.³

Zaradi brezmejnih mučenj je prišlo tudi do tragičnih žrtev. Prva žrtev takega nasilja je postal Slavko Škamperle. Že od vsega začetka so hoteli iz njega iztisniti priznanje, da se je ukvarjal z zbiranjem orožja.

¹ Spomini v arhivu IZGD.

² L. Čermelj, Ob tržaškem procesu 1941, str. 65.

³ Uprli so se fašizmu, Prim. dnevnik 13. XII. 1963, št. 295.

Mučili so ga teden dni, dokler ni podlegel. Po Premčevih spominih so mu naposled v hrano pomešali alkaloidni prašek, nakar mu je počilo črevesje in je zastrupljen umrl. Razširili so vest, da je napravil samomor.⁴ Verjetno to mnenje ni pravilno in je podlegel mučenju. Edvarda Mlekučža iz Bovca so na preiskavi v rimskih zaporih tako zdelali, da po vrnitvi v Trst zaradi izmučenosti procesu sploh ni mogel prisostvovati. Adolfa Uršiča, študenta tehnike, so tako izmučili živčno, da se mu je prav na procesu omračil um, tako da so ga morali odpeljati iz dvorane. Posebno pozornost je vzbudila izjava enega obtožencev, ki jo je dal na samem procesu, potem ko je predsedniku zanikal izjave, ki jih je podpisal v preiskavi. Po Čermelju je bil tisti obtoženec Simon Kos, ki je tedaj rekel: »Tudi vi bi to storili, če bi vas tako mučili kakor mene. Moje trpljenje je bilo hujše kot Kristusovo«. Pri tem si je razgrnil prsi, da bi pokazal brazgotine na telesu.⁵ Po mnenju dr. Franceta Tončiča je omenjeno izjavo dal Ivan Ivančič, ki je rekel: »Poglejte Kristusa na križu, Ekscelenca: le on je morda toliko trpel, kolikor jaz... Če bi vi, Ekscelenca, bili takrat v mojem položaju, bi bili gotovo brez obotavljanja podpisali tudi svojo smrtno obsodbo, samo da se tisti hip rešite.«⁶ Obe izjavi sta si vsebinsko precej blizu. Oba avtorja sta jo zapisala po spominu in verjetno vsak nekoliko po svoje. Težji problem je pravzaprav v tem, kdo jo je izrekel, ali Ivančič ali Kos. O Ivančiču sicer tudi Čermelj pripoveduje, da so se fašisti več mesecev znašali nad njim in počenjali z njim vse mogoče stvari. Obtoževali so ga sabotаж in diverzij, toda ni klonil. Bil je upornega duha in telesa. V njem je živela neizmer-na ljubezen do rodne Tolminske. Celo fašistični biriči so ga naposled

⁴ Vidko Vremec, Uprli so se fašizmu, ibid.

⁵ L. Čermelj, Ob tržaškem procesu, str. 52, 56, 62, 68. O Simonu Kosu je šef grahovske karabinjerske postaje, brigadir Michele Lozupone 18. aprila 1941 napisal zanimivo karakteristiko, ki so jo zahtevali njegovi nadrejeni, ko je Simon Kos bil že v zaporu: Pošiljam na zahtevo informacije o Simonu Kosu. Sin Simona in Lucije Ortar, rojen 28. 10. 1911 v Rutu pri Grahovem, kmet. 1. Vojsko je služil v sanitetni enoti v Firenzah od 17. 3. 1932 do 5. 9. 1933. Ni se udeležil nobene vojne operacije. 2. Razvija svojo dejavnost na domačem kmečkem posestvu in ker to posestvo leži v bližini meje, ni nihče dvomil o njegovem zadržanju. On pa je vedno izražal ideje, sovražne naši vladi, ker je simpatiziral s slovensko. 3. Ni vpisan v stranko in ne pripada milici. 4. Živi v dobrih gospodarskih in finančnih pogojih. 5. Nasproti režimu je bil vedno nasproten, prezirajoč njegove ustanove. Odkrito pa pred aretacijo ni nikoli dal razloga za noben političen očitke. Ni znano, če pri lokalnih organih stranke ali milice obstajajo kakšne politične zabeležbe v njegovo breme. V njegovi družini so razen njega oče Simon, mati Lucia Ortar, kmetica, rodna brata Josip... sedaj zaprt... Ciril, sedaj v vojaški službi in sestra Josipina, rojena 3. 5. 1920 tudi v Rutu, tam stanujoča. Ciril rojen 24. 3. 1918, študent teologije, se je vedno kazal kot zelo oster sovražnik Italije in zlasti fašističnega režima. Krožijo glasovi, da je leta 1938 raztrgal ducejevo fotografijo, ki je bila pritrjena na zid hiše v Rutu. V preteklem novembru je bil Josip aretiran zaradi istih dejanj kakor Simon. Vsi drugi, čeprav so vedno kazali dvomljiva italijanska čustva, niso nikoli dali razloga ne za politične ne za moralne očitke. — Pripada arijski rasi in izpoveduje katoliško vero. (Dopis grahovske karabinjerske postaje No 33/34 z dne 18. 4. 1941. Fasc. 994/IV.)

⁶ Dr. France Tončič, Celica 41, Primorski dnevnik 4. XI. 1945, št. 149.

morali občudovati.⁷ Na procesu je ravnodušno poslušal hude obtožbe. Na njegovem telesu in izmučenem obrazu so bili vidni sledovi mučenja. Sodnikom je odkrito povedal, da noben človek ne more vedeti za nečloveško trpljenje, ki so mu ga prizadejali med preiskavo.⁸

Ravnanje z zaporniki so fašistični agenti nekoliko omilili po Škamperlovi smrti. Nekatere med njimi so začeli spuščati na kratke dnevne sprehode na jetniško dvorišče.

Zelo pomembno dejstvo pri druge tržaškem procesu je bilo, da so na priprave nanj vplivale tendence italijanske zunanje politike. S tem problemom se je bavil dr. Ivo Juvančič in o njem napisal krajšo študijo, ki jo je objavil Jadranski zbornik IV/1959—1960 pod naslovom »Drugi tržčanski proces i njegova politička pozadina godine 1940—1941«. V slovenskem jeziku jo je objavil Primorski dnevnik pod dvojnimi naslovom »Priprave drugega tržaškega procesa v luči njegovega političnega ozadja«⁹ in »Priprave na drugi tržaški proces — Obsodbe in odmevi«.¹⁰

Po mnenju avtorja navedene študije so se aretacije 1940 začele, ko se je fašistična Italija odločila, da stopi v vojno na strani Nemčije. Na znotraj se je odločila zapreti tiste, ki bi utegnili vznemirjati notranjo fronto. Začeli so s komunisti. Toda preiskave so odkrivale nova spoznanja in za prvim junijskim valom aretacij je prišel nov val v septembru, ki je dal nove ljudi in nova spoznanja. Zadnje aretacije so bile že po zlomu stare Jugoslavije, npr. dr. Lava Čermelja v Ljubljani 20. aprila 1941. Za komunisti so zaprli veliko število izobražencev in študentov. Za njimi oziroma vzporedno z njimi pa skupino ljudi, ki so jo označili kot iredentistično-nacionalistično oziroma teroristično.

V junijskem valu so zaprli 149 ljudi. Pri zaslišanju so ugotovili, da so komunisti hoteli ustanoviti slovensko sovjetsko republiko, ki bi obsegala jugoslovansko Slovenijo, Julijsko Benečijo in Koroško. V tem konceptu je šlo za uresničitev ideje, ki jo je izražala znana izjava treh partij. »Zaključne ugotovitve« policije iz marca 1941 pravijo tudi, da so pri komunistih odkrili ilegalno propagando (Delo!). Pa ne samo to. Preiskava je dognala, da se komunisti niso omejevali samo na propagando, temveč so pripravljali tudi oborožen upor, da bi odstranil fašistični režim, ki je bil kriv vsega zatiranja in suženjstva. Po mnenju »Zaključnih ugotovitev« so v ta namen nastala na Krasu skladišča orožja, municije in eksploziva, ki so jih oblasti odkrile. Komunisti so po njihovem mnenju spodbujali tujerodne vojake k špijonaži, dezertacijam, k pasivni resistenci itd. Preiskave so potem še ugotovile, da se je komunistično gibanje prepletalo z iredentičnim gibanjem, ki so mu načelovali izobraženci in študentje iz tržaške, goriške in reške pokrajine ter Istre.¹¹

Odkritja pri zasliševanjih so fašistične oblasti gnala v nove aretacije, da bi pri koreninah odrezali nevarne dejavnosti. V prvih dneh septem-

⁷ Vremec, Uprli so se fašizmu, Prim. dnevnik 13. XII. 1963, št. 295.

⁸ Vremec, ibid. 14. XII. 1963, št. 296.

⁹ Primorski dnevnik 18. V. 1963, št. 116.

¹⁰ Primorski dnevnik 19. V. 1965, št. 117.

¹¹ F. 1019/VIII.

bra so aretirali še novih 120 ljudi, ki so po njihovem mnenju pripadali iredentističnemu gibanju. Iredentistom je obtožnica očitala, da so kakor komunisti bili povezani z emigranti v Jugoslaviji, ki so jim dajali navodila, material in finančna sredstva. Tudi iredentisti so izdajali v Trstu ilegalni list »Iskra«. S komunisti so se po »Zaključnih ugotovitvah« ujemali glede narodnih zahtev, da je treba slovensko ljudstvo osvoboditi izpod jarma zatirancev.¹²

Ugotovitve pripovedujejo tudi, da se je med aretiranci posrečilo odkriti posebno nevarno dejavnost, špionsko, ki so se ji posvečali iredentisti v pričakovanju vstaje, ki naj bi nastala, potem ko bi Italija vstopila v vojno. Posebno pozornost so posvetili še teroristični dejavnosti in njenim oblikam.¹³

In kako se je pripravljanje procesa prepletalo s tendencami italijanske zunanje politike?

Ko so fašistične oblasti leta 1940 na veliko aretirale slovenske ljudi na Primorskem, je bil to čas, ko je Italija zbirala svojo vojsko na vzhodnih mejah, da bi napadla Jugoslavijo. Z aretacijami zato fašistične oblasti niso hotele samo uničiti mnogo nevarnih antifašistov, temveč so hotele rezultate preiskave uporabiti za opravičilo za svoj vojaški napad na Jugoslavijo. Od različnih elementov, iz katerih so bili sestavljeni aretiranci, so tedaj glede na Jugoslavijo porinili v ospredje nacionalne elemente. Toda z italijanskim napadom na Grčijo 28. oktobra 1940 je Jugoslavija stopila v ozadje. Položaj italijanske vojske v Grčiji pa se ni razvijal, kakor so fašistični oblastniki pričakovali. Pa tudi v Tripolisu je bil angleški pritisk zelo hud. Napad na Jugoslavijo je v takih okoliščinah postal nemogoč. Politika osi do Jugoslavije se je spremenila. Opozorimo naj na sestanek v Salzburgu 18. novembra 1940 in na Hitlerjevo pobudo za nove odnose z Jugoslavijo. Spremenjeni položaj je vplival tudi na pripravljanje drugega tržaškega procesa. Pripravljanje je stopilo v novo fazo. Ta se je pokazala v ponovnem pregledu aretiranih ljudi, ki so jih sedaj zmanjšali na tisto število, ki ga pravzaprav navajajo zaključne ugotovitve z dne 1. marca 1941.¹⁴

Druga kritična etapa je nastopila februarja in marca 1941, ko se je Nemčija trudila, da bi Jugoslavijo spravila v tabor osi. Preiskava proti aretirancem je prišla v zaključno obdobje. Formalno ovadbo je napravila kvestura 10. marca 1941. Sodelovali pa so dejansko še drugi organi: OVRA, karabinerji in vojaška obveščevalna služba. Dr. Juvančič pravi, da je politični cilj fašističnega Rima v tem času bil drugačen kot prej. Proces naj bi služil kot pritisk na jugoslovansko javnost, da bi spoznala, kako nevarno orožje ima v rokah fašistična Italija. Dr. Juvančič pravi, da direktnih dokumentarnih dokazov za to trditev v italijanskih virih sicer ni. Za to bolj govori posredno dejstvo, da so fašistične oblasti na prvo mesto postavile kot obtožence komuniste, nato šele druge. Toda s procesom tudi tedaj ni bilo nič. Dogodki v Jugoslaviji po puču 27. marca

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Juvančič, Prim. dnevnik 18. V. 1965, št. 116.

1941, ko sta nekaj dni nato Nemčija in Italija napadli in v nekaj dneh tudi zasedli Jugoslavijo, so proces zopet spravili z dnevnega reda.¹⁵ Pravzaprav moramo reči, da je prav to dejstvo bilo močan dokaz za to, da je Italija s procesom zasledovala politične cilje. V naslednjih pripravah na tržaški proces je nedvomno zopet nastopila nova doba. Priprave v njej so se razvijale v novih okoliščinah. Pravzaprav pa v tej dobi ni šlo več toliko za kake velikopotezne priprave, čeprav je tudi v tej dobi prišlo do novih aretacij, npr. dr. Čermelja, temveč bolj za to, katere trenutke naj fašistične oblasti imajo za ugodne ali primerne, da sprožijo proces.

Tretja kritična etapa je nastopila jeseni 1941. To je bil čas, ko je Italija izgubila Abesinijo, ko je v Afriki šlo slabo, dobro pa na vzhodni fronti, kjer so Nemci s svojimi zavezniki prodrli daleč na vzhod, prav do Moskve. Toda če to izpustimo, moramo reči, da na zunaj tedaj ni bilo kakega posebnega dogodka, ki naj bi vidno odločal, da se je naposled začel drugi tržaški proces. Bilo pa je več dogodkov, pravzaprav cel proces, ki se je začel razvijati v »najmlajši italijanski pokrajini, »ljubljski«, ki je silil fašistične oblastnike, da začno proces, namreč razvoj narodnoosvobodilnega gibanja. To pa ni zajelo samo ljubljanske pokrajine, temveč je že seglo čez stare meje »Julijske Benečije«. Začelo se je torej vidno kazati že tudi na Primorskem. Poveljstvo II. armade, ki je bilo bilo takrat na Sušaku, je z dopisom 27. oktobra 1941 opozorilo, da napadi na italijanske posadke v Sloveniji kažejo, da se komunistična dejavnost širi proti stari meji. Poveljstvo je izreklo strah, da bi komunisti ne začeli pronikati tudi čez staro mejo.¹⁶ Ta strah je seveda bil upravičen. Prav v tistih dneh, to je 28. oktobra je prišlo do prve in zraven tudi pomembne diverzantske akcije na progi Pivka—Prem pri Narinu,¹⁷ dobrih 14 dni kasneje, to je 15. novembra pa pri Štanjelu na Krasu.¹⁸ Pri končni sprožitvi procesa je imel odločilno vlogo ravno ozir na vedno silneje se razvijajoče narodno osvobodilno gibanje pri Slovencih na zasedenem ozemlju, ki pa je že začelo ogrožati tudi stare pokrajine v Julijski krajini. Da je dejansko pri procesu odločal prav ozir na narodnoosvobodilno gibanje, je na samem procesu pokazal državni pravdnik v svojem zaključnem govoru po končanih zaslišanjih. Tedaj je rekel: »Treba je misliti na položaj, ki se je ponekod pokazal v na novo zasedenih pokrajinah. Vse to daje misliti, da se je magnetna igla teh spletkarjev zdaj obrnila v gozd, kakor je nekaj bila obrnjena v Jugoslavijo. Za položaj, kakršen se kaže v tem procesu, ne zadostuje, da zaključimo »dovolj«, temveč da naredimo trden in slovesen konec temu sramotnemu razgrajanju.«¹⁹ To se pravi, da so organizatorji drugega tržaškega procesa

¹⁵ Dr. Juvančič, Prim. dnevnik 18. V. 1965, št. 116 in 19. V. 1965, št. 117.

¹⁶ Dopis operacijskega urada pri poveljstvu druge armade Prot. 11272 z dne 27. 10. 1941 v fasc. 873/II.

¹⁷ Dopis glavnega štaba za teritorialno obrambo N/PI/18.740 di... 14. XI. 41, fasc. 997/VI.

¹⁸ Dopis postojnskih karabinerjev N 2/13-29. X. 1941 v fasc. 1014/VII.

¹⁹ Slovenec 11. 12. 1941, št. 289. Čermeljev prevod se nekoliko razlikuje od Slovenčevega, vendar so bistvene stvari izražene v obeh, str. 67—68.

hoteli prestrašiti Slovence, da bi se ne pridruževali narodnoosvobodilnemu gibanju, in s tem udariti gibanje samo.

Po dolgotrajnih pripravah so fašistične oblasti naposled odločile, da bo proces v prvi polovici decembra 1941, seveda v Trstu. V ta namen je posebno sodišče za obrambo države prišlo iz Rima v Trst. Predsedoval mu je fašistični general Antonio Tringali Casanova, ki so ga Slovenci poznali že iz drugih procesov. Kot državni pravdnik ali javni toživec je nastopil namestnik generalnega državnega pravdnika Carlo Fallace, ki je proti Slovincem tudi že nastopal na drugih procesih. Ob njem je sedel preiskovalni sodnik Cersosimo, za njim pa dr. Gennaro Perla, obtoženec dobro znan po mučenju in zasliševanju.²⁰

Na procesu se je po raznih pregledih in prečiščevanjih znašlo 60 obtožencev. Obtožnica proti njim je vsebovala hude obtožbe: sabotaže, teroristične akcije, odcepitev Slovenskega Primorja, propagando, priprave za oborožen upor, hujskanje za strmoglavljenje fašističnega režima itd. Kazenski zakonik je za omenjena dejanja v več primerih predvideval smrtno kazen.

Proces se je začel 2. decembra 1941. Za njegovo varnost so oblasti poskrbele z okrepitevijo varnostnih organov, kakor smo že slišali. V sodni dvorani se je proces začel z velikim fašističnim sijajem in v razpoloženju zmagovitega fašističnega nacističnega prodiranja proti Moskvi. Prisostvovalo je mnogo fašističnih veljakov in predstavnikov različnih organov.²¹

Po uspehih prejšnjih preiskav so obtožence po obtožnici razdelili v tri skupine, ker so nekaj časa predvidevali tri ločene procese, potem pa so vse tri skupine združili v en proces. V ospredje so na tem procesu porinili teroriste. Ta sklep je mogoče napraviti po tržaškem listu Piccolo, ki je takrat, ko je objavil sodbo napisal: »La sentenza nel processo dei terroristi«.

Po obtožnici je prišla prva na vrsto skupina izobražencev. Njej na čelo so postavili dr. Lava Čermelja, ki so ga sicer aretirali med zadnjimi. V tej skupini je bilo 22 obtožencev: dr. Lavo Čermelj; Boris Zidarič, visokošolec; France Tončič, advokat; Anton Ščuka, doktor agrarnih ved; Viktor Sosić, študent tehnike; Teodor Sardoč, zobozdravnik; Slavko Tutta, doktor gospodarskih ved; Josip Kosovel, profesor nemščine; Štefan Lovrečič, ravnatelj tržaške posojilnice in hranilnice; Angelo Kukanja, odvetniški praktikant; Roman Pahor, zavarovalni agent; Andrej Čok, bivši vojak avstrijske vojske; Slavoj Slavnik, pravdni zagovornik; Ludvik Šturm, študent medicine; Vladimir Mankoč, dijak trgovske akademije; Anton Babič, študent prava; Milan Bolčič, uradnik; Radivoj Bobič, študent medicine; Karel Stefančič, industrijski izvedenec; Anton Danev, zdravnik; Stanko Vuk, doktor diplomatskih ved; Avgust Sfiligoj, diplomiran pravnik in praktikant.²²

²⁰ Čermelj, Ob tržaškem procesu, str. 57.

²¹ Vidko Vremec, Uprli so se fašizmu, Prim. dnevnik 14. XII. 1963, št. 296.

²² Seznam ljudi po izreku sodbe (arhiv IZDG) in Čermelj, Ob tržaškem procesu, str. 45.

Na drugem mestu je bila komunistična skupina. Štela je 26 obtožencev. Po vrstnem redu so si sledili: Pinko Tomažič, študent ekonomije; Alojzij Budin, uradnik; Anton Abram, električar; Adolf Uršič, študent tehnike; Bruno Stanič, uradnik; Gvido Vremec, sodni uradnik; Srečko Colja, kamnosek; Rudolf di Lenardo, kamnosek; Ferdinand Rukin, mizar; Albin Dujc, zobotehnik; Vladimir Dujmovič, prodajalec; Ivan Gašperšič, kmet; Ludvik Požrl, kmet; Ivan Vatovec, mizar, Albin Škerl, kmet; Ivan Vadnal, kmet; Samec Jakob, kmet; Franc Sluga, kmet; Jakob Dolenc, kmet; Alojzij Besednjak, kmet; Viktor Bobek, pek; Giovanni Postogna, mehanik; Franc Udovič, trgovec; Josip Ujčič, kovač; Marija Urbančič, uradnica; Oscar Caramore, mehanik. Caramore je bil vojak in bil zapleten v proces, ker je prodal nekaj vojaškega blaga Viktorju Bobku.²³

Toda komunistična skupina dejansko ni bila tako številna. Preiskovalni organi so ji priključili Bobkovo špionažno skupino in izsilili neka priznanja, da bi na ta način kompromitirali komunistično delovanje, ker bi ga prikazali v špijonažni luči.²⁴ Po raziskovanju Milice Kacinove je v drugi skupini bilo samo 17 komunistov.²⁵ O Bobku je Albin Dujc zapisal v svojih povojnih spominih, da ni bil komunist. Po njem je bil agent na dve strani. Na eni strani je delal za Italijane, na drugi pa tudi za jugoslovansko obveščevalno službo. Zato so ga Italijani obsodili na smrt.²⁶

Na tretjem mestu je bila skupina teroristov. Štela je 12 obtožencev: Simon Kos, kmet; Josip Kos, kmet; Friderik (»Mirko«) Brovč, trgovec; Srečko Rejec, kmet; Ludvik Prezelj, kmet; Franc Bizalj, kmet; Franc Kavs, trgovec; Ivan Ivančič, tkavec; Leopold Čopi, delavec; Edvard Mlekuž, kmet; Ivan Klavora, kmet; Miroslav Zornik, kmet.²⁷

Po seznamih, ki so na razpolago in ki kažejo, v katerih krajih so bili doma posamezni obtoženci, moremo reči, da je na drugem tržaškem procesu bila obtožena vsa Primorska, ker so obtoženci bili doma iz vseh slovenskih krajev Julijske krajine, od Bovca do Baške grape prek Vipavske doline in Krasa do Pivke in krajev okoli Ilirske Bistrice, a največ jih je bilo iz Trsta. Pripadali so različnim političnim smerem in vsem stanovom, tako da se je na tržaškem procesu resnično odražalo skupno prizadevanje vseh primorskih Slovencev.²⁸

²³ Ibid, Čermelj, str. 53. Pri Dujmoviču je Čermelj napačno napisal priimek kot Duminič.

²⁴ Rokopis neznanega avtorja z naslovom: »Komemoracija žrtev tržaškega procesa« v arhivu IZDG, fasc. 26/II-8, gradivo iz Trsta. Komemoracija, ki jo spis omenja, je bila v partizanih po kapitulaciji Italije. Avtor rokopisa je morda Albin Dujc (P. D. 13. XII. 1963, št. 295). Tudi Vidko Vremec Bobka ne vključuje v skupino komunistov.

²⁵ M. Kacin, Ob 20-letnici II. tržaškega procesa, Komunist 8. XII. 1961, št. 49, str. 8.

²⁶ Zapisnik razgovora s tov. Albinom Dujcem — julija 1960, v arhivu IZDG.

²⁷ Ibid, Čermelj str. 53.

²⁸ Prim. Čermelj, Ob tržaškem procesu, str. 544; — Adriano Dal Pont — Alfonso Leonetti — Pasquale Maiello — Lino Zocchi, Aula IV, tutti i processi del Tribunale Speciale fascista, Roma 1961, strani 629, str. 454—456. Cit. Aula IV.

Razprava na procesu je tekla tako, da bi potrdila začasne ugotovitve policijskih preiskav pred procesom. Tedaj so prišla na dan mučenja preiskovalnih organov, ker so nekateri obtoženci zanikali, kar so izpovedali oziroma priznali v preiskovalnem postopku pod strahotnim fizičnim in duhovnim pritiskom.

Na razpravi so se obtoženci v splošnem dobro zadržali, mirno in dostojanstveno so zagovarjali svoje nazore. Od takega ravnanja sta se ločila Viktor Sosič in Zorko Ščuka, ki sta za preiskavo napisala dolge memorandume, kjer sta izpovedala stvari, ki s procesom niso imele zveze. Vseskozi borbeno so se na procesu zadržali komunisti, čeprav so bili prej podvrženi strahotnemu mučenju v preiskovalnem postopku. Toda na preiskavi niso vsi vzdržali. Alojzij Budin je na zaslišanju povedal vse, kar je vedel. Povsem drugače se je zadržal Pinko Tomažič, ki je položaj reševal, kolikor je mogel.²⁹ Pinko Tomažič je brez ovinkov priznal propagando za komunistične ideale in za uporniško gibanje. Odločno pa je zavrnil vsako obtožbo, da bi sodeloval pri vohunstvu. Pri tem je trdil, da komunisti niso imeli nobenega razloga, da bi podpirali slovenske nacionaliste, ker so se njihove težnje močno razlikovale. Pinko je izpovedal, da so slovenski komunisti težili po ustanovitvi sovjetske republike, ki bi obsegala vse Slovence v Jugoslaviji, Italiji in Avstriji (Nemčiji), nacionalisti pa so delali za to, da bi se Julijska krajina priključila Jugoslaviji.³⁰

Po končanem izpraševanju obtožencev in zaslišanju prič je prišel na vrsto državni pravdnik Fallace. Govoril je s kratkim odmorom od 9. ure dopoldne do 5. ure popoldne. Njegov izredno dolgi govor je v celoti objavil tržaški list »Piccolo« 10. decembra 1941 na 4 straneh po 8 stolpcev drobnega tiska. Fallace je v tem govoru na široko prikazal vsebino in značaj celotne obtožbe, obdeloval je pa tudi obtožence posamič. Obtožence je zaničljivo imenoval človečke, ki so prevzeti s sovraštvom, maščevalnostjo in sektaško mržnjo ter tesno povezani z nevidnimi, toda silno močnimi vezmi izrazito zarotniške družbe, hibridne družbe, ki jo vodijo tuje sile. — Dejansko sta vsebino Fallacejevega govora prežemala bes in mržnja do slovenstva in do vsega, kar ni bilo italijansko in fašistično.³¹

Kako daleč od tega Fallaceja je bil preprosti sin tolminske zemlje Simon Kos, ki je mislil, da bodo sodniki sodili pravično. V enem od zadnjih pisem, ki jih je pisal svojim staršem, je napisal: »Zgodilo se je torej, kar ne bi nikoli pričakoval. Imel sem vero v pravico do zadnjega. Smešna zmeta! Pravico so ubili. In zdaj razumem, ako niso imeli spoštovanja do nekaj, do tako svetega, kaj sem si mogel domišljati šele jaz, ubogi črv...«³²

V skladu s svojim govorom je državni pravdnik predlagal najstrožje kazni za obtožence: 12 smrtnih obsodb, 20 obsodb na trideset let in potem

²⁹ Zapisnik razgovora s tov. Albinom Dujcem — julija 1960, arhiv IZDG.

³⁰ Čermelj, Ob tržaškem procesu, str. 58, 59, 60.

³¹ Čermelj, Ob tržaškem procesu, str. 65—68.

³² Pisma na smrt obsojenih, druga izdaja, Ljubljana 1959, izd. DZS, str. 123.

vedno manj, skupno pa na 973 let ječe. Oprostitev je predlagal samo za 2 obtoženca, Josipa Kosa in De Lenarda. Za državnim pravdnikom so govorili še branivci, sodbo pa so izrekli v nedeljo 14. decembra 1941.

Sodba je bila nekoliko milejša, kakor jo je predlagal državni pravdnik, vendar še kljub vsemu huda, ker ni bila mišljena samo kazen za obtoženca, temveč v smislu besed državnega pravdnika, da je treba misliti na položaj, ki se je ponekod pokazal, tudi grozeč opomin vsem drugim.³³ Po izreku sodbe so bili vsi obtoženci krivi, da so bili člani tajnega združenja, ki je obsegalo skupine različnih političnih tendenc, komuniste, teroriste, demoliberalce, katoličane, toda vse so bile iredentističnega značaja. Združenje je snovalo atentate proti celovitosti države, sabotaže proti vojaškim napravam, vojaško in politično vohunstvo, ščuvanje vojakov, da bi ne bili pokorni zakonom, upor proti državnim oblastem. Posameznim skupinam je pa sodba še posebej odmerila krivdo.³⁴

Na sodbi so bili oproščeni samo štirje obtoženci (Di Lenardo, Josip Kos, Bobič in Babič).

Obsojeni so bili:

na poldrugo leto 1 (Caramore),
na 6 let trije (Mlekuž, Besednjak in Zidarič),
na 7 let eden (Rukin),
na 8 let eden (Urbančičeva),
na 10 let dva (Štefančič, Danev),
na 12 let šest (Pahor, Čok, Udovič, Stanič, Mankoč in Šturm),
na 15 let šest (Kosovel, Lovrenčič, Slavik, Bolčič, Vremec in Vuk),
na 16 let trije (Kukanja, Tončič in Colja),
na 24 let eden (Sosič),
na 30 let triindvajset (Ujčič, Sfiligoj, Budin, Abram, Uršič, Dujmovič, Gašperič, Požrl, Vatovec, Škerl, Semec, Sluga, Dolenc, Postogna, Brovc, Rejec, Prezelj, Brizaje, Čopi, Klavora, Tuta, Dujc in Zornik).

Vsi razen Caramore so bili nadalje za vedno izključeni od javnih služb in postavljeni pod policijsko nadzorstvo, vsi so bili skupno obsojeni na plačilo stroškov in vzdrževalnine v preiskovalnem zaporu.

Na smrt je bilo obsojenih devet obtožencev (Čermelj, Bobek, Ščuka, Ivančič, Kavš, Simon Kos, Sardoč, Vadnal in Tomažič).

Sodišče je tudi odločilo naj se izvleček smrtnih obsodb z navedbo izvršene justifikacije razobesi v vseh občinah Italije.³⁵

Še isti dan po sodbi so branivci na smrt obsojenih vložili prošnje za pomilostitev. Še isti večer so štirim od obsojencev sporočili, da je Mussolini kot načelnik vlade predlagal kralju-cesarju štiri pomilostitve. Praktično je to pomenilo toliko, kakor da so že pomiloščeni. Formalni odlok o pomilostitvi je kralj podpisal šele 18. decembra 1941. Z njim je bila Čermelju, Ščuki, Kavsu in Sardoču smrtna kazen spremenjena v dosmrtno ječo.³⁶

³³ Čermelj, Ob tržaškem procesu, str. 70—71.

³⁴ Sodba v arhivu IZDG, fasc. 1019/VIII.

³⁵ Čermelj, Ob tržaškem procesu, str. 71—72; — Sodba v arhivu IZDG,

³⁶ Fasc. 1019/VIII.

Za nepomiloščene, med katerimi so bili Viktor Bobek, Ivan Ivančič, Simon Kos, Ivan Vadnal in Pinko Tomažič, je moralo sodišče takoj vse pripraviti za izvršitev sodbe. Sodbo so izvršili ob zori naslednjega dne 15. decembra 1941, ko so bili Pinko Tomažič in tovariši ob 8.20 ustreljeni na openskem strelišču nad Trstom.³⁷ Po izpovedi jetniškega kaplana Cara, ki je prisostvoval ustrelitvi, so vsi obsojenci šli pogumno v smrt.³⁸

Trupla ustreljenih so fašisti prikrili, da bi izbrisali sledove svojih dejanj in preprečili, da bi grobovi ustreljenih postali simbol žrtev boja za pravico in svobodo tlačnega naroda. Njihove grobove so našli šele po vojni avgusta 1945 na pokopališču v vasi Villorba blizu Trevisa. Prenesli so jih v Trst in pokopali v domači zemlji.³⁹

Glede ustreljenih je treba še dodati, da je med njimi bil Pinko Tomažič edini komunist in edini intelektualec, drugi so bili narodni revolucionarji, vsi kmetje ali delavci, dejanski zbiravci orožja in atentatorji, ki so bili blizu komunistom. Oproščeni so bili narodnjaki in intelektualci. Zaradi teh dejstev bi bilo soditi, da je pri procesu dejansko šlo za demonstracijo proti narodnoosvobodilnemu boju.

Vrnimo se tu še enkrat k namenu, ki so ga fašistični oblastniki hoteli doseči z drugim tržaškim procesom prav v času, ko so ga dejansko izvedli. Glavni njihov namen je vsekakor bil z drastičnimi kaznimi zagroziti vsem, ki bi se predali narodnoosvobodilnemu gibanju. Proces naj bi s svojimi rezultati bil nenehni opomin vsem, ki bi se hoteli dvigniti proti fašističnim gospodarjem. Za narodnoosvobodilno gibanje v Slovenskem Primorju je zato tržaški proces bil hud udarec. Nedvomno je izguba Pinka Tomažiča bila ena najtežjih izgub. Pinko Tomažič je bil tisti, ki je med komuniste Slovenskega Primorja prinesel novega duha, globlje ideološke poglede in večjo aktivnost, česar vsega se je naučil pri komunistični partiji v Sloveniji. Toda ni šlo samo za Pinka. Mnogo obetajočih ljudi, zlasti prekaljenih komunistov so požrli zapori in taborišča. Z njimi je Osvobodilna fronta izgubila mnogo dragocenih delavcev še prej, preden jih je v svoje vrste sploh dobila.⁴⁰ Če se je oboroženi boj na Primorskem razvijal počasneje, potem moramo del razlogov pripisati tudi izgubi velikega števila ljudi, ki jih je pogoltnil drugi tržaški proces. Toda poti primorskega ljudstva v osvobodilni boj tudi ta izguba ni preprečila. Narodnoosvobodilni boj je ustrezal takim ljudskim globinam, da ga v takratnih okoliščinah nobeno nasilje ni moglo več trajno zadržati.

In kakšne so bile te ljudske globine in kaj so izražale? Nedvomno navezanost na rodno zemljo in na slovenski jezik! Izražale so željo po svobodi, po združitvi z brati, željo po boljšem življenju zatiranih. Proces sam je v splošnem bolj posredno izražal te težnje, v bistvu je bolj udaril po njih. Zelo jasno pa jih izražajo nekatera zadnja pisma na smrt obso-

³⁷ Fasc. 1019/VIII.

³⁸ Čermelj, Ob tržaškem procesu, str. 87.

³⁹ Vidko Vremec, Uprli so se fašizmu, Prim. dnevnik 14. XII. 1963, št. 269.

⁴⁰ Prim. Ivo Juvančič, Priprave na drugi tržaški proces... Prim. dnevnik 19. V. 1965, št. 117.

jenih. Naj tu navedemo najprej eno od pisem, ki jih je pisal Simon Kos po smrtni obsodbi in sicer pismo staršem, potem pa še pismo Pinka Tomažiča, ki ga je tudi pisal svojim staršem.

Ljubi starši!

Ta trenutek, ko pišem te vrstice, znate tudi že Vi, da so tudi zame zahtevali smrtno kazen. Kar bi se ne bil nikoli mislil, se je zgodilo. Žal mi ni zame, ampak za Vas, ker se močno bojim, da Vas bo to uničilo, ako se v resnici zgodi. Dejal sem, da zame mi ni žal, čeprav bi tako rad še živel. Imam 30 let, a nisem še nič živel, toda če je res treba, da moram dati življenje, naj se zgodi! Vest mi ne očita ničesar, ker nisem zagrešil nobenega dejanja, ki bi se ga moral sramovati. Srečen bi bil, ako bi znal, da more moja kri ohladiti le del gorja, ki ga trpi moj ubogi narod, in če bi vedel, da bo ta moja žrtev le malo koristila trpečemu človeštvu, potem sem živel dovolj. Prepričan pa sem, da mora za temi najtemnejšimi dnevi naše zgodovine zasijati nova zora! Ne žalujte za mano! Bodite raje ponosni name, ni se Vam treba sramovati proti nobenemu radi mene. Saj rad zapuščam ta svet, ki ga je človeška sebičnost naredila tako grdega.

Ljubil sem Vas vedno, dasi Vam tega nisem odkrito kazal. Da Vas ljubim, sem občutil posebno, kadar sem bil daleč od Vas. Tudi spoštoval sem Vas vedno. Zame ste bili najboljši starši vsega sveta. Zato mi je žal in Vas prosim odpuščanja, če sem Vas kdaj žalil. Oprostite mi predvsem to veliko žalost. Če bi Vas bil ubogal, bi ne prišlo do tega. Toda ni moglo biti drugače. So še višji ideali, ki to opravičujejo.

Mnogo laže umrem, ker vem, da bo Jože kmalu prost in se vrne zopet med Vas. To sem si predvsem želel, bolj kot lastne rešitve. Imel sem še to posebno srečo, da sem bil te zadnje mučne dneve vedno z bratom skupaj (tudi na verigi).

Ljubil sem preveč to zemljo, preveč sem ljubil svoje gore, tako da se tedaj, ko je bil še čas, nisem mogel odtrgati od njihovega objema. Zato je treba, da tej svoji zemlji žrtvujem to skromno življenje, saj drugega tako nimam.

Ni težko umreti, verujte mi! Živeti je teže. Posebno jaz nisem mogel nikoli tako živeti, kot so drugi hoteli, zato se rad umaknem. Zavest, da nisem nikdar nikomu škodoval, me krepi. Kdor pa je kriv te naše nesreče, naj mu Bog odpusti. Jaz odpuščam vsem, ki so me ves ta čas blatili in žalili, saj če bi me bili razumeli, me gotovo ne bi. Pozdravljam torej vse moje nesrečno ljudstvo, pozdravljam svojo vas in svoje gore. Pozdravljam Vas, dragi roditelji in draga sestra. Zahvaljujem se Vam, da ste me naučili ljubezni do svojega jezika in svoje zemlje. Tedaj, ko boste to čitali, se bodem že radoval z brati in sestrami v boljšem življenju. Ne jokajte! Ne žalujte, ker jaz sem srečen!

Pozdravlja Vas poslednjič

Vaš Simon

Simon Kos je napisal iz ječe štiri pisma, dve pismi staršem, eno sestri in eno bratu Cirilu. Glavne misli se povračajo v vseh pismih, toda najmočnejše in najjasnejše so izražene v prvem pismu staršem.

Pinko Tomažič je pisal iz zapora več pisem. Staršem je pisal že 26. marca 1941 in 2. aprila 1941. V dneh procesa je 11. decembra pisal tovarišem komunistom, po obsodbi pa je pisal staršem, sestri in zaročenki. Tu naj navedemo pismo, ki ga je pisal staršem po obsodbi 14. decembra 1941.⁴¹

Predragi starši!

14. dec. 41

Teško mi je pisati to pismo, pa ne radi mene, še zdaleka ne, miren sem in skoro zadovoljen. Teško mi je radi vas in žalosten sem le, ko mislim na vas, na vse sorodnike, tovariše in prijatelje, ter na žalost, ki vam jo povzročam, čeprav nehote.

Skušal sem vam dokazati že večkrat, da je moja pot drugačna od vaše in da se moji cilji z vašimi ne morejo strinjati. Ne vem, koliko ste me lahko razumeli, toda vem, da me dobro poznate in slutite, zakaj sem ravnal, zakaj sem živel na tak način, zakaj je bilo neizbežno, da se zgodi, kar se bo zgodilo.

Zahvaljujem se vam za vse, kar ste storili zame, za ves trud, za vse trpljenje, ki sem vam ga hote ali nehote povzročil.

Mati, ki me je v vojni vihri nosila po svetu, je zame najdražji spomin, najljubša podoba moje matere, matere begunke. Oče, ki me je priklenil na našo zemljo, na kmečko življenje, je moj ljubi oče.

Dragi starši, potom vas in potom none sem spoznal težko življenje našega ljudstva in nepopisno trpljenje vojnih let, podlago, na kateri sem zgradil svoj življenjski smoter.

Odpustite mi za vso žalost, katero vam povzročam, saj veste, da ni radi moje zlobe. Doba je pač taka ...

Moje knjige, ki jih imam tukaj, prosim dajte Vilkotu (Guido) Vremec, denar in obleko pa Srečku Colja (Felice Zoli). Sem jima že obljubil. Knjige doma naj da Danica, komur se ji zdi.

Zdravo!

Pino

V arhivu tržaške kvesture so ohranjeni trije listi, ki zaslužijo posebno pozornost, ker so na njih zbrani rezultati opazovanja ljudi, kako je namreč med njimi odmeval proces. Tržaška kvestura je ta opazovanja posebej organizirala. Ni se pa omejila samo na Slovence, temveč je prisluškovala tudi Italijanom. Zbrani podatki obsegajo čas od 3. do 12. decembra. Ne smemo pa pri tem pozabiti temeljnega stališča kvesture do obtožencev, ki so zanj po prav po teh papirjih bili »banda teroristov«.

Zdravi del prebivavstva, to je tisti, ki je stal na strani fašistične vlade, pravi kvestura, je takoj v začetku (3. XII.) proces ugodno komentiral. Ljudje tega kroga so pričakovali, da bodo odgovorni strogo kaznovani. Povsem drugače je bilo med slovenskim prebivavstvom na Krasu, ki se je držalo rezervirano in javno ni tvegalo svojih sodb (4. XII.).

⁴¹ Obe pismi v knjigi Pisma na smrt obsojenih Ljubljana 1959, druga izdaja, DZS; Kosovo pismo na str. 121, Tomažičevo na str. 296.

Zasliševanja na procesu je prebivavstvo spremljalo z velikim zanimanjem. Šestega decembra so nekateri, vsekakor Italijani, obžalovali, da preiskave niso bile širše, češ da se mnogi, ki bi spadali na proces, svobodno gibljejo po ljubljanski provinci, da, nekateri celo po Julijski Benečiji. Drugače je seveda bilo na Krasu. Kajti prebivavstvo se je 7. decembra še vedno zadrževalo rezervirano. Študentje v Sežani so dnevno prihajali v Trst, da so mogli slediti procesu. Naslednji dan, 8. decembra, je vzbudila neugodne komentarje izjava advokata in tržaškega župana Ruzziera, češ da je na procesu podprl obtoženca Tončiča. Tega dne omenja kvestura tudi rezerviranost slovenskega ženskega sveta, ki pa je bil vendarle sovražen. Zraven je dodala, da še nikoli ni bilo opaziti take sproščenosti v slovenskem govorjenju in petju ne samo v vaseh tržaške okolice, temveč celo v središču Milj. Devetega decembra je kvestura poročala o demonstracijah proti županu Ruzzieru zaradi njegove izjave v korist obtoženca Tončiča, češ da je s tem izrazil simpatije za Slovence na procesu. Demonstracije so seveda priredili »zdravi« prebivavci Trsta. Naslednjega dne, 10. decembra, je v fašističnih krogih dobro odmeval govor državnega pravdnika. Pri 12. decembru je kvestura napisala, da je zanimanje za proces bilo vedno večje, in to v podeželskih krajih, pa tudi v mestnih predelih, kjer prevladujejo Slovenci. Največ prostora je tega dne posvetila nastopu zagovornika Casinellija. Po njenem mnenju je zelo vplival na javno mnenje, zlasti v srednjem sloju, pa tudi med izobraženci. Zaradi njegovega zagovora se je povečalo število tistih, ki v obtožnici niso videli več tako hudih zločinov. O Slovencih je tega dne zapisala, da so le navidezno rezervirani, na znotraj pa med njimi očitno vre. Krožijo glasovi o maščevanju takoj po sodbi. Za vsakega usmrčenega bodo plačali fašistični eksponenti.⁴²

Uradni red fašistične policije je bil tak, da je tržaški kvestor pošiljal šefu policije v Rimu tedenska poročila o položaju na svojem področju, generalni direkciji javne varnosti v Rimu pa je pošiljal obsežna poročila na vsake tri mesece. Sestavljena so bila po obrazcu, po kakršnem so podrejene enote njemu pošiljale poročila. Splošno poročilo je bilo itak povzeto po podrobnejših poročilih podrejenih enot. To poročilo je poročalo tudi o vtisu, ki ga je med italijanskim prebivalstvom napravila sodba, ki jo je izreklo posebno sodišče za obrambo države »proti znanim teroristom in slovenskim iredentistom ter pomilostitev, podeljena štirim obtožencem, ki so bili obsojeni na smrtno kazen«. Med italijanskimi prebivavci so bili taki, ki so povzdigovali plemenitost fašistične pravice, na drugi strani je pa bil večji del Tržačanov razočaran, ker je pričakoval strožje sodbe. To je bil tisti del, ki je po kvestorjevem mnenju iz lastnih izkušenj poznal značaj Slovencev, s katerimi je vedno treba ravnati trdo, češ da so po naravi zahrbtni, prevejani in hinavski.⁴³

Značaj enake šovinistične prenapetosti in morda tudi kratkovidnost je tržaški kvestor pokazal v istem poročilu pri ocenjevanju listkovne

⁴² Fasc. 1019/VII.

⁴³ Poročilo o političnem in gospodarskem položaju v tržaški provinci, št. 022243 z dne 25. XII. 1941 v fasc. 1014/VIII.

akcije Kovačičevih aktivistov, ki so prav z obsežnim trosenjem letakov po Trstu in daleč po deželi izražali resnični notranji odpor proti fašističnim metodam zapiranja in kaznovanja slovenskih ljudi. Kvestor je v ta-istem poročilu nadrejenim organom v Rimu zelo zelo omalovaževal to akcijo: Med potekom znanega procesa pred posebnim sodiščem za obrambo države proti slovenskim iredentistom, komunistom in teroristom so slovenski elementi razširili nekaj desetih protidržavnih letakov, ki so bili napisani deloma v slovenskem, deloma v italijanskem jeziku, protestirajoč proti procesu in spodbujajoč na upor proti fašizmu.⁴⁴ Teh letakov ni bilo nekaj desetinj, temveč na stotine in tisoče, pa čeprav se ta akcija ni mogla primerjati s kako ljubljansko v tistem času. V tržaških razmerah je vendarle bila pomembna.⁴⁵

Zusammenfassung

DER ZWEITE PROZESS VON TRIEST

Thema der Abhandlung sind die Hauptphasen und Merkmale des in der ersten Dezemberhälfte 1941 in Triest stattgefundenen Prozesses. Im ersten Teil wird das von italienischen Amtsstellen gegen die slowenischen Häftlinge geführte Untersuchungsverfahren geschildert: wieviele Verhaftungen gemacht wurden und wie, ferner die Anwendung von Foltermethoden, derentwegen schon während des Untersuchungsverfahrens mehrere Todesfälle zu verzeichnen sind.

Anschliessend erörtert der Verfasser die Wichtigkeit der Tendenzen der italienischen Aussenpolitik für die Aufnahme des Prozesses selbst.

Dem ersten Prozessentwurf nach — noch 1940 — sollte dieser den italienischen Machthabern zur Rechtfertigung eines Überfalls auf Jugoslawien dienen. Nationale Elemente wurden in den Vordergrund gerückt. Als aber wegen der ungünstigen Entwicklungen in Griechenland und Afrika die Überfallspläne zurückgestellt wurden, liess auch die Intensität der Prozessvorbereitungen nach. Dem zweiten Prozessentwurf nach sollte er als Druckmittel gegen Jugoslawien dienen und zwar im Zusammenhang mit dem Beitritt Jugoslawiens zu den Axenmächten. Jetzt standen die Kommunisten im Vordergrund, und zwar mit der Begründung, sie hätten schwere Waffen gegen Jugoslawien in den Händen. Doch kam es auch diesmal nicht zum Prozess, denn 1941 ist Jugoslawien kampflos unterworfen worden, wodurch der Prozess vorübergehend sinnlos geworden war. Im Herbst 1941 wurden unter dem Eindruck der sich in den besetzten Regionen von Ljubljana entwickelnden Partisanenbewegung die Prozessvorbereitungen zum dritten Mal wiederaufgenommen. Die italienischen Behörden befürchteten das Übergreifen der Partisanenbewegung auf Primorsko, auf jenes Gebiet also, das schon seit Ende des ersten Weltkrieges zu Italien gehört hatte. Da diese Befürchtung nicht unberechtigt war, sollten vor allem die Slowenen in Primorje durch den Prozess abgeschreckt werden.

Der Prozess fand schliesslich in der ersten Hälfte Dezember 1941 in Triest statt. Offiziell wurde er gegen der Terrorismus — also die Tätigkeit der Volksbefreiungsbewegung — gerichtet. An die erste Stelle im Prozessverfahren rückten die Intellektuellen — unter ihnen fiel die führende Rolle Dr. Lavo Čermelj zu —, die zweite Stelle nahm die kommunistische Gruppe ein, an der dritten stand eine Terroristengruppe. Die Angeklagten kamen aus allen

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Neki nepodpisani memoarski vir v arhivu IZDG govori o nad 20.000 raztresenih letakov vseh vrst.

Teilen von Primorsko, so dass auf dem Prozess ganz Primorsko angeklagt war. Beim Prozessverfahren kamen auch die schrecklichen Foltermethoden zur Sprache. Pinko Tomažič hatte gestanden, dass die Kommunisten die Gründung einer aus allen slowenischen Gebieten in Italien, Slowenien und Österreich bestehenden Sowjetrepublik geplant hatten. Auf der italienischen Seite traten bei dem Prozess der Rachedurst und Hass der italienischen Behörden auf die Slowenen zu Tage, auf der Seite der Angeklagten der Idealismus der jungen Männer aus Primorje.

Vom Staatsanwalt wurden beim Prozess 12 Todesurteile gefordert, es sind 9 ausgesprochen worden, davon sind 4 Verurteilte schliesslich zu lebenslanger Haft begnadigt worden. Die Todesurteile sind schon am folgenden Tag auf dem Schiesstand bei Opčine über Triest vollstreckt worden. Unter den Erschossenen befand sich ein kommunistischer Intellektueller, die übrigen waren Volksrevolutionäre, Bauern und Arbeiter, die Waffen gesammelt und Attentate verübt hatten. Der Prozess war in der Tat eine Demonstration gegen die Volksbefreiungsbewegung der Slowenen in Primorje, doch konnte diese auch durch scharfe Urteile nicht mehr aufgehalten werden.

Tone Ferenc

IZGNANCI KOT CENENA DELOVNA SILA NEMŠKEGA RAJHA

Ena izmed številnih kategorij delovne sile v nemškem rajhu med drugo svetovno vojno so bili tudi izgnanci. To so bile predvsem žrtve nacistične raznarodovalne politike in nacisti jih niso pregnali z njihovih domov v nemški rajh z osnovnim namenom, da bi jih uporabljali kot delovno silo. Vendar so to postali in ostali prav do zloma nemškega tretjega rajha. Med milijoni tujih delavcev v nemškem rajhu sicer niso bili velika skupina, vendar zaradi svoje posebnosti zaslužijo posebno obravnavo.

Izvor izgnancev

Za vse ljudi, za katere je tisti čas v nacistični terminologiji veljal vzdevek »die Absiedler« (odseljenci, v resnici izgnanci), velja, da so bili samo iz nekaterih zasedenih pokrajin in sicer iz slovenske Štajerske, Gorenjske, Alzacije, Lotaringije in Luksemburga. Za vse te pokrajine pa je značilno to, da je Hitler v njih po nemški zasedbi spomladi 1940 in 1941 uvedel podoben sistem nemške civilne uprave, da jih je dejansko precej vključil v nacistični družbeni sistem in jih je nameraval slaj ko prej tudi formalnoppravno priključiti k nemškemu rajhu. Vsaj za omenjeni slovenski pokrajini natančno vemo, da so ju nameravali že 1. oktobra 1941 slovesno priključiti k rajhu, vendar so nato priključitev iz »zakonskotehničnih razlogov« vsaj dvakrat odložili, končno pa je že napisani Hitlerjev odlok o priključitvi ostal brez podpisa, ker je priključitev onemogočil osvobodilni boj slovenskega naroda. Vsem petim pokrajinam z nemško civilno upravo je skupno tudi to, da so nacisti v njih podobno uredili vprašanje državljanstva in na tej osnovi tudi uvedli vojaško obveznost.

Te zasedene pokrajine, ki so jih povečini naseljevali Slovenci, Francozi in Luksemburžani, so podobno kot priključena vzhodna območja zahodne Poljske, po nemški zasedbi postale predmet sistematične in intenzivne nacistične raznarodovalne politike. Po raznarodovalnih ukrepih, ki so jih šefi civilne uprave (dr. Sigfried Uiberreither v Spodnji Štajerski, Franz Kutschera in nato dr. Friedrich Rainer na Gorenjskem, Robert Wagner v Alzaciji, Josef Bürckel v Lotarginiji in Gustav Simon v Luksemburgu) začeli uvajati takoj po zasedbi oziroma uvedbi civilne uprave (v zasedenih slovenskih pokrajinah npr. po Hitlerjevem naročilu: Machen Sie mir dieses Land deutsch!), naj bi se nenemško prebivalstvo čimprej in čim popolneje ponemčilo. Verjetno so najkrajši rok za popolno ponem-

čenje določili Spodnji Štajerski, saj so izjavljali, da se bo tam čez tri ali štiri leta govorilo samo še nemško.¹

Za naciste so bile eden najpomembnejših ukrepov za popolno pomemčenje teh pokrajin množične deportacije francoskega, slovenskega in drugega nenemškega prebivalstva. Ne poznamo še sicer natančneje nacističnih deportacijskih načrtov za vsako od teh pokrajin, temveč le za nekatere, vendar lahko trdimo, da so predvidevali izgon velikega dela prebivalstva, v slovenskih pokrajinah npr. kar eno tretjino (220.000—260.000 oseb) in to v nekaj mesecih (od maja do oktobra 1941).

V Alzaciji in Lotaringiji so deportacije prizadele zlasti tri vrste ljudi: 1. Žide in ljudi iz severne Afrike, 2. po letu 1918 v ti deželi priseljene Francoze in 3. domače prebivalstvo, ki je bilo navezano na Francijo. Po nepopolnih podatkih so v novembru 1940 izgnali v nezasedeni del Francije okoli 120.000 oseb iz Alzacije in okrog 66.000 iz Lotaringije. Nato so nehali izganjati ljudi v večjem številu v nezasedeni del Francije. V zasedenih slovenskih pokrajinah so deportacije prizadele tudi tri vrste ljudi: 1. slovensko izobraženstvo in druge narodno zelo zavedne Slovence, 2. priseljence po letu 1914 in 3. prebivalstvo nekaterih obmejnih predelov. Od junija do konca septembra 1941 so ob premagovanju nekaterih ovir (transportnih, nastanitvenih, vojnih in političnih) v 38 transportih izgnali v Srbijo in Hrvatsko okrog 17.000 Slovencev, kar pomeni le majhen del tistega števila ljudi, ki so ga nameravali izgnati. Nadaljnje deportacije Slovencev v Srbijo in Hrvatsko, zlasti pa izgon obmejnega prebivalstva, so se namreč zaradi razmer, ki jih je povzročila vstaja jugoslovanskih narodov, popolnoma ustavile, podobno kot pred nekaj meseci v Alzaciji in Lotaringiji ter v t. im. priključenih vzhodnih območjih v zahodnem delu Poljske.²

Kot vidimo, so nacistične deportacije tako v obeh zasedenih francoskih kakor tudi v obeh zasedenih slovenskih pokrajinah prizadele tri vrste ljudi. Med temi v francoskih pokrajinah ni posebej francosko govorečega ali francosko čutečega izobraženstva, ker so francoske oblasti še pred nemškim napadom na Francijo spomladi 1940 umaknile mnogo prebivalcev iz teh obmejnih pokrajin, izobražence, ki so ostali, pa so izgnali nacisti takoj v prvih tednih okupacije brez posebnega, vnaprej pripravljenega načrta.

Če so nacisti potlej še hoteli pregnati kakšno večje število ljudi z njihovih domov, so jih lahko odpeljali le v nemški rajh. Nasproti izrazu »Aussiedler« ali »Evakuierte«, ki je veljal za osebo, pregnano v nezaseden del Francije, Srbijo, Hrvatsko in generalno gubernijo na Poljskem, so nacisti za tiste, ki so jih iz omenjenih petih pokrajin začeli izganjati v rajh, uporabljali izraz »Absiedler«. Izraz »Umsiedler« (preseljenec) je veljal za nemškega preseljenca. Nacisti so tako že z imenom samim razlikovali dve kategoriji ljudi, ki so jih pregnali z njihovih domov: v prvi so bili tisti, ki so jih izgnali ven s t. im. »interesnega območja rajha«, v drugi pa tisti, ki so jih izgnali v nemški rajh ali pa v pokrajine, ki so

¹ Glej navedeno literaturo, št. 6 in 7.

² Glej nav. vire št. 1, 2, 4 in lit. št. 4, 5, 7.

bile v t. i. »interesnem območju rajha«, tj. tiste, ki so jih nameravali slej ko prej tudi formalnopravno priključiti k nemškemu rajhu. Za nas to nacistično razlikovanje pojmov niti ni tako pomembno, da bi uporabljali za vsako kategorijo posebno ime, ker je ljudem iz obeh kategorij skupno predvsem to, da so bili žrtve nacističnega nasilja, saj so jih nacisti nasilno izgnali z njihovih domov. Zato lahko za obe kategoriji v slovenskem jeziku uporabljamo skupno ime »izgnanci«.

Pri tej vrsti izgancev pa glede na vzrok njihovega izгона ne gre za kakšno enovito skupino ljudi, temveč za več skupin.

Največjo skupino so sestavljali Slovenci, ki so jih nacisti še pred koncem leta 1941 nameravali izgnati iz obmejnega pasu ob Savi in Sotli v Srbijo ali Hrvaško, da bi napravili prostor za naselitev nekaj deset-tisoč Nemcev. Ti Nemci naj bi sestavljali t. i. branik v jugovzhodnem kotu velikega nemškega rajha. Ker pa nemirne razmere niso več dopuščale izganjanja Slovencev v Srbijo ali Hrvaško, so jih 37.000 po Himmlerjevem povelju z dne 18. oktobra 1941 s 63 transporti od 24. oktobra 1941 do 30. julija 1942 odpeljali v nemške pokrajine.

Novo skupino so sestavljali tisti Slovenci, Alzačani, Lotaringijci in Luksemburžani, ki so jih pregnali v rajh iz političnih razlogov, tako zaradi njihovih zvez z odporniškimi gibanjem, nasprotovanja okupacijskim ukrepom, politične nezanesljivosti za bivanje v t. i. obmejnem prostoru itd. Vendar pa po nacističnem gledanju njihova krivda ni bila tolikšna, da bi jih poslali v koncentracijska taborišča.

V tej skupini je bilo okrog 8000 Slovencev iz Spodnje Štajerske in Gorenjske, ki so jih po Himmlerjevem odloku z dne 24. januarja 1942 izgnali od marca 1942 do avgusta 1944 kot sorodnike partizanov in ubitih talcev. Po novem Himmlerjevem povelju z dne 25. VI. 1942 so pri treh od šestih akcij v Spodnji Štajerski ločili otroke od odraslih in poslali odrasle v koncentracijska taborišča, otroke pa v Nemčijo. Iz Gorenjske pa so otroke in odrasle skupaj poslali v Nemčijo. Tej skupini je zelo podobna skupina slovenskih izgancev iz Koroške, okrog 1000 oseb, Slovencev, ki so jih po Himmlerjevi odredbi z dne 25. avgusta 1941 zaradi njihove velike nacionalne zavesti in protinacističnega razpoloženja sredi aprila 1942 odpeljali v Nemčijo.³

Za Alzacijo in Lotaringijo so nacisti računali z večjimi deportacijskimi akcijami, saj je sam Hitler izjavil, da je treba samo iz Alzacije izgnati še četrto milijona francosko usmerjenih ljudi, za Lotaringijo pa neki vir pripoveduje, da so nameravali izgnati še nadaljnjih 60.000 oseb. Vendar so se zaradi vojnih razmer na dveh konferencah (4. avgusta 1942 za Alzacijo in 28. novembra 1942 za Lotaringijo) morali predstavniki zainteresiranih ustanov dogovarjati za deportacije v manjšem obsegu. Po podatkih glavnega štabnega urada državnega komisarja za utrjevanje nemštva so jeseni 1942 in pozimi 1942—1943 odpeljali v Nemčijo 12.905 oseb, za katere so menili, da so »neustrezne za bivanje v obmejnih pokrajinah, ker so se prav do poslednjih dni aktivno postavile proti prizadevanjem rajha (ne da bi se izrecno sovražno udejstvovalle proti rajhu)«.

³ Glej nav. vire št. 1, 2, 5, 6 in lit. št. 7.

Samo v Lotaringiji so od 10. do 28. januarja 1943 odpeljali v preseljevalna taborišča v Šleziji 8831 oseb. Večino njih so izgnali zaradi tega, ker je po uvedbi nemškega državljanstva avgusta 1942, ki je imela za posledico uvedbo vojaške obveznosti, zaprosila za dovoljenje, da se izseli v Francijo. Značaj represalij so imele tudi deportacije prebivalcev Luksemburga, ki so konec avgusta in prve dni septembra 1942 z množično stavko demonstrirali proti uvedbi nemškega državljanstva in z njo zvezane vojaške obveznosti. Po odloku z dne 13. septembra 1942, ki so ga začeli izvajati 18. oktobra 1942, so po podatkih glavnega štabnega urada državnega komisarja za utrjevanje nemštva izgnali v nemške in poljske pokrajine 652 oseb.⁴

Medtem ko je bil za deportacije ljudi ven iz t. i. interesnega območja nemškega rajha zavezan glavni državni varnostni urad, pa je Himmler za izganjanje ljudi v nemški rajh zadolžil glavni štabni urad državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu. Po podatkih te ustanove naj bi odpeljali v rajh okoli 80.000 izgnancev. Koliko je bilo izgnancev iz posameznih dežel v nekaterih mesecih 1943. in v začetku 1944. leta, pokaže ta tabela, ki sem jo sestavil po poročilih omenjenega berlinskega urada (gl. tabelo na str. 51).

Kot vidimo, so na tem pregledu še tri skupine izgnancev in sicer iz Poljske in iz baltičskih dežel. Gre za okrog 24.000 ljudi iz t. i. priključenih vzhodnih območij, ki so jih nacisti poslali v nemški rajh z izrazitim namenom, da jih ponemčijo. Zato na tem pregledu najdemo dve vrsti ljudi iz Poljske 1. januarja 1944 že zunaj taborišč. Pri Estoncih in Letoncih gre za nemške preseljence, ki so se po letu 1939 preselili na Poljsko, nato pa svojevoljno zbežali nazaj v domovino. Spravili so jih v taborišča in imeli za izgnance (Absiedler).⁵

Položaj izgnancev

Vse vrste izgnancev so z večjimi ali manjšimi transporti odpeljali v nemške pokrajine in so še posebej pazili na to, da ne bi kje prišli v stik z narodno sorodnim prebivalstvom. Tako Slovencev niso pošiljali v zasedene pokrajine Avstrije, Češke in Poljske, za izgnance iz Alzacije, Lotaringije in Luksemburga pa ni smelo biti prostora v nemških predelih zahodno od Rena. Himmler je kot državni komisar za utrjevanje nemštva ukazal, naj izgnance namestijo v preseljevalnih taboriščih Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi). Vodstvo VoMi s to odločitvijo ni bilo zadovoljno, saj je imelo v nekaj sto taboriščih več kot dvesto tisoč nemških preseljencev, a ni moglo uspešno ugovarjati Himmlerju. Slovenske izgnance so npr. namestili v več kot 200 taboriščih v devetih nemških pokrajinah, največ v Spodnji Šleziji, Saški in na Württemberskem. Tiste izgnance iz Alzacije, Lotaringije in Luksemburga, ki so jih izgnali jeseni 1942 in pozimi 1942—1943, so poslali v taborišča Schelklingen bei Ulm

⁴ Glej nav. virov št. 1, 2 in 8 ter lit. št. 5.

⁵ Glej nav. virov št. 3 in lit. št. 3.

Iz pokrajine	Stevilo 1. V. 1943			Stevilo 1. VII. 1943			Stevilo 1. X. 1943			Stevilo 1. I. 1944		
	izgancev zunanj taborišč VOMI	izgancev v taboriščih VOMI	skupaj	izgancev, sposobnih za ponemčenje	izgancev, sposobnih za ponemčenje zunanj taborišč VOMI	skupaj	izgancev, sposobnih za ponemčenje	izgancev v taboriščih VOMI	skupaj	izgancev, sposobnih za ponemčenje	izgancev v taboriščih VOMI	skupaj
Sp. Stajerska	10.556	27.629 ¹	38.185	10.891	26.866 ²	37.757	12.111	25.887 ³	37.998	13.040	24.799 ⁴	37.839
Gorenjska	?	(3.324)	?	—	3.594	3.594	—	4.800	4.800	—	4.174	4.174
Alzacija	996	568	1.564	1.935	568	2.503 ⁵	2.274	56	2.330	2.354	1.274	3.628
Lotaringija	402	7.634	8.036	793	6.704	7.497	1.645	6.133	7.778	1.486	5.662	7.148
Luksemburg	60	1.051	1.111	93	1.397	1.490	316	1.731	2.047	534	1.840	2.374
Priključeni vzh. predeli v zah.												
Poljski	15.121	5.280	20.401	15.190	4.000	19.190	16.470	4.542	21.012	16.872	—	16.872
Pripadniki III. in IV. odd. D, V.	—	—	—	—	—	—	—	—	3.736	—	—	3.854
Skupaj	27.135	45.486	72.621	28.911	43.218	72.129	36.552	43.160	79.712	38.140	37.749	75.889

Poleg tega še:

Estonska in

Letonska (t. i.

begunci z Baltika) 797 991 1.788 908 930 1.838 938 810 1.748 938 841 1.779

¹ med njimi 8.513 sposobnih za ponovno ponemčenje.

² med njimi 7.620 sposobnih za ponovno ponemčenje.

³ med njimi 6.536 sposobnih za ponovno ponemčenje.

⁴ med njimi 4.528 sposobnih za ponovno ponemčenje.

(Alzačani), Erfurt (Lotaringijci) in Leubus v Šleziji (Luksemburžani), pozneje pa še v druga, zlasti v Spodnji Šleziji in Sudetski.

Taborišča VoMi, ki so bila namenjena le za prehodno nastanitev nemških preseljencev, so za večino izgnancev postala prisilno bivališče prav do konca druge svetovne vojne. Na splošno je bilo življenje v njih trše kakor za nemške preseljence, vendar lažje kakor v koncentracijskih taboriščih. Nekaj časa so bila taborišča, v katerih so bili slovenski izgnanci, po odloku glavnega državnega varnostnega urada v Berlinu z dne 11. novembra 1941 zastražena in policijsko nadzorovana (taborišč z nemškimi preseljenci niso nikdar zastražili), kakšen mesec dni pa je trajala tudi t. i. »taboriščna zapora«, nekakšna karantena. Nastanitvene razmere so bile različne od taborišča do taborišča, skoraj povsod pa so izgnanci trpeli pomanjkanje prostora, saj je po več družin moralo prebivati v eni sobi in dostikrat spati na tleh.

V taboriščih VoMi so izgnance delili v dve veliki skupini: na tiste, ki so jih imeli za sposobne za ponovno ponemčenje (Wiedereindeutschungsfähige) in na tiste, za katere so menili, da jih ni mogoče ponemčiti (Nichteindeutschungsfähige). Osnovni kriterij za to delitev je bila rasna ocena, ki so jo slovenski izgnanci dobili že spomladi leta 1941, ko so bili še doma, izgnanci iz omenjenih zahodnoevropskih pokrajin pa šele v taboriščih VoMi. Izraz »sposoben za ponemčenje« je bil za veliko večino izgnancev popolnoma neustrezen, saj le-ti niso bili nikakršni renegati, ki bi jih bilo treba sedaj ponovno ponemčiti. Himmler jih je uvrščal v podobno skupino kot pripadnike III. in IV. oddelka t. i. Deutsche Volksliste, tj. nekakšnega nemškega narodnega katastra v t. i. priključenih vzhodnih predelih zahodne Poljske. V III. oddelku tega katastra so namreč uvrščali osebe nemškega rodu, ki pa so bile prišle pod poljski vpliv ali osebe poljskega rodu, poročene z osebo nemškega rodu. Najprej je bilo zelo malo takih izgnancev, ki so jih imeli za sposobne za ponovno ponemčenje, npr. med 37.000 slovenskimi izgnanci le okrog 5 tisoč, predvsem tistih, ki so jih že spomladi 1941 določili za izgon v Nemčijo (A-Fälle). Celo predstavnikom osrednjih raznarodovalnih ustanov v Berlinu se je to število zdelo premajhno in rasni kriteriji preostri ter so ga s ponovnimi rasnimi pregledi ter z omiljevanjem kriterijev (vključitev oseb s končno oceno Ust I, Ust II, Ust III in E I, E II in E III med osebe, sposobne za ponovno ponemčenje) do pomladi 1943 povečali za okrog 15.000, kar je pomenilo eno tretjino vseh slovenskih izgnancev v nemškem rajhu.

Praktične posledice delitve izgnancev v omenjeni dve veliki skupini so se pokazale kmalu po njihovem prihodu v taborišča. Po Himmlerjevih navodilih so takoj začeli t. i. sposobne za ponovno ponemčenje pošiljati v druge pokrajine, češ da bi istočasna zaposlitev obeh skupin na istem območju zelo škodovala ponemčevalnim ukrepom. Kakor so jeseni 1941 začeli pošiljati vse slovenske izgnance najprej v vzhodnejše nemške pokrajine, tako so pozneje t. i. sposobne za ponovno ponemčenje začeli pošiljati v nekatere zahodnejše nemške pokrajine, katerih oblikovitost tal je bila podobna oblikovitosti tal v njihovi domovini. Kljub temu, da so še leta 1943 načelno vztrajali pri delitvi obeh skupin izgnancev med

različne pokrajine, jim tega ob večanju števila t. i. sposobnih za ponovno ponemčenje ni bilo mogoče uresničiti. Obe skupini izgnancev sta bili dejansko ločeni bolj po taboriščih in manj po pokrajinah. Seveda je bilo s to delitvijo povezanih mnogo mučnih selitev in se je število taborišč VoMi za slovenske izgnance povečalo na več kot 300, nekatere družine pa so šle skozi več kot 15 taborišč.

Delitev izgnancev v omenjeni dve skupini naj bi bila tudi odločilna za njihovo končno usodo. Njihovo bivanje v taboriščih VoMi naj bi bilo začasno in najprej naj bi iz njih izšli tisti, ki so jih razglasili za sposobne za ponovno ponemčenje, sčasoma pa tudi vsi drugi. Prvi naj bi spadali v pristojnost višjih vodij SS in policije v vojnih okrožjih, ker so bili ti za svoja območja Himmlerjevi pooblaščenči za utrjevanje nemštva. Izgnancem naj bi preškrbeli delovna mesta in stanovanja ter nadzirali njihovo ponemčevanje. Imeli so nalogo, naj za t. i. sposobne za ponovno ponemčenje izberejo v glavnem takšno delo, »ki bo hkrati omogočalo določeno nadaljnje poklicno izboljšanje in vživljanje v nemške razmere« in naj še posebej skrbijo za to, da se bodo »sposobni za ponovno ponemčenje izpopolnjevali v besedni in pisni rabi nemškega jezika«. Če bi ugotovili, da proces ponemčevanja ne poteka zadovoljivo, naj takšno osebo razglasijo za nesposobno za ponovno ponemčenje. Za ponemčevanje slovenskih in drugih izgnancev so veljala natančnejša navodila, ki jih je bil Himmler izdal za okrog 20.000 t. i. za ponovno ponemčenje sposobnih Poljakov.⁶

Tudi po ponovnih rasnih pregledih in omiljenih kriterijih za določanje t. i. sposobnih za ponovno ponemčenje je bila večina izgnancev razglašena za nesposobne za ponovno ponemčenje. Tudi ti naj bi sčasoma izšli iz taborišč VoMi in se izenačili s t. i. tujimi delavci. Če so za t. i. sposobne za ponovno ponemčenje bili nacisti še nekako zainteresirani, da jih zaposlijo primerno njihovemu poklicu in da jih poklicno izobražujejo, pa so t. i. nesposobne za ponovno ponemčenje načrtno zaposlovali pri manj zahtevnih delih, kot nekvalificirane delavce. Obravnavali so jih slabše kot tuje delavce iz dežel, s katerimi je imel nemški rajh dobre odnose (Italija, Hrvaška). Za otroke t. i. nesposobnih za ponovno ponemčenje iz vrst slovenskih izgnancev je Himmler sam odločil, da »naj dobijo šolsko izobrazbo po načelu »brati, šteti, čistiti zob«, morajo pa vendarle paziti, »da otroci teh družin ne bi podivjali«. Vprašanje je seveda, kako bi nacisti to skupino izgnancev obravnavali po vojni, če bi jo dobili. Po analogiji lahko sodimo, da bi jo obravnavali tako kot tiste doma, ki jim iz raznih ali političnih razlogov niso dali nemškega državljanstva in so zanje menili, da jih je po vojni treba sterilizirati ali kako drugače spraviti njihov rod z obličja zemlje.⁷

V vojnih razmerah, ko je nacistom krvavo primanjkovalo delovne sile, so seveda obe vrsti izgnancev imeli za ceneno delovno silo. Opozarjali so, da je treba izgnance zaposlovati na manj zahtevnih delih, ker je zlasti v začetnem obdobju njihova zaposlitev le prehodnega značaja; iz-

⁶ Glej nav. vire št. 3.

⁷ Glej nav. vire št. 7 in lit. št. 7.

gnancev, ki so bila doma poljedelci, niso smeli zaposlovati v industriji, ker je Himmler menil, da bi se tako »pokvarili za delo v poljedelstvu, ker bi se jim zdela plača premajhna in delovni čas predolg«. Vendar so zaradi pomanjkanja delovne sile v industriji in rudarstvu pozneje začeli izgnance uporabljati tudi v teh gospodarskih panogah. Prizadevali so si zaposliti tudi otroke in starejše ljudi, prve pri poljedelskih delih, druge pa pri domačih, hišnih delih v samih taboriščih. Na Himmlerjev ukaz so posvečali posebno pozornost zaposlitvi mladih deklet iz družin t. i. sposobnih za ponovno ponemčenje v velikih nemških družinah. Ločena od svojcev, ki so ostali v taboriščih, in tudi od svojih sovrstnic, naj bi se v nemških družinah s številnimi otroki bila prisiljena učiti nemškega jezika in ga uporabljati tako rekoč od prvega dne zaposlitve, saj se z nikomer v družini in okolici ne bi mogla pogovarjati v lastnem jeziku.

Delo izgnancev je bilo pravo prisilno delo, saj so morali delati tisto, kar so jim ukazali. Vodstvo VoMi ni le enkrat svarilo, da je treba »zaposlitev izgnancev na vsak način izpeljati brezhibno in da je treba v skladu s splošnimi smernicami za delo kar najširše zajeti tudi žensko delovno moč, kolikor je ta za to sposobna. Napete delovne razmere v rajhu prepovedujejo vsako neizrabljanje delovne sile v taboriščih Volksdeutsche Mittelstelle«. Če izgnanci ali nemški preseljenci niso marali prevzeti dela, ki so jim ga določili, so jim lahko odtegnili tako imenovani denar za majhne potrebe, če tudi po enem tednu niso začeli delati, je taboriščno vodstvo moralo izgnanca prijaviti glavnemu državnemu varnostnemu uradu v Berlinu, ki ga je nato poslal v koncentracijsko taborišče, medtem ko so za nemškega preseljenca le ustavili postopek za njegovo nase-litev in povrnitev odškodnine za imetje, ki ga je bil pustil v domovini.

Ob trdem delu so izgnanci v taboriščih dobivali slabo in nezadostno prehrano in le malo zaslužka. Velik del zaslužka so morali odrajtati za hrano in nastanitev: zaposleni družinski člani tretjino, zaposleni družinski poglavarji polovico in zaposleni samski celo dve tretjini čistega zaslužka: kolikor ga je še ostalo po odbitku stroškov za prehrano in nastanišča, so jim ga nalagali na hranilne knjižice. »Privarčevani« denar naj bi dvignili iz hranilne knjižice šele po odhodu iz taborišča in tako večina izgnancev dejansko ni mogla razpolagati niti z vsem zaslužkom niti s prihrankom.

Hrana v taboriščih VoMi je bila slaba in nezadostna, tako da so izgnanci stradali. Če so jim znanci skušali pomagati, so pakete plenila taboriščna vodstva. Le-ta so po navodilih vodstva VoMi odpirala tudi pisma in iz njih pobirala živilske nakaznice, ki so jih izgnancem pošiljali njihovi znanci.

Čeprav je bilo bivanje izgnancev v taboriščih VoMi v začetku zamišljeno le kot prehodno, so tri četrtine njih ostale v taboriščih prav do konca vojne. Od pomladi 1942 dalje v glavnem sicer niso bila več zastražena, vendar so morali izgnanci živeti v njih in so jih smeli za daljši ali krajši čas zapustiti samo z dovoljenjem uradov VoMi. Tudi če je kdo iz družine, ko je bil na delu, prebival zunaj taborišča, so morali ostali člani družine ostati v taborišču, smel jih je obiskovati le ob koncu tedna ali vsakih štirinajst dni. Vodstvo VoMi je prepovedalo, da bi iz-

gnanci iz nekega taborišča obiskovali izgnance v sosednjih taboriščih, še bolj pa je seveda nasprotovalo temu, da bi izgnance obiskovale druge osebe, zlasti iz domovine. Eden od vzrokov za to je bila tudi bojazen, da bi osvobodilna misel, ki je zajela domovino, mogla s pomočjo obiskov prodirati v taborišča. Iz tega vzroka so tudi cenzurirali korespondenco izgnancev, ki je morala biti v nemškem jeziku. Taboriščna vodstva so imela stroga navodila, da ne smejo izročati izgnancem pisem in sporočil, ki bi bila napisana v slovenščini, ki bi lahko povzročala nemire med izgnanci ali pa vsebovala vesti, za katere je v državnem interesu bolje, da izgnanci ne vedo zanje. Strogo so tudi prepovedali pošiljati ali sprejemati pošto zunaj taborišča.

Zavest, da so nasilno pregnani s svojih domov in iz domovine ter oropani vsega svojega imetja, trdo in slabo plačano delo, slabe razmere in trd režim v taboriščih itd. so silili izgnance k begu iz taborišč. Do februarja 1942, ko so odpeljali v taborišča VoMi že na tisoče izgnancev, so nacisti ugotovili že na desetine primerov uspelega bega iz taborišč. Pokrajinska vodstva VoMi so najprej grozila izgnancem, da bodo ob poskusu pobega izgubili pravico do odškodnine za imetje, ki so ga pustili doma, nato pa uvedla nekatere preventivne ukrepe za onemogočanje pobegov. Izgnancem v taboriščih so najprej odvzemali denar in druge vrednosti ter osebne dokumente, zaklepali njihovo osebno prtljago itd. Ulovljene ubežnike so najprej pošiljali v zapore in nato nazaj v taborišča, kjer so morali za kazni opravljati še dodatna dela.

Zaradi pobegov slovenskih izgnancev iz taborišč in vključevanja beguncev v osvobodilni boj doma so nacisti sredi leta 1942 zelo poostriili režim v taboriščih. Kaže, da so vsaj nekatera taborišča ponovno zastražili, poostriili nadzor nad gibanjem in vedenjem izgnancev, onemogočali so jim izkoriščanje dopusta, ukazali so jim nositi posebne razpoznavne znake, nekateri taboriščni vodje so jih začeli zlorabljati itd. Ko je Himmler iz nekega policijskega poročila zvedel, da se ubegli izgnanci doma priključujejo partizanom, je ukazal, naj v prihodnje odrasle ubežnikove svojce odpeljejo v koncentracijsko taborišče, otroke v domove »Lebensborn«, vse tiste moške, ki so vedeli za pobeg ali beguncem celo pomagali, pa naj javno obesijo v taborišču. Še v začetku leta 1945, ko so nacisti že ukinili taborišča v nekaterih vzhodnih nemških pokrajinah in so se nekateri izgnanci vračali domov, so jih z orožništvom in policijo lovili po vlakih in doma ter jih pošiljali v taborišča VoMi v zahodnih nemških pokrajinah. Na svoje domove, v katerih so med vojno prebivali nemški naseljenci, so se preživeli izgnanci lahko vrnili šele po propadu tretjega rajha.⁸

Neuspeli poskus naselitve izgnancev na Poljskem

V drugi polovici 1942 so izgnanci prišli v Himmlerjeve načrte za nemško kolonizacijo distrikta Lublin na Poljskem. Tam naj bi nastal »nemški branik«, od katerega bi se nato širilo nemštvo na vse strani in

⁸ Glej nav. vire št. 1, 2, 7 in lit. št. 1 in 7.

izpodrivalo poljski narod z njegove zemlje. Iz okolice Lublina, zlasti še iz okrožja Zamosć, naj bi izgnali okrog 140.000 Poljakov in Ukrajincev ter naselili okrog 99.000 Nemcev in celo izgnance iz Slovenije, Alzacije, Lotaringije in Luksemburga.

Kaže, da je Himmler prišel na idejo, da bi nemškimi naseljencem priključil tudi izgnance, v začetku oktobra 1942, ko je obiskal Krakov. Kajti še 3. oktobra 1942 je glavni štabni urad državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu predvideval, da bi lahko izgnance iz francoskih pokrajin in Luksemburga naselili v t. i. priključenih vzhodnih območjih zahodne Poljske. Himmler pa je že drugi dan spraševal iz Krakova, kako je s Slovenci, ki so sposobni za ponovno ponemčenje, in naročil, naj nje in Lotaringije naselijo v lublinskem distriktu še pred božičem 1942. Vprašanje, koliko Slovencev naj bi naselili na Poljskem, je bilo nato predmet številnih razprav in razgovorov med raznimi ustanovami in navajali so tudi različne številke; v začetku npr. 500, pozneje 12.000 itd. O drugih skupinah izgnancev, ki so takrat v glavnem šele prihajali v taborišča VoMi, niso navajali natančnejših podatkov. Menili so le, da »lahko te skupine naselijo le raztreseno med strnjenimi močnejšimi skupinami«.

Čeprav je imel glavni štabni urad državnega komisarja za utrjevanje nemštva pomisleke glede zamisli o naselitvi slovenskih izgnancev na Poljskem, ker je menil, da bi se v nemških pokrajinah lahko prej ponemčili, je Himmler sklenil drugače. 15. decembra 1942 je s »splošno odredbo 19/I« določil, da je treba izgnanim Slovincem, sposobnim za ponovno ponemčenje, podeliti nemško državljanstvo na preklic in jih izenačiti z nemškimi preseljenci, kolikor bodo določeni za naselitev v Vzhodni Evropi. Isti dan je še odredil, naj jih naseljujejo med nemške koloniste v razmerju 2 : 10, kar pomeni, da bi naj med deset Nemcev prišla dva Slovenca, s čimer naj bi zagotovili njuno ponemčenje.

Pozimi in v zgodnji pomladi 1943 so nacisti pripravljali vse potrebno tudi za kolonizacijo izgnancev na Poljskem. Po taboriščih VoMi so popisali 7374 in zunaj njih 8158 slovenskih izgnancev, sposobnih za ponovno ponemčenje. Od februarja 1943 dalje so jih pregledovale tri komisije iz t. i. Einwandererzentralstelle in od 15.271 pregledanih so jih 13.253 razglasile za sposobne za naselitev v Vzhodni Evropi (osteinsatzfähig). Od teh so 169 družin z 957 osebami še odpeljali v neko taborišče v Lodzu, da jih pripravijo za naselitev, nekaj desetini moških pa že v Zamosć pri Lublinu. Vsem, ki so jih razglasili za sposobne za naselitev v Vzhodni Evropi, so podelili nemško državljanstvo na preklic.

Komaj je nacistična naselitvena akcija v lublinskem distriktu stekla, je že začela zadevati na velike ovire. Največja ovira je bila odpor Poljakov in Ukrajincev, ki so jih pregnali s posestev, in nasprotovanje nekaterih visokih nacističnih funkcionarjev v generalni guberniji na Poljskem Himmlerjevi akciji. To nasprotovanje se je porodilo iz golih gospodarskih računov in nalog ter bojazni, da nemirne razmere ne bi motile njihovega ropanja dežele. Tako niso mogli naseliti niti šestine ljudi, predvidenih za naselitev.

Med približno 14.000 naseljenci ni bilo nobenega izgnanca. Le-ti so se namreč upirali nameri, da bi jih nacisti naselili na posestvih izgnanih Poljakov in Ukrajincev. O tem odporu priča nekaj poročil iz Einwandererzentralstelle in uradov državnega komisarja za utrjevanje nemštva. Eno izmed njih, ki so ga poslali Himmlerju, pravi: »To nasprotovanje ljubinskemu distriktu zavzema že takšne oblike, da je računati z resnim odporom.« Na drugi strani pa tudi nemška ustanova in posamezniki niso bili za to, da bi slovenske izgnance naseljevali na Poljskem. Tudi o njihovih pomislekih govori več poročil. Tako je npr. o odnosu do Slovencev 2. marca 1943 poročala Einwandererzentralstelle, »da se tudi pri nemških naseljencih pojavlja nezaupanje do Slovencev. Ne bi bilo čudno — tako se večkrat sliši, — če bi Slovenci kmalu pomenili okrepitev za partizane v ljubinskem distriktu.«

Ob vedno večjih ovirah, na katere je zadeval pri uresničevanju svojega načrta v nemški kolonizaciji distrikta Lublin, je Himmler na poročila o odporu izgnancev proti naselitvi na Poljskem odgovoril, da lahko ostanejo v rajhu. V razgovoru s šefom glavnega štabnega urada državnega komisarja za utrjevanje nemštva 12. maja 1943 je glede slovenskih izgnancev, ki so se komisijam Einwandererzentralstelle pritoževali, da v taboriščih VoMi in na delovnih mestih z njimi ne ravnajo lepo, odločil, da je treba z izgnanimi Slovenci ravnati dobro in skrbno« in »da tisti Slovenci, ki želijo ostati v rajhu, lahko ostanejo tam, vendar ne v podonavskih in alpskih pokrajinah«. Glede izgnancev iz Lotaringije je povedal, da »naj moške iz tistih lotarinških družin, ki ne marajo iti v Lublin, pošljejo v delovna taborišča I. stopnje, ženske pa premestijo iz preseljevalnih taborišč na delo v bližnja podjetja za vojno industrijo«. Sklenil je tudi, da »lahko Alzačane, ki se močno upirajo naselitvi v Vzhodni Evropi, pustijo v rajhu,« in da »jih naj zaposlijo predvsem v protestantskem delu Frankovskega, ker sta Badensko in Württembergško preblizu njihovi rodni deželi.« Zanimivo je, da je glede izgnancev iz Slovenije in Lotaringije naročal, naj jih še vendarle skušajo pridobiti za naselitev v ljubinskem distriktu, ni pa tega naročil za izgnance iz Alzacije. Poudaril je, da je po Hitlerjevi odredbi treba računati še z deportacijo nadaljnjih 250.000 ljudi iz Alzacije, kar pa bo mogoče izvesti šele pozneje.

Po tej Himmlerjevi odločitvi so izgnanci še naprej ostali v Nemčiji, povečini v taboriščih VoMi. Kljub obljubi jim niso izplačali odškodnine za imetje, ki so ga morali pustiti v svoji domovini. Še naprej so jih uporabljali kot ceneno delovno silo ob slabih nastanitvenih in prehrabnih razmerah. Spomladi 1943 so tiste, ki so jih razglasili za sposobne za ponovno ponemčenje in jim podelili nemško državljanstvo na preklic, začeli klicati v nemško vojsko. Ta nacistični ukrep je še okrepil nezadovoljstvo izgnancev in povzročil nove primere odpora.⁹

⁹ Glej nav. vire št. 7, 8 in lit št. 1, 2 in 7.

VIRI IN LITERATURA

A. Viri

a) Tiskani viri

1. Official Transcript of the American Military Tribunal No I in the matter of Unites States of America against Ulrich Greifelt and all defendants, sitting at Nuremberg, Germany on 10 October 1947, vol. I—LII.

2. Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10, Nuernberg October 1946 — April 1949, vol. IV and V.

3. Der Menscheneinsatz. Grundsätze, Anordnungen und Richtlinien des RKFDV. 1940 und 1941.

b) Netiskani viri

4. Umsiedlungsstab Untersteiermark, Ref. III. Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

5. Dienststelle des Beauftragten des RKFDV in Marburg Drau. Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

6. Dienststelle des Beauftragten des RKFDV in Veldes. Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani.

7. Deutsches Auslandsinstitut Stuttgart — odredbe glavnega štabnega urada državnega komisarja za utrjevanje nemštva (mikrofilm iz National Archives Washington, T-81, navitek 267); odredbe vodstva VoMi (NAW, T-81, navitek 269); odredba pokrajinskih vodstev VoMi za Saško (NAW, T-81, navitek 283), Zgornjo Bavarsko (NAW, T-81, navitek 267), Spodnjo Bavarsko (NAW, T-81, navitek 278), Švabsko (NAW, T-81, navitek 283), Badensko (NAW, T-81, navitek 278), EWZ — gradivo o preseljevanjih na zahodu (NAW, T-81, navitek 314).

8. Persönlicher Stab des Reichsführers SS, Schriftgutverwaltung, Folders 14 (NAW, T-175, navitek 59), Folders 40 (NAW, T-175, navitek 18) in Folders 266 (NAW, T-175, navitek 73).

B. Literatura

1. R. L. Koehl, RKFDV: German Resettlement and Population Policy 1939—1945. Cambridge 1957.

2. C. Madajczyk, Generalna gubernia w planach hitlerowskich. Warszawa 1961.

3. M. Broszat, Nationalsozialistische Polenpolitik 1939—1945. Stuttgart 1961.

4. E. Schaeffer, L'Alzace et la Lorraine (1940—1945), leur occupation en droit et en fait. Paris 1953.

5. A. a. V. Toynbee, Hitler's Europe. London-New York-Toronto 1954.

6. M. Mikuž, Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu? Zgodovinski časopis 1952—1953 (Kosov zbornik), str. 733—767.

7. T. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945. Maribor 1968.

Zusammenfassung

DIE ABSIEDLER ALS BILLIGE ARBEITSKRÄFTE DES DEUTSCHEN REICHES

In seinem Beitrage stellt der Verfasser eine besondere Gruppe von Arbeitsleuten, die von den Nazisten nach Deutschland verschleppt wurden, vor. Sie wurden nicht in erster Linie als Arbeitskräfte nach Deutschland abgeschickt, doch sie wurden zu solchen und blieben es bis zum Zusammenbruch des Dritten Reiches. Es handelt sich um rund 80.000 Personen aus Slowenien, Elsass, Lothringen und Luxemburg, die von Nazisten aus nationalen oder politischen Gründen aus ihrer Heimat nach Deutschland vertrieben wurden. Die Mehrheit von diesen möchten die Nazisten gerne aus dem Interessengebiet des

Reiches vertreiben, doch das war aus technischen und politischen Gründen nicht mehr möglich. Die Mehrzahl von diesen nach Deutschland verschleppten Leuten, die von Nazisten als »Absiedler« genannt wurden, blieb bis zum Ende des Dritten Reiches in den Umsiedlungslagern der Volksdeutschen Mittelstelle. Im allgemeinen war die Lage der Absiedler schlecht; härter als für die deutschen Umsiedler, immerhin aber leichter als in den Konzentrationslagern.

In den Kriegsverhältnissen, als es den Nazisten an Arbeitskräften mangelte, galten die Absiedler als wohlfeile Arbeitskräfte. Sie wurden bei minder anspruchsvollen Arbeiten eingesetzt, vor allem in der Landwirtschaft, Verkehr usw. Wegen des Mangels an Industrie- und Bergarbeitern wurden sie später allmählich doch auch als Arbeiter in diesen Wirtschaftszweigen eingesetzt.

Bei harter Arbeit, schlechten Wohnverhältnissen und rücksichtslosen Regime in den Lagern, die von SS-Offizieren geführt wurden, erhielten die Absiedler eine ungenügende Verpflegung und geringen Arbeitsverdienst, d. h. im Bargeld höchstens nur ein Drittel des Nettolohnes.

In der zweiten Hälfte des Jahres 1942 werden die Absiedler in Himmlers Plänen für eine deutsche Kolonisation des Distriktes Lublin in Polen erwähnt. Es sollten unter den deutschen Ansiedlern im gewissen Zahlverhältnis, das die Eindeutschung gewährte (z. B. unter 10 deutschen Umsiedlern 2 slowenische Absiedler), auch die Absiedler an der Scholle der vertriebenen Polen und Ukrainern angesetzt werden. Endlich aber waren unter rund 14.000 Ansiedlern keine Absiedler. Diese hatten sich nämlich ihrer Ansiedlung in Polen stark entgegengesetzt. Als aber die Lubliner Kolonisationsaktion wegen des Widerstandes der polnischen und ukrainischen Bevölkerung und der Widersetzung einiger nazistischer Herrscher in Krakow und Lublin, die für eine ruhige wirtschaftliche Ausbeutung des besetzten polnischen Gebietes verpflichtet waren, scheiterte, hat Himmler den Absiedlern den weiteren Aufenthalt im Reiche genehmigt. Trotz mehrerer Versprechungen haben die Nazisten den Absiedlern keine Entschädigung für das in ihrer Heimat zurückgelassene Vermögen bezahlt und nützten sie noch weiter als billige Arbeitskräfte aus.

Mirko Stiplovšek

O RAZVOJU LJUDSKE OBLASTI V OSVOBOJENI MORAVŠKI IN ZGORNJI SAVINJSKI DOLINI

Izbojevanje osvobojenega ozemlja in njegova razsežnost je bil eden vidnih znakov moči narodnoosvobodilnega gibanja v neki pokrajini. Pomembna prelomnica v razširitvi osvobojenega ozemlja na Slovenskem je bila kapitulacija Italije, po kateri so enote NOV in PO Slovenije osvobodile razen nekaterih velikih mest in pasu ob južni železnici skoraj vso tako imenovano Ljubljansko pokrajino in slovensko Primorje. Velika nemška ofenziva od konca septembra do srede novembra 1943 je obseg osvobojenega ozemlja skrčila, toda večja ali manjša območja so ostala osvobojena do konca vojne. Oktobra 1943 je Triglavska divizija osvobodila zahodni del Selške in Poljanske doline, do srede novembra pa je moral sovražnik izprazniti še nekaj postojank in osvobojeno ozemlje se je razširilo proti Škofji Loki. Tako niso le na območju IV. (štajerske) operativne cone enote NOV in PO Slovenije v obdobju velikega razmaha narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem po zlomu italijanskega fašizma uspele iztrgati okupatorjevi oblasti nekega predela in ga dalj časa obdržati v svojih rokah. To stanje je bilo rezultat številnih zaviralnih dejavnikov, med katerimi je bila nemška okupacijska taktika poglavitna ovira za hitrejši razvoj narodnoosvobodilnega gibanja na Štajerskem.

Štab IV. operativne cone se je po prihodu XIV. divizije na Štajersko odločil, da bo poskušal izbojevati prvo manjše osvobojeno ozemlje v Moravški dolini, v kateri so se veliko zadrževali pokrajinski vodstveni organi narodnoosvobodilnega gibanja, in tudi edina operativna enota — Šlandrova brigada. V noči na 19. marec 1944 so borci Tomšičeve in Šlandrove brigade napadli orožniško in policijsko postojanko v Moravčah. Porušili in zažgali so obe postojanki in še dve večji zgradbi, v kateri bi se sovražnik lahko vselil. Ker so imeli policiisti in orožniki v hudem boju tudi nekaj žrtev, so se morali 20. marca iz Moravč umakniti. Vse do zimske ofenzive 1944/45 okupator ni niti poskušal obnoviti postojanke v Moravčah. Tako je bila Moravška dolina več kot 9 mesecev brez sovražnikove postojanke in so jo kot osvobojeno ozemlje označevali za »malo Rusijo«. Na glavni cesti Domžale — Moravče je segalo osvobojeno ozemlje do bližine Krtine, v smeri proti Lukovici so postavili partizani mejne straže pri Imenjah in pri Prikrnici, na cesti proti Pečam pa na Vahtenbergu. Kljub temu, da so morali Nemci po sabotažni akciji borcev kam-

niško-zasavskega odreda 7. julija 1944 umakniti orožniško posadko iz Vač¹ in se je tako osvobojeno ozemlje precej razširilo, je bil njegov obseg še vedno majhen. Poglavitna slabost pa je bila njegova zemljepisna lega med cesto Domžale—Trojane in železniško progo v Zasavju. Obe komunikaciji sta bili za sovražnika tako pomembni, da je ob njih postavil močne postojanke, iz katerih je lahko v zelo kratkem času »prečesal« osvobojeno ozemlje. Zato je imela Moravska dolina do neke mere pomen polosvobojenega ozemlja, in so ga tako v nekaterih poročilih označevali, v celoti pa velja ta oznaka za njena obrobna območja. Do konca julija 1944 je bilo to poglavitna zaledna baza za partizanske enote na zahodnih območjih IV. operativne cone.

Glavni štab NOV in PO Slovenije je v svojih navodilih za nadaljnjo dejavnost enot IV. operativne cone 23. julija 1944 med drugim tudi poudaril, da morajo imeti kombinirane operacije z večjimi enotami na Štajerskem za cilj »ustvariti za utrditev vojske in za pospeševanje mobilizacije nujno potrebne otoke osvobojenega ozemlja, ki lahko služijo kot potrebna baza za organizacijo vojske, za bolnice in v političnem in vojaškem pogledu za dviganje zaupanja v našo vojsko in našo oblast s strani civilnega prebivalstva.« Enote IV. operativne cone naj bi najprej osvobodile Zgornjo in Spodnjo Savinjsko dolino, drugo središče osvobojenega ozemlja pa naj bi izbojevale na Pohorju. V nadaljnjih akcijah naj bi poskušale povezati osvobojeno ozemlje na savinjskem območju z moravškimi in ga razširiti v smeri Domžale—Kamnik—Kranj, pohorsko osvobojeno ozemlje pa proti Kozjanskemu in Slovenskim Goricam.²

Že en teden po prejemu teh navodil so enote IV. operativne cone začele z velikimi akcijami za osvoboditev Zgornje Savinjske doline. Šlandrova brigada je po dvodnevni bojih 31. avgusta prisilila k vdaji nemške posadke v Ljubnem in v Lučah, Zidanškova brigada pa je naslednji dan osvobodila še Gornji grad. Okupator je moral zaradi nadaljnjih akcij enot operativnega štaba VI. in XI. brigade izprazniti še svoje postojanke v Nazarju, Rečici in Šmartnem ob Dreti ter tudi svoja oporišča v Motniku in Špitaliču v sosednji Tuhinjski dolini. Šlandrova, Zidanškova, Tomšičeva in III. brigada VDV, so 11. septembra začele osvobajati še območje na meji med Zgornjo in Spodnjo Savinjsko dolino. Sovražnik se je moral vdati tudi v Mozirju, v Letušu in v Šmartnem ob Paki.³ Tako je bila osvobojena vsa Zgornja Savinjska dolina. Meja osvobojenega ozemlja je potekala v smeri Soteska pri Letušu—Preseka—Tajna—Skorno—

¹ Poročili štaba IV. operativne cone 21. in 23. 3., poročilo štaba XIV. divizije 4. 4., poročilo krajevnega vodje koroške ljudske zveze 21. 3. 1944 in dnevnik orožniškega okrožja Kranj (Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, tom VI, knjiga 12, dokument, št. 51, 68, 96, 141 in 153/; poročilo štaba IV. operativne cone 15. 7. 1944 / Zbornik NOV VI /14, dok. 124/).

² Navodila glavnega štaba NOV in PO Slovenije 23. 7. 1944 / Zbornik NOV VI — 15, dok. 21/.

³ Poročilo štaba IV. operativne cone 15. 8. in njegove relatije 20. 8. 15. 9. in 22. 9. 1944 / Zbornik NOV VI. — 15, dok. 83 in 102 in knjiga 16 dok. 42 in 53/; Dane Hriberšek, Gornja Savinjska dolina v luči NOB. Celjski zbornik 1963 str. 241—242.

Št. Florjan — Bele vode — Tolsti vrh — Stakneči vrh — Krnes — Komen — Travnik nad Raduho — Mrzla gora — Kamniške planine — Črnivec — Menina planina — prelaz Lipa — Dobrovlje — Soteska — ali območje od izvira Savinje do Letuša ter Zadrecka dolina — skupno nad 500 prostorskih km. Enote XIV. divizije in kozjanski ter pohorski odred pa so poleti 1944 izbojevali še dva velika otoka osvobojenega ozemlja na Kozjanskem in na Pohorju.

Nastanek velikih osvobojenih ozemelj na območju IV. operativne cone je bil vojaško in politično zelo pomemben. Prva neposredna korist operacij za izbojevanje osvobojenega ozemlja je bila pridobitev velikega plena. Enote IV. operativne cone so lahko oborožile in opremile ne le svoje neoborožene borce, temveč tudi veliko novincev in si ustvarile zaloge municije. Na osvobojenem ozemlju so izvedle splošno mobilizacijo in se številčno okrepile, veliko novincev pa so poslale na Dolenjsko. Enote IV. operativne cone so si nato na osvobojenih ozemljih uredile izredno potrebno zaledno bazo. Štab IV. operativne cone je premedil iz manj varne Moravske doline v Zgornjo Savinjsko dolino vojaške delavnice, skladišča, bolnišnice in tehnike ali pa jih je na novo osnoval. Za izvrševanje zalednih nalog je na osvobojenih ozemljih postavil komande področij s komandami mest in partizanskimi stražami. Na osvobojenih ozemljih so bila tudi varna spuščališča za zavezniške pošiljke, na Pobrežju v Zgornji Savinjski dolini pa je delavski bataljon gradil tudi zasilno letališče. V Zgornji Savinjski dolini je štab IV. operativne cone organiziral še številne vojaške in politične tečaje ter podoficirsko šolo. Mimo neposrednih pridobitev pa so bila osvobojena ozemlja kot rezultat uspešnega delovanja enot IV. operativne cone tudi pomemben dejavnik, ki je ugodno vplival na mobilizacijo tudi v drugih območjih Štajerske in s tem na izpolnjevanje ene njihovih pglavitnih nalog. Prav tako je imelo izbojevanje osvobojenih ozemelj tudi pomembne politične posledice. Že samo dejstvo, da je moral okupator prepustiti enotam IV. operativne cone obširna ozemlja, in tako vidno pokazati vso svojo nemoč, je spodbudno vplivalo na pripravljenost prebivalstva na Štajerskem, da aktivneje kot dotlej podpira narodnoosvobodilno gibanje. Zato je dal pokrajinski odbor OF vsem nižjim forumom nalogo, da te ugodne možnosti izkoristijo za temeljito organizacijsko in politično delo na svojih območjih.⁴ Na osvobojenih ozemljih pa so dobili odbori OF možnost in nalogo, da prevzamejo oblastne funkcije nato pa poskrbijo za nadaljnji razvoj in utrditev demokratične ljudske oblasti. Zelo pomembno je namreč bilo, da se ljudje tudi v praksi seznanijo z revolucionarnimi cilji narodnoosvobodilnega boja, da se »staro ne sme nikdar več povrniti«. Graditev in delovanje nove ljudske oblasti se je prilagajala tudi krajevnim razmeram, in tako imamo nekaj zanimivih posebnosti tudi v njenem razvoju na osvobojenem ozemlju v Moravški in v Zgornji Savinjski dolini, ki jih bomo na kratko prikazali.

⁴ Okrožnica pokrajinskega odbora OF za Štajersko 16. 8. 1944 v arhivu CK ZKS.

Osvobojena ozemlja na območju IV. operativne cone so nastala že po I. zasedanju SNOS, na katerem so 19. februarja 1944 sprejeli tudi odlok o razpisu volitev v narodnoosvobodilne odbore (NOO). Na osnovi tega odloka je nato predsedstvo SNOS 1. marca izdalo odlok o razpisu volitev v krajevne narodnoosvobodilne odbore in okrajne narodnoosvobodilne skupščine, 25. marca pravilnik za poslovanje okrožnih, okrajnih in krajevnih volilnih komisij, 21. maja 1944 pa odlok o krajih in okrožjih ter njihovih NOO. S temi odloki je bil nadrobno določen volilni tek za izvolitev narodnoosvobodilnih odborov kot temeljnih organov ljudske oblasti po načelu ljudske demokracije, določene so bile njihove pristojnosti in način delovanja. Volitve so bile splošne, enake, neposredne in tajne, volilno pravico pa so imeli vsi moški in ženske, ki so dopolnili 18. leto, vojaške osebe pa ne glede na starost. Po teh odlokih so bili oblastni organi krajevni, NOO okrajni in okrožni, pri čemer sta volila slednja dva tudi svoje izvršne odbore, medtem ko je bila v krajevnem NOO združena zakonodajna oziroma odredbodajna in izvršna funkcija. Naloge NOO pa so bile zlasti: organizacija vojne zoper okupatorja, pomoč narodnoosvobodilni vojski, zbiranje davka, skrb za siromašne, pospeševanje gospodarstva, obnova, promet, šolstvo, zdravstvo, prosveta, skrb za zavarovanje in izvajanje demokratičnega družbenega reda itn. Predsedstvo SNOS je tudi določilo, naj bodo volitve na osvobojenih ozemljih od 25. marca do 30. aprila 1944, na območjih, ki jih nadzoruje okupator, pa se bodo volitve izvedle vzporedno z osvobajanjem.⁵ V tem roku so nato izvolili svoje oblastne organe v Beli krajini in na osvobojenih ozemljih na Notranjskem in na Dolenjskem, do srede 1944 pa tudi na Primorskem.⁶ Na osvobojenih ozemljih na območju IV. operativne cone pa zaradi dotedanjega razvoja narodnoosvobodilnega boja teh odlokov in predpisov ni bilo mogoče takoj izpolnjevati.

Delo okrajnega odbora OF za Moravško dolino.⁷ V moravškem rajonu je bilo ob osvoboditvi 37 vasi in zaselkov, v katerih je delovalo 28 odborov OF. Večji del Moravske doline je obsegal IV. rajon litijskega okrožja, njen zahodni del (meja Sv. Križ—Javorščica—Vrhpolje—Prikrnica—Limbarska gora) pa je spadal v domžalski rajon kamniškega okrožja. Rajonski komite KPS in rajonski odbor OF sta po

⁵ Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji. Zbral in uredil dr. Makso Šnuderl. Ljubljana 1949, dok. št. 111, 124, 134 in 137; Dr. Makso Šnuderl, Zgodovina ljudske oblasti. Ljubljana 1950, str. 312—315.

⁶ Dr. Metod Mikuž, Zgodovina slovenskega osvobodilnega boja. Ljubljana 1970, str. 201—204.

⁷ Sekretar okrajnega odbora OF Tone Cerar-Ciril je za svojo uporabo pisal kratke povzetke razprav in sklepov vseh pomembnejših sej okrajnega odbora OF in tudi številnih sestankov vaških odborov OF, ki se jih je udeležil. Cerar je napisal tudi kratke spomine o delu okrajnega odbora OF za Moravško dolino. Prikaz dela tega foruma podajam predvsem po podatkih iz njegovih beležk, po njegovem spominskem zapisu in po njegovih ustnih dopolnilih, ki jih posebej ne navajam. V opombah opozarjam le še na druge vrste virov. Vse zapise hrani Tone Cerar.

osvoboditvi dobila nalogo, da prilagodita delovanje svojih organizacij novim pogojem. To delo pa ni bilo lahko, ker je bila med prebivalstvom še velika bojazen pred nemškimi povračilnimi ukrepi zaradi uničene postojanke. Nekateri so se oportunistično odločili za čakanje, večina pa jih je že na velikem mitingu 23. marca pozdravila likvidacijo moravske postojanke in zahtevala še razbitje orožniške postojanke na Vačah. Kljub strahu pred nemškimi represalijami pa so bili sestanki vedno pogostejši in bolje obiskani.⁸ Na seji rajonskega odbora OF 2. aprila, so razpravljali o potrebi, da se najvišji forum v rajonu razširi z novimi člani, izvede nova razdelitev sektorjev dela med posameznimi odborniki ter v Moravčah združijo odbori OF, drugi odbori pa naj bi se razširili z novimi člani, da bi lahko izvrševali tudi oblastne funkcije. Dotedanji odbori so bili namreč zaradi konspirativnega delovanja sestavljeni le iz treh do petih članov. Že naslednji dan je 19 aktivistov na sestanku v Moravčah sklenilo iz dotedanjih treh odborov osnovati širši odbor OF, v katerega so poleg sekretarja izvolili še 7 članov. Posamezni odborniki so bili odgovorni za vojaške zadeve, za obveščevalno službo, za ranjence, za intendantsko delo, za blagajniške posle, za Slovensko narodno pomoč, za kulturno-prosvetno in agitacijsko-propagandno delo. Sklenili so izvesti tudi novo nabiralno akcijo perila za ranjence XIV. divizije, ki so se zdravili v Moravski dolini. Glede prehrane vojaškim enotam so se dogovorili, da jo bodo pošiljali v njihova taborišča. Zaradi nevarnosti nenadnega nemškega vdora so tudi predlagali, naj bi uniformirani partizani podnevi ne hodili v Moravče.

Dne 5. aprila je bila razširjena seja rajonskega odbora OF, ki so se je udeležili predstavniki vseh vaških odborov. Razpravljali so zlasti o razširitvi rajonskega odbora OF in o novih nalogah vaških odborov OF, ki naj bi jih izvolili na sestankih vseh vaščanov. Sklenili so, naj se novi najvišji politični in oblastni forum v okraju imenuje okrajni odbor OF za Moravško dolino. Vanj so izvolili dvanajst članov, in sicer za sekretarja Toneta Cerarja-Cirila, referenta za vojaške zadeve, obveščevalca, bolničarja, intendanta, blagajnika, referenta za kulturno-prosvetno delo in štiri zastopnike vaških odborov. Na sestanku so obravnavali tudi napake nekaterih vojaških intendantov, ki so nabirali hrano, ne da bi se poprej sporazumeli s predstavniki vaških odborov. Sklenili so tudi kaznovati prekupčevalce z blagom in živili.

Okrožni komite KPS je istega dne poročal, da je naloga presnovanja vzpostaviti »socialne« OF odbore. Iz odborov naj bi izločili »kulaške« kmete, čeprav so bili mnogi odborniki že 1942. leta. S tem je nameraval preprečiti širjenje oportunističnih tendenc, ki so se že pojavile.⁹ Okrožni komite KPS je šel v svojih prizadevanjih predaleč. Izločevanje starih odbornikov, premožnejših kmetov, ki nikakor niso bili kulaki, bi po nepotrebem zoževalo širino odborov OF zato so na volitvah novih vaških odborov OF spomladi in poleti 1944 dobili zaupnico vsi dotedanji odborniki, okrepili pa so jih zlasti s predstavniki žensk in mladine. Med funk-

⁸ Poročilo OK KPS Litija 27. 3. 1944 v arhivu CK ZKS.

⁹ Poročilo OK KPS Litija 5. 4. 1944 v arhivu CK ZKS.

cionarji v vaških in okrajnih odborih OF naj posebej omenimo bolničarje, ki so imeli nalogo predvsem skrbeti za rekonvalescente, ki so bili odpuščeni iz bolnišnic, niso pa bili še sposobni za vrnitev v svoje enote. Teh je bilo v Moravški dolini stalno po nekaj deset. Zanje so uredili skrivališča pri zanesljivih kmetih. Nove naloge je dobil tudi referent za kulturno-prosvetno delo, ki je skrbel za programe na mitingih in za organizacijo šolstva. Zaradi nevarnosti nenadnih nemških vdorov je moral obveščevalec organizirati dobro poročanje o sovražnikovih premikih.

Okupatorske oblasti so po napadu na Moravče odpravile orožniško postojanko, obdržale pa so občinski urad za Moravče, ki je posloval v Domžalah. Tako si je okupator prizadeval še naprej izvrševati v Moravški dolini oblastne funkcije in nastalo je neke vrste »dvovladje«. Tako je občinski urad še vedno pošiljal v Moravško dolino živilske nakaznice, prizadeval si je pobirati dajatve, ljudje pa so se nanj obračali tudi z raznimi prošnjami. Na ta način so Nemci vsaj navidezno zanikavali obstoj osvobojenega ozemlja. Zato je na pobudo oblastnega komiteja KPS za Štajersko in štaba IV. operativne cone okrajni odbor OF za Moravško dolino sklical 6. aprila novo razširjeno sejo, na kateri so razpravljali o javni razglasitvi slovenske ljudske oblasti v Moravški dolini in o odnosih z okupatorskimi oblastmi. Zastopniki oblastnega komiteja KPS in štaba IV. operativne cone so menili, da je treba takoj pretrgati vsako uradno zvezo z okupatorjem. Člani okrajnega odbora OF pa so zastopali stališče, da ne bi bilo umestno zavrniti živilskih kart, ker bi tako lahko prebivalstvo več hrane prispevalo za enote NOV in PO Slovenije. Popolno pretrganje zvez z okupatorjem bi lahko izzvalo tudi nemško maščevanje, kar bi zavrlo politično delo. Poudarjali so, da je vsa oblast praktično že tako ali tako v rokah odborov OF. Po peturni burni razpravi so sklenili, naj prebivalstvo živilske karte še sprejema, ostalo uradovanje z občino v Domžalah pa naj bi se postopoma odpravilo, medtem pa naj bi pripravili ljudi, ki bi se v vseh zadevah obračali na odbore OF. Kot ukrep, s katerim bi zavrnili odhajanje na nemške urade, so sklenili uvesti propustnice, ki bi jih dobili le zanesljivi ljudje. Za izvajanje tega ukrepa bi skrbele straže na meji osvobojenega ozemlja.

Okrajni odbor OF je nato 11. aprila sklenil poslati vsem vaškim odborom navodila glede izvajanja oblastnih funkcij. Odborniki so sklenili, da se mora izvesti popis vsega blaga v štirih moravških trgovinah, od ustvarjenega prometa pa morajo trgovci plačevati davek v naravi. Blagajniku so dali nalogo, da prevzame nadzorstvo nad poslovanjem obeh hranilnic v Moravčah. Pod pretvezo, da bodo popravili požgani združni dom, naj poskuša dobiti denar iz centrale v Celovcu. Del te vsote bi dali nato kot posojilo svobode. Ker v Celovcu o razmerah v Moravčah niso bili poučeni, so ves denar uspeli rešiti. Nadalje je odbor sklenil, da mora prebivalstvo odstraniti s svojih hiš vse nemške napise. Obširno je razpravljal tudi o izvedbi odloka o splošni mobilizaciji in sklenil, da se lahko odhod v partizane odloži le tistim kmetom, brez katerih bi posestvo propadlo ali pa, če so nujno potrebni kot odborniki OF. Tudi vse te je treba šteti za mobilizirane. Zastopnik oblastnega komiteja KPS je na seji predvsem poudaril, da morajo zaktivirati ljudi na vaških sestan-

kih, ker bodo le taki sklepi odsev ljudske volje. Odbori OF morajo posebno pozornost posvetiti družinam mobiliziranih borcev. Denar naj bi priskrbeli tudi s posojili pri premožnejših ljudeh.

Člani okrajnega komiteja KPS in okrajnega odbora OF so nato na vaških sestankih obrazložili odlok o prevzemu oblasti, v katerem je bilo v 1. členu rečeno, da morajo glede na sklepe AVNOJ in SNOS takoj prevzeti oblast in odpraviti vso okupatorjevo upravo. Okupatorju se ne sme dajati davkov in drugih dajatev. Prav tako je bilo prepovedano svobodno trgovanje s presežki proizvodov. Prebivalstvo naj se zato v vseh zadevah obrača na vaške ali okrajne odbornike. Za hrano morajo napraviti skladišča, da je ne bi mogel okupator izropati. V 4. členu je bilo poudarjeno, da se morajo vsi za orožje sposobni moški odzvati mobilizaciji. Kdor bi se ji na kakršenkoli način skušal izogniti, je dezertar in bodo z njim in njegovim premoženjem temu ustrezno postopali. Gospodarska komisija je dobila nalogo, da ureja tudi vsa prehrabena vprašanja in da skrbi za kolektivno obdelavo posestev mobilizirancev in izseljencev. Izdelati je morala tudi cenik, po katerem bi gospodarske komisije odkupovale pridelke. Vsak izvoz hrane iz okraja so prepovedali in prestopke naj bi strogo kaznovali. Najstrožje pa je bilo prepovedano pošiljanje hrane tistim, ki so bili v okupatorjevi službi.¹⁰ Na vaških sestankih, na katerih so funkcionarji govorili tudi o odlokih AVNOJ in SNOS, je bilo največ predlogov in pripomb gléde ureditve gospodarskih problemov, ki so bili zaradi stalnega zadrževanje političnih forumov in vojaških enot v Moravški dolini ter zaradi predvidenega popolnega pretrganja zvez z občino v Domžalah še posebej pereči.¹¹

Dne 19. aprila je bila nato izvedena mobilizacija, pred katero pa se je nekaj obveznikov umaknilo na Koroško. Okrajni odbor OF je poslal vsem pozive, naj se vrnejo, ti so v mnogih primerih zalegli. Sredi priprav na veliko proslavo obletnice OF in praznika dela je 26. aprila nenadoma vdrla v Moravče enota okrog 200 policistov. Obveščevalna služba je o vdoru pravočasno obvestila vse aktiviste, da so se umaknili. Policisti so v Moravčah izvedli hišne preiskave, nekaj ljudi pa so prisilili, da so odstranili partizanske parole po hišah. Policisti so se zadržali v Moravčah le nekaj ur, ker so politični delavci namenoma širili lažno vest, da so v bližini partizanske enote. S svojim vdorom v Moravče so si Nemci več škodovali, kot koristili. Nalašč so razširili alarmne vesti, da bodo Moravče požgali, ljudi pa pometali v ogenj. Njihovo plašno obnašanje in nagel odhod je vlil prebivalstvu pogum, da je še aktivneje sodelovalo v izgradnji ljudske oblasti. Prvomajskega mitinga v Moravčah se je nato udeležilo okrog 600 ljudi.

Okrajni odbor OF je na sejah v maju posvetil največ pozornosti gospodarstvu. Na seji 6. maja je ugotovil, da nekateri posamezniki še vedno

¹⁰ Poročilo OK KPS Litija 19. 4. 1944 v arhivu CK ZKS.

¹¹ Po oceni okrožnega odbora OF se je na njegovem območju sredi 1944 oskrbovalo povprečno po okrog 1000 borcev in političnih delavcev, med njimi največ v Moravški dolini in na območju Vač, kjer so se zbirali tudi novomobilizirani borci pred odhodom na Dolenjsko. (Poročilo OO OF Litija 7. 7. 1944 v arhivu CK ZKS.)

brez propustnic hodijo na občino v Domžale. Okrajni odbor je namreč dovolil, da so šli po karte le posamezniki, ki so jih nato vzeli za vse prebivalce ene vasi. Običajno so pošiljali na občino starejše zanesljive ženske, ker so se moški bali aretacij. S tem ukrepom so hoteli tudi preprečiti, da bi se širile lažne vesti glede razmer v Moravški dolini in da ne bi prišlo do izdaj. Živilske karte so nato prepustili le tistim, ki so jih zares potrebovali, večino pa jih je prevzel intendant, ki je nakupil živila v trgovinah za potrebe vojske in političnih forumov. Tedensko so sklenili razdeliti vsaki osebi po 1/4 kg mesa. Posebno obširno so razpravljali o premoženju dveh oseb, ki sta zapustili Moravče po osvoboditvi. Trgovcu so sklenili premoženje zapleniti, posestniku pa izvesti popolno rekvizicijo. Nekaj zaplenjene živine in blaga so izročili petim posestnikom na Limbarski gori, ki so jim Nemci ob vdoru 8. maja požgali domačije. Dne 18. maja so na seji okrajnega odbora OF izvolili 14-člansko gospodarsko komisijo, v kateri so bili zastopniki vseh večjih vasi. Okrajni GK so prepustili tudi upravljanje zaplenjenih posestev. Glede na pogostne nemške vdore so na tej seji sklenili tudi prekopati ceste, ki vodijo v Moravče.

Z ustanovitvijo okrajne GK, se je lahko okrajni odbor OF posvetil reševanju drugih perečih problemov pri gradnji ljudske oblasti in okrepitvi politične dejavnosti. Sredi maja sta v moravškem okraju mimo tričlanskega okrajnega komiteja KPS delovali le dve celici (5 partijcev in 4 kandidati) ter 5 aktivistov ZKM z 32 člani. Precej boljše je bilo organizacijsko stanje odborov OF, ki jih je bilo 28, odborov SPŽZ je bilo 8, odborov ZSM 18 s 102 članoma, ustanovljena pa sta bila tudi okrajna odbora SNP in SPŽZ. Mladina je bila zelo aktivna pri prostovoljnem delu na posestvih izseljencev in je skupno z mladino v zasavskem okraju opravila 1500 prostovoljnih ur.

Okrožni komite KPS je 22. maja poročal, da so pri uvajanju ljudske oblasti težave zlasti s krajevnimi odbori, ki se ne čutijo dovolj uposobljeni za samostojno delo. Hudo je bilo organizirati tudi sestanke, kjer so bili ljudje pretrujeni od poljskega dela.¹² Uspešno pa je okrajni odbor OF začel organizirati partizansko šolstvo za učence 1. in 2. razreda. Sredi 1944. so delovale partizanske šole v Drtiji, v Dešnu, v Zg. Prekru, na Gori, v Moravčah je bil slovenski jezikovni tečaj, v sosednjem domžalskem okraju pa sta bili še šoli v Vrhpolju in Zg. Javoršici. Za nadzorstvo nad poukom je skrbel nekdanji šolski upravitelj v Moravčah, ki je postal referent za šolstvo pri okrajnem odboru OF. Prebivalstvo je uvedbo partizanskega šolstva pozdravilo tudi zato, ker so bili ustanovljeni šolski roditeljski sveti.¹³

V začetku junija so Nemci petkrat vdrli v Moravško dolino, kar je začasno zavrlo dejavnost odborov OF. Na okrajni konferenci OF 11. junija so ugotovili, da so vaški odbori OF aktivni povsod, kjer z njimi tesno sodelujejo okrajni odborniki. Posebno aktivno so sodelovali pri urejanju

¹² Poročilo OO OF Litija 1. 6. 1944 v arhivu CK ZKS; Ivan Vidali, V boj za svobodo. Kamniški zbornik 1961, str. 213—214.

¹³ Poročilo OO OF Litija 6. 8. 1944 v arhivu CK ZKS.

gospodarskih zadev. Tako so sklepali o cenikih pridelkov in živine ter o plačah pomožnih delavcev. Na okrajni konferenci so ugotovili, da so bile v Moravski dolini že tri mobilizacije, zaradi česar je veliko pomanjkanje delovne sile. Razpravljali so tudi o možnosti, da bi vprašanje obdelave rešili s delovnimi četami. Okrajna GK je imela že spiske ljudi, ki jih je pošiljala obdelovat posestva izseljencev. Na konferenci so sklenili, da lahko okrajna GK odda neobdelano zemljo tudi v najem, vendar pod pogojem, da posestnik poseje žito in 3/4 pridelka odda gospodarski komisiji. Kočarji so lahko dobili v uživanje nekaj zemlje za lastno prekrbo. Obrtnikom pa so naložili, da so morali brezplačno popravljati poljsko orodje. Za živino, ki bi jo dajali kmetje za prehrano enot NOV in PO Slovenijo bi GK premožnejšim še naprej izdajala potrdila, siromašnejšim pa bi del vrednosti plačala v denarju. Okrajno GK so zadolžili, da preskrbi gradivo za popravilo hiš, ki so jih Nemci požgali ob zadnjih vdorih. Ugotovili so, da dobivajo pomoč vsi pristaši OF, ki so jo potrebni. Zato so uvedli stalne mesečne prispevke od premožnejših ljudi. Za pošiljanje paketov izseljencem so skrbeli zlasti odbori SPŽZ.

Glede na to, da se še številni vaški odbori OF niso preosnovali v smislu sprejetih sklepov, je okrajni odbor OF sredi junija 1944 sklenil sklicati sestanke vaščanov, na katerih bi izvolili razširjene odbore OF, za več naselij pa bi prebivalci lahko izvolili tudi skupne odbore OF. Konec junija in naslednji mesec je bilo nato okoli 40 širših sestankov vaščanov, na katerih so volili nove odbore, razpravljali pa so na njih tudi o tesnejšem sodelovanju odborov OF z ZSM in SPŽZ, o uvedbi narodne zaščite (imenovali so jih vaške straže), o šolstvu, o mobilizaciji, o podporah, o organizaciji kolektivnega obdelovanja zemlje, na vseh sestankih pa je bila uvodna točka poročilo o vojaškem in političnem položaju. Po preosnovanju je delalo v okraju 24 vaških odborov OF. V tem obdobju so politični delavci organizirali 5 velikih mitingov s 300 do 500 udeleženci. Med tekmovanjem zmage so v okraju zbrali v denarju in materialu 27.024 RM, na posestvih izseljencev ali mobilizirancev pa je bilo opravljenih 2205 prostovoljnih delovnih ur, pri čemer se je zlasti izkazala mladina.¹³ Novi vaški odbori OF so nato pogosto sklicevali sestanke vaščanov, na katerih so razpravljali tudi o uvedbi rednega davka, o vzreji prašičev za GK, oddaji nekaterih pridelkov, o dokončni prepovedi dobivanja nemških živilskih kart, o problemu skrivačev, o nalogah narodne zaščite — vaških straž itn. Pokrajinski odbor OF je 21. julija v svojem poročilu ugotovil, da so razmere v litijskem okrožju ugodne in da je šla organizacija »v širino« (vanjo so zajeli od 90 do 100 % prebivalstva), ne pa tudi »v globino«. Politično vodstvo je prešibko in še ni znalo organizacij prilagoditi novim možnostim delovanja, in je zato še vse preveč »na starem ilegalnem tiru«. ¹⁴ Ta ugotovitev velja v precejšnji meri tudi za delovanje organizacij OF v Moravski dolini, na kar so zlasti neugodno vplivali številni močni nemški in domobranski vdori v drugi polovici avgusta. Nemci so veliko ropali, nekaj vasi so tudi požgali

¹⁴ Poročilo pokrajinskega odbora OF za Štajersko 21. 7. 1944 v arhivu CK ZKS.

in več družin izselili. Maščevali so se zlasti nad prebivalci vasi, ki so bile za NOB najboljše. V začetku septembra je v moravškem okraju deloval okrajni komite KPS s tremi celicami (14 partijcev in 17 kandidatov), okrajni odbor OF, okrajna GK, okrožni odbor SPŽZ in informacijsko propagandni odsek, 24 krajevnih odborov OF, 16 odborov ZSM in 7 odborov SPŽZ.¹⁵ Po predhodnih razpravah je okrajni odbor OF na seji 9. septembra sklenil uvesti redni mesečni davek. Vsem ljudem, ki bi še prejemale karte, je dovolil, da so lahko GK odvezele tri četrtine vseh živil in blaga, ki so ga nanje dobili. Za zaplenjena posestva graščin Belnek, Češnjice in župnišča v Pečah je določil oskrbnike. Ugotovil je tudi, da se je z uvedbo delovnih čet iz borcev, ki niso bili sposobni za operativne enote, ugodno rešil problem obdelave zemlje na zaplenjenih posestvih. Zlasti pa je bila na tej seji pomembna razprava o delovanju vaških odborov OF. Okrajni odbor OF je ugotovil, da so že pogoji za izvedbo volitev v narodnoosvobodilne odbore in izvolil je volilno komisijo, ki je nato začela s pripravami nanje.

Sočasno so začeli pripravljati na osvobojenem ozemlju v zahodnem delu Moravske doline in na polosvobojenih ozemljih volitve tudi v sosednjem kamniškem okrožju. Izvedbo volitev pa so že resno ovirali novi sovražniki — pripadniki gorenjskega domobranstva. Iz postojank v Domžalah in z Dolskega so v začetku jeseni 1944 domobranske patrolje vedno pogosteje hodile na akcije tudi v Moravško dolino, kjer so prizadejale izgube političnemu kadru in odkrile nekaj bunkerjev. Kljub temu so do srede novembra 1944 izvedli volitve KNOO in odposlancev v okrajno narodnoosvobodilno skupščino v petih volilnih enotah v litijskem okraju, ki je tedaj obsegalo vse območje nekdanjega okrožja. Prebivalstvo je za volitve pokazalo veliko zanimanje, o čemer priča 100 % udeležba v štirih volilnih enotah. V Češnjicah pri Moravčah pa se volitev niso udeležile družine domobrancev in je bila udeležba le 89 %. Okrožni odbor OF je sklenil, da morajo biti volitve na vsem osvobojenem in polosvobojenem ozemlju izvedene do 3. decembra.¹⁶

V sosednjem kamniškem okrožju so do srede decembra organizirali volitve v 42 volilnih enotah, v katerih je 4019 volivcev izvolilo 264 odbornikov in 43 odposlancev v okrajno skupščino. Kot zanimivost naj omenimo, da so 25. oktobra izvolili svoj KNOO in odposlanca v okrajno skupščino tudi prebivalci Blagovice, kjer je bila sovražnikova postojanka. Zato so si uredili volišča v sosednjem Podmilju. Med Blagovico in Trojanami, kjer je bila prav tako postojanka, pa so partizani postavili zasede. Že v dveh večernih urah so vsi volilci opravili svojo dolžnost.¹⁷

¹⁵ Poročilo OK KPS revirji 3. 9. 1944 v arhivu CK ZKS.

¹⁶ Poročilo OO OF Celje 16. 11. 1944 v arhivu CK ZKS.

¹⁷ Priloga k zapisniku seje pokrajinskega odbora OF za Gorenjsko 22. 12. 1944 v fasc. 689, arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja; Ivan Vidali, V boj za svobodo, cit. izd. str. 241—242; Po navodilih pokrajinskega komiteja KPS za Gorenjsko pa so v kamniškem okrožju že sredi 1943. leta začeli ustanavljati narodnoosvobodilne odbore (NOO), ki pa bi jih morali glede na dejanske funkcije pravilno imenovati odbore OF. Na primeru iz kamniškega okrožja lahko vidimo, da so ti NOO nastali po povsem drugačni poti kot NOO

Kratko po izvolitvi NOO je zadnje dni decembra 1944 tudi Moravško dolino zajela velika nemško-domobrantska ofenziva, ki je onemogočila delovanje oblastnih in političnih forumov.

Zgornja Savinjska dolina je bila zaradi oddaljenosti od pglavitnih komunikacij v primerjavi z Moravško dolino manj izpostavljena hajkam. Do velike decembrske ofenzive je bil večji vdor le od 21. do 25. oktobra, ko so nemške enote prodrle iz Kamnika čez Črnivec v Novo Štifo, z Vranskega čez Slape v Šmartno ob Dreti in v Bočno, iz Železne kape pa v Logarsko dolino in Solčavo ter požgali večino hiš in gospodarskih poslopij v omenjenih krajih.¹⁸ Tako so bili v Zgornji Savinjski dolini ugodni pogoji za nemoteno delovanje političnih organizacij in za razvoj ljudske oblasti.

V Gornjem gradu, v Rečici, v Nazarjih in v Lučah so bili po osvoboditvi veliki mitingi. Kot v Moravški dolini, tako tudi v osvobojeni Zgornji Savinjski dolini dotedanji razvoj organizacij OF še ni omogočil takojšnjih volitev NOO. Okrožni komite KPS in okrožni odbor OF sta dobila nalogo, da postavljata le odbore OF »iz zanesljivih ljudi vseh slojev in političnih prepričanj«, hkrati pa seznanjata prebivalstvo tudi z organizacijo ljudske oblasti na Dolenjskem. Izvedbo volitev pa bi oblastni komite KPS postavil kot praktično nalogo v primeru, da bi se vojaški položaj na Štajerskem ugodno razvijal. V zvezi z organizacijo ljudske oblasti se je na osvobojenem ozemlju pokazal »v vsej svoji akutnosti« težaven problem neizdiferenciranosti narodnoosvobodilnega gibanja. Zato so začeli nekoliko bolj poudarjati vlogo partije in ljudske demokracije

na osvobojenem ozemlju v »Ljubljanski pokrajini« spomladi 1942, kjer so jih volili. Okrožni komite KPS Kamnik je na svoji seji 12. 8. 1943, ki so ji prisostvovali še inštruktor CK KPS in dva predstavnika PK KPS za Štajersko sklenil, da bo mimo NOO kot organov oblasti ustanavljal še terenske odbore OF. Svojim političnim delavcem je 25. 9. 1943 poslal navodilo, naj rajonske odbore OF kot najvišje politične organe svojega območja sestavljajo sekretar, izvoljen izmed občinskih sekretarjev odborov OF, po en izvoljen predstavnik rajonskega odbora SPŽZ, ZSM, SNP predstavnik NZ, GFK in sekretar rajonskega komiteja KPS, rajonski NOO pa naj bo sestavljen iz sekretarjev vseh množičnih organizacij OF. Na podoben način naj se sestavijo tudi občinski oblastni in politični forumi. Ugovor, izražen že na seji okrožnega komiteja KPS, da »že dosedanje organizacije izpolnjujejo naloge, ki jih nalagajo potrebe in čas«, se je v praksi pokazal kot pravilen. Za delitev dela med odbori še ni bilo pogovov in ustanavljali so le NOO, ki pa so bili hkrati politični in oblastni organi, izvrševali pa so pretežno politične naloge. Za terenske odbore OF se je naziv NOO ohranil do poletja 1944, za občinske odbore OF do njihove ukinitve marca 1944, rajonski NOO pa so že konec 1943. leta pravilno začeli imenovati rajonski odbori OF. Napačni naziv NOO se je za odbore OF ohranil zlasti zato, da bi nove odbore, sestavljene iz sekretarjev množičnih organizacij razlikovali od odborov OF iz pomladi 1943, ki so bili sestavljeni po starem načinu neposredno iz aktivistov OF. Jeseni 1944 pa se je tudi v kamniškem okrožju končno uveljavil izraz NOO le za izvoljene organe ljudske oblasti / poročilo OK ZMK Kamnik 13. 8. 1943 v arhivu CK ZKS, navodila 25. 9. 1943 v fasc. 688, arhiv IZDG in Franc Zupančič-Marjan, ustni vir/.

¹⁸ Poročilo štaba IV. operativne cone 31. 10. 1944 v fasc. 25/1, v arhivu IZDG in poročilo Franca Leskoška-Luke 29. 10. 1944 v arhivu CK ZKS, Dane Hriberšek, Gornja Savinjska dolina v luči NOB cit. izd. str. 242 in 245.

kot dejavnika NOB: »Elemente, ki se bodo na tej podlagi ožje povezali z nami, bomo pripravili za kandidiranje na volitvah. Tako se bomo izognili v bistvu sredinskih in plavih NOO.« Sredi avgusta so dotedanja okrožja na Štajerskem združili v osem novih okrožij. Tako sta bili združeni okrožji Celje in Savinjska dolina v okrožje Celje.¹⁹ Centralni KPS je 29. avgusta poslal sekretarju dr. Beblerju brzojavko, naj ne izvajajo na Štajerskem volitev po odloku SNOS z dne 19. februarja 1944. Organizirajo naj volitve v odbore OF po skrajšanem postopku, pri čemer naj si prizadevajo, da bodo izvoljeni dobri pristaši OF.²⁰ Skladno s temi smernicami so že tudi pred sprejetjem brzojavke volili na množičnih sestankih nove razširjene odbore OF na osvobojenem ozemlju. Za pomoč pri organizaciji ljudske oblasti na osvobojenem ozemlju so vodstveni organi slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja poslali na Štajersko dva člana predsedstva SNOS, in sicer Franca Leskoška-Luko in Zorana Poliča, načelnika oddelka za izgradnjo ljudske oblasti pri predsedstvu SNOS, dr. Darka Černeja, načelnika odseka za gospodarstvo pri predsedstvu SNOS inž. Jožeta Levstika, Vencija Perka, Jožeta Kocbeka itd. V Ljubnem je bil nato desetdnevni inštruktorski tečaj za aktiviste OF, ki so jih predvideli za organizacijo volitev. Na njem so jih Franc Leskošek-Luka, Zoran Polič in dr. Darko Černej seznanili z odloki SNOS o volitvah v krajevne in okrajne NOO ter z izkušnjami pri izvedbi volitev v Beli krajini in drugod. Politični forumi so hkrati začeli po vsej osvobojeni Zgornji Savinjski dolini s predvolilno agitacijo. Organizirali so številne sestanke in mitinge, tehnike pa so pripravile veliko propagandnega materiala. Največji miting je bil v začetku septembra v Slatinah pri Bočni, ki se ga je udeležilo okoli 4000 ljudi. Na njem so o pomembnosti osvobojenega ozemlja, o izgradnji ljudske oblasti in njenih nalogah, govorili vodilni vojaški in politični funkcionarji. Glede na to, da so enote IV. operativne cone razširile meje osvobojenega ozemlja proti Mozirju, so politični forumi pospešili tudi izvedbo volitev. Izdelali so načrt, da bi v okrajih Gornji grad in Rečica, v katere so kmalu po osvoboditvi združili dotedanjih 9 okrajev, izvolili skupno 27 krajevnih NOO (KNOO). Prebivalstvo se je predvolilnih sestankov množično udeleževalo, in na njih izražalo navdušenje nad demokratičnimi pridobitvami. Aktivno je sodelovalo tudi pri sestavljanju in dopolnjevanju kandidatnih list za odbornike KNOO in odposlancev v okrajno skupščino, ki so jih predlagali odbori OF. V nekaterih krajih so bile nato volitve že 17. septembra. Okrožni odbor OF Celje je 25. septembra poročal, da so se v Radmirju, Kokarjih, Pobrežah, Bočni, na Pustem polju, pri Sv. Primožu-Savini, Št. Joštu, na Ter planini ter na Brdu, udeležili volitev vsi upravičenci, v Lučah 99,6 %, v Šmartnem ob Dreti 98 %, v Ljubnem 96,1 %. Najslabša je

¹⁹ Nedatirano poročilo sekretarja oblastnega komiteja KPS za Štajersko (iz srede avgusta 1944) v arhivu CK ZKS.

²⁰ Gradivo okrožne konference in depeša CK KPS 29. 8. 1944 v arhivu CK ZKS.

bila volilna udeležba v Novi Štifti z 80 %. Na volitvah je bilo 80 % kandidatov, ki so jih predlagali odbori OF.²¹

Franc Leskošek-Luka in Zoran Polič sta 4. oktobra obvestila predsedstvo SNOS, da so volitve na osvobojenem ozemlju po skrajšanem postopku v glavnem izvedene, in »da je vsepovsod mnogo volje do dela, malo pa izkušenj.« Zato bodo organizirali tečaje za odbornike in aktiviste, sestanke s KNOO in konferenco vseh novoizvoljenih odbornikov, na katerih jim bodo nadrobno obrazložili njihove funkcije in naloge, ter jim posredovali izkušnje iz Bele krajine. Tovariš Leskošek in Polič sta tudi poročala, da so že razpravljali o ureditvi financ in gospodarstva na osvobojenem ozemlju in se dogovorili, da bodo preskrbo vojske prevzeli gospodarski odseki. V odbore OF so sklenili pritegniti ženske in mladino ter jih tesneje povezati z odbori SPŽZ in ZSM. 2. oktobra je bil tudi velik miting za prebivalstvo osvobojenega ozemlja, ki se ga je udeležilo okrog 1.500 ljudi.²²

Konec septembra so tudi ponovno preosnovali dotedanja okrožja in jih združili v pet: Ljutomer, Maribor, Dravograd, Kozje in Celje (okraji: Celje—Mesto, Celje—okolica, Žalec, Mozirje, Vransko, Šoštanj, Trbovlje, Litija in Konjice — sekretar Sergej Kraigher).²³

Novoizvoljeni odborniki KNOO in odposlanci v okrajno skupščino v Zgornji Savinjski dolini so imeli posvetovanje 8. oktobra 1944 v Gornjem gradu, ki ga je vodil sekretar pokrajinskega odbora OF Jože Jurančič. Referate so imeli Franc Leskošek-Luka, dr. Darko Černež, Zoran Polič, in inž. Jože Levstik. Odborniki in odposlanci so želeli zlasti odgovore o nekaterih gospodarskih problemih. Tako so zastavili vprašanje o ohranjanju zasebne lastnine v nastajajoči državi, vprašanje lastništva škofovih gozdov na Petelinjeku, o denarju, ki so imeli vložnega v nemški hranilnici, o upravljanju posestev izseljencev, o oprostitvi vojaške obveznosti nujno potrebnega obrtnika, o problemu odvzemanja konj, o kupčiji z lesom, o obrambi osvobojenega ozemlja itd. Leskošek je poudaril, da je bila razprava zelo konstruktivna in da vprašanja niso bila zastavljena kritikarsko. Isti dan so se posebej sestali tudi odposlanci okrajne skupščine in izvolili svoj okrajni izvršni odbor za Zgornjo Savinjsko dolino.²⁴

²¹ Poročilo okrožnega odbora OF 25. 9. 1944 in poročilo oblastnega komiteja KPS za Štajersko 13. 9. 1944 v arhivu CK ZKS v poročilu oblastnega komiteja je podatek, da so tudi v Šmartnem ob Dreti volili 100 %, v Novi Štifti pa 81,1 %; Dane Hriberšek, Gornja Savinjska dolina v luči NOB, cit. izd. str. 242; Magda Urank, Diplomsko delo v arhivu zgodovinskega oddelka filozofske fakultete; Boris Kuhar, Lepi spomini na osvobojeno ozemlje v zaslužnji Štajerski. Slovenski poročevalec 21. 7. 1954 št. 170.

²² Poročilo Franca Leskoška Luke in Zorana Poliča-Marka 4. 10. 1944 v arhivu CK ZKS.

²³ Poročilo oblastnega komiteja KPS za Štajersko 27. 9. 1944 v arhivu CK ZKS.

²⁴ Zapisnik posvetovanja odbornikov in odposlancev za Zgornjo Savinjsko dolino 8. 10. 1944 v fasc. 654 v arhivu IZDG in poročilo Franca Leskoška-Luke 10. 10. 1944 v arhivu CK ZKS.

Glede na to, da je bilo mozirsko območje šele pred kratkim osvobojeno, ni bilo mogoče takoj izvesti volitev. Sredi novembra pa so izvolili svoj KNOO tudi v Mozirju in petih okoliških volilnih enotah.

Po volitvah je bila poveljavna naloga aktivistov, vseh forumov, da poskrbijo za aktiviziranje narodnoosvobodilnih odborov in jih usmerjajo k čim večji dejavnosti. V okrožnem odboru OF so bili tedaj odseki za prehrano, za gozdarstvo, za kmetijstvo, za trgovino, za obrt in industrijo, za gradnjo in obnovo, za finance, za prosveto in kulturo ter referenti za socialno skrbstvo, za zdravstvo in za promet. Vprašanje prehrane je bilo na osvobojenem ozemlju izredno pereče. V septembru in oktobru so zbrali okrog 500.000 kg hrane in 50.000 kg sena. Odkupili so tudi 300 glav živine, od katere so nameravali nekaj plemenske poslati na Dolenjsko. Zgornja Savinjska dolina pa je morala tedaj prehranjevati kar 57 različnih ustanov udeležence konference in tečajev. Zato je prišlo do velike stiske za hrano, ko so prišle še enote NOV in PO Slovenije. Transportna četa IV. operativne cone je morala dovažati hrano s Spodnje Savinjske doline iz okrajev Šoštanj, Vransko in Žalec ter od drugod. V Zgornji Savinjski dolini pa so zgradili skladišča za zaloge hrane. Tako je bilo v začetku novembra vskladiščenih 5 vagonov presnega sadja.

Odsek za trgovino, obrt in industrijo je zlasti skrbel za obratovanje podjetij in delavnic, popisal pa je tudi zaloge v trgovinah. V Zgornji Savinjski dolini je po njegovih prizadevanjih začel obratovati tudi premogovnik. Na osvobojenem ozemlju na Štajerskem so v začetku novembra delovale tri mehanične, pet čevljarških, dve sedlarski, šest krojaških, ena kolarska delavnica, dve milarni, štiri mlekarne, ena barvarna, 11 sušilnic sadja, osem usnjarn, 20 mlinov ter pet elektrarn, od teh večina v Zgornji Savinjski dolini. Z usnjarnami so vojaške oblasti sklenile posebne pogodbe. Posebej so delovale še vojaške delavnice. Ob tem naj omenimo zanimivost, da je odbor Delavske enotnosti v Ljubnem izvršil verjetno eno redkih mezdnih gibanj med NOB. 15. oktobra je sprejel resolucijo, da se morajo glede na padec vrednosti nemške marke prilagoditi tudi delavske mezde cenam življenjskih potrebščin. Ob tem je posebej opozoril na problem hlapcev in dekel, ki so dobivale le od 25 do 40 RM na mesec, 1 kg masti pa je imel že ceno 20 RM. Odbor Delavske enotnosti je posredoval tudi zaradi neredne preskrbe in je zahteval vsaj redno dobavo masti in moke.

Zelo zaposlen je bil na osvobojenem ozemlju tudi odsek za gozdarstvo, ki je organiziral obratovanje žag, spravljanje lesa in žganje oglja. Pokrajinski odsek za gospodarstvo je načrtoval, da bodo zrezali in stesali v Zgornji Savinjski dolini, na Pohorju in na Bohorju okrog 70.000 kubičnih metrov lesa. Obratovalo je okrog 20 žag, skupno pa so do začetka novembra 1944 pripravili zlasti v Zgornji Savinjski dolini 40.000 kubičnih metrov rezanega lesa za obnovo, 10.000 m³ drv in okrog 10.000 kilogramov oglja. Še večjo proizvodnjo je zaviralo pomanjkanje delovne sile, zaradi česar so bile težave tudi pri obdelovanju zaplenjenih posestev in zemlje izgnancev. Nadzorstvo nad veleposestvom Marijin grad v Nazarjih je imel posebni okrožni pooblaščenec za upravo narodne imovi-

ne. Zaradi prepočasnega sejanja ozimine je moral posredovati pokrajinski odbor OF. Njegov odsek za kmetijstvo je osnoval tudi v drugi polovici septembra 1944 v Mozirju in Gornjem gradu strojno traktorsko postajo. Do začetka novembra so posejali vsa zaplenjena posestva in posestva izgnancev.

Odsek za gradnjo in obnovo je imel veliko dela zlasti po že omejenem nemškem vdoru na osvobojeno ozemlje, ko je moral poskrbeti za obnovo požganih domačij. Poglavitni finančni vir je bilo tri odstotno posojilo. Sredi oktobra 1944 je pokrajinski odbor OF sklenil, da ne bo več najemal posojila v markah. Uvedli so lirski bon in novi cenik predsedstva SNOS. Hkrati so v celjskem okrožju že pripravljali pobiranje davka. Okrožni odbor OF je 2. novembra predpisal naj na osvobojenem ozemlju predpiše višino davka finančni referent pri KNOO v sporazumu z davkoplačevalci. Na osvobojenem ozemlju je bil nato sestanek finančnih poverjenikov, na katerem so jim člani odseka za finance odgovarjali na vprašanja ter jim obrazložili značaj narodnega davka.²⁵

Zelo uspešno so na osvobojenem ozemlju organizirali tudi partizansko šolstvo, o katerem so razpravljali na številnih množičnih sestankih, posebno pozornost pa mu je posvetil tudi pokrajinski odbor OF. Skupno je delovalo 15 šol z 48 oddelki in nad 1347 učenci, od teh najprej šola v Solčavi, ki je začela s poukom že 1. julija 1944. Pokrajinski forumi so posvetili posebno pozornost tudi strokovnemu izpopolnjevanju učiteljev, ki so na štirih konferencah razpravljali o organizaciji šolstva, o učnih načrtih, o predmetniku, na vsakem pa so jih politični delavci seznanili z notranjim in zunanjepolitičnim položajem. Prav tako se je na osvobojenem ozemlju zelo razmahnila tudi kulturna dejavnost.²⁶

KNOO so največ pozornosti posvečali gospodarskim vprašanjem, obnovi, socialnemu skrbstvu in šoli in ponekod imeli za te naloge tudi posebne poverjenike ali referente. Prav tako so bili v odborih tudi referenti za narodno zaščito. Pri reševanju gospodarskih problemov so pokazali tudi slabosti, ki so izvirale iz sestava KNOO. Okrožni odbor OF Celje je 16. oktobra 1944 poročal, da je bilo zaradi premajhnih prizadevanj političnih delavcev v predvolilni agitaciji izvoljenih za odbornike in odposlance tudi nekaj špekulantov, »ki jim je popolnoma tuj ljudski in demokratični značaj naše oblasti...«. Premožnejši posestniki so poskušali v svoje roke dobiti gospodarske zadeve. Zato so se nekateri KNOO pri dajatvah za NOV pokazali za zelo ozke. Na osvobojenem ozemlju do srede novembra 1944 tudi niso popisali hrane, da bi lahko pravično razdelili bremena pri oskrbi vojske. To je povzročilo trenja

²⁵ Gospodarsko poročilo za Štajersko 4. 11., poročilo okrožnega odbora OF Celje 16. 11. in poročilo Franca Leskoška-Luke, 18. 11. 1944 v arhivu CK ZKS; resolucija odbora delavske enotnosti v Ljubnem 15. 10. 1944 v fasc. 656 v arhivu IZDG; Dr. Metod Mikuž, Slovensko partizansko gospodarstvo v luči partizanskih dokumentov. Ljubljana 1969, str. 298 do 301; navedeni Kuharjev članek.

²⁶ Šolske kronike v fasc. 349 v arhivu IZDG; Stane Terčak, Partizansko šolstvo na okupiranem Spodnjem Štajerskem. Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS 1958, str. 209—211; Majda Urank, Diplomaska naloga.

med KNOO. Politični delavci so prešibko vplivali na aktiviranje NOO in na vključevanje množic v njihovo delo. Sekretar okrožnega odbora OF Celje Sergej Kraigher pa je ob tem ugotovil, da se okrajni izvršni odbor vedno bolj uveljavlja kot »odločujoči organ oblasti in pridobitve na ugledu in zaupanju«, in da so se tudi nekateri krajevni NOO »že v precejšnji meri vpeljali v delo.«

Od 7. do 9. novembra je bila konferenca aktivistov celjskega okrožja, na katerem je 180 udeležencev poslušalo referate o zgodovini OF izgradnji ljudske oblasti in odnosih med odbori OF in NOO, o gospodarskih vprašanjih, o organizacijskih vprašanjih in množičnem delu, o propagandi ter notranjem in zunanjepolitičnem položaju. Po živahni razpravi o problemih mobilizacije, prehrane, o odnosih do vojske, o aktiviziranju žensk in mladine, so izvolili okrožni plenum OF in njegovo tajništvo. Nekaj dni kasneje je sekretar okrožnega odbora OF poročal, da so na osvobojenem ozemlju »organizacije OF prodrle v sleherno vas in kraj.« Ob tem pa je pripomnil, da so številni požrtvovalni pristaši OF, ki so v narodnoosvobodilnem gibanju delali in ga podpirali od začetka po osvoboditvi stopili v ozadje ali zaradi razočaranja nad vključevanjem špekulantov v politične in oblastne odbore, nekateri pa tudi iz oportunitizma, češ da so že dovolj delali. S številnimi sestanki, najmanj po dva sta bila v vsaki vasi, s proslavami in s prireditvami, so v zadnjem času spet politično razgibali prebivalstvo na osvobojenem ozemlju. Za propagandno gradivo so v Zg. Savinjski dolini skrbele tri tiskarne. Kot ena od pomembnih nalog pa so si politični delavci zastavili izvedbo volitev tajništev krajevnih odborov OF in delegatov za okrajno konferenco OF v Zgornji Savinjski dolini, ki pa jih zaradi izgube osvobojenega ozemlja že ni bilo mogoče imeti.²⁷

Obdobje velikega razvoja narodnoosvobodilnega gibanja na območju IV. operativne cone je bilo sklenjeno decembra 1944, ko je general Erwin Rösener s svojimi enotami in ob sodelovanju pripadnikov gorenjskega domobranstva ponovno okupiral vsa osvobojena ozemlja in okreпил nadzorstvo ne le nad pomembnimi komunikacijami, temveč tudi nad odročnejšimi hribovskimi predeli. Tako je bilo zaledje nemške fronte varno za premeščanje enot in prevažanje vojaškega materiala. Ofenziva, ki se je začela novembra 1944 na Kozjanskem, se nadaljevala naslednji mesec v Zgornji Savinjski dolini, sklenjena pa je bila 7. januarja 1945 na Moravškem, pa je zlasti hudo prizadela politično dejavnost in razvoj ljudske oblasti. Umik narodnoosvobodilnih enot pred nemško premočjo in izguba osvobodilnega ozemlja je povzročila med prebivalstvom veliko zbežanost. Okrožni komite KPS Celje je v svojem poročilu 27. decembra 1944 poudaril: »Izkazalo se je, da so Štajerci gledali v osvobojenem ozemlju nekaj simbol in jamstvo njihove skorajšnje osvoboditve in znak nepremagljivosti našega osvobodilnega boja. Tako so zelo za-

²⁷ Poročilo Franca Leskoška-Luke 18. 11. 1944 in poročilo okrožnega odbora OF Celje 16. 11. 1944 v arhivu CK ZKS; Emil Cesar, Razvoj in delo ilegalnih in partizanskih tehnik na Kamniškem. Kamniški zbornik 1962, str. 104—106.

zaskrbljeni zasledovali junaško tritedensko obrambo osvobojenega ozemlja ne samo najbližji okraji, ampak tudi prebivalstvo najoddaljenejših okrajev...« Tudi instruktor centralnega komiteja KPS Mira Svetina—Vlasta je ugotovila, da so bili politični funkcionarji in množice »zaverovani« v osvobojeno ozemlje in »ko tega ni bilo več, se jim je podrlo vse.«

Nemci so svojo oblast na ponovno okupiranih ozemljih utrjevali z nasiljem in propagando, pri kateri so spretno izkoristili tudi nekatere napake oblastnih in političnih organov. Nemške enote in domobranci so več desetih ujetih in ranjenih borcev ter aktivistov ustrelili. Aretirali so veliko članov političnih in oblastnih forumov, kar jim je olajšala najdba arhivskega gradiva. Ponekje pa so jim pomagali tudi domači izdajalci. Številni aktivisti so se pasivizirali, veliko pa se jih je poskrilo v bunkerje. Tako imenovani skrivači so širili preplah pri množicah in poudarjali, da se ne da več delati ter da se je treba nemškemu oblastem ukloniti. Posamezniki so celo zdrsnili v kriminal in se polastili zalog gospodarskih odsekov. Okrožni komite KPS je ob tem pojavu poudaril: »Jasno je, da je njihovo skrivaštvo v času, ko bi morali naši aktivisti uveljaviti proti pritisku nemške oblasti avtoriteto naših oblasti in s to avtoriteto odvracati množice od izdajalskega službovanja okupatorju, zaupanju množic v naše odbore OF zadalo močan udarec.« Organizacije OF in KPS ter narodnoosvobodilni odbori v Zgornji Savinjski in Moravški dolini so decembra začasno prenehali delati. Vztrajali so le redki aktivisti.²⁸ Nemška ofenziva je tako najbolj prizadela območje med revirji in Zgornjo Savinjsko dolino, ki je bilo dotlej na območju IV. operativne cone eno najpomembnejših žarišč narodnoosvobodilnega gibanja.

Razvoj ljudske oblasti v Moravški in Zgornji Savinjski dolini je bil neposredno po osvoboditvi podoben. Tako kot drugod na Slovenskem so odbori OF, ki so dotlej delali v ilegali, prevzeli mimo političnih tudi vse oblastne funkcije. Ob tem moramo poudariti, da so odbori OF že v pogojih okupacije razvili nekatere prvine ljudske oblasti, ki so jih po osvoboditvi razvijali in okrepili. Dotedanji odbori OF pa so bili zaradi konspirativnosti praviloma številčno šibki in odborniki niso zmogli uspešno opravljati vseh novih nalog. Zato je bila ena prvih nalog političnih delavcev na osvobojenih ozemljih, da so poskrbeli za razširitev odborov OF, hkrati pa so si prizadevali čimbolj uveljaviti eno od prvih ljudske oblasti — demokratičnost. Zato so organizirali sestanke vaščanov, na katerih so bili praviloma izvoljeni tudi vsi odborniki, ki so delovali že v ilegali. Okrepili so jih zlasti s predstavniki SPZZ in ZSM. Pripomniti moramo, da so hkrati z odbori OF prilagodile delavnost novim razmeram in nalogam tudi vse množične organizacije OF. Potem ko so namesto postavljenih, začeli delovati izvoljeni odbori OF, pa je šel razvoj ljudske oblasti v Moravški in Zgor. Savinjski dolini različno pot.

²⁸ Poročili Borisa Kraigherja-Janeza 22. 12. 1944 in 3. 3. 1945, poročilo okrožnega komiteja KPS Celje 27. 12. 1944, pismo Mire Svetine-Vlaste 21. 1. 1944 in poročilo o stanju v kamniškem okrožju (verjetno iz februarja 1945) v arhivu CK ZKS.

Vzrokov za počasnejši razvoj ljudske oblasti na Moravškem je več, pglavitni pa so trije: dotedanji razvoj organizacij OF, zemljepisni položaj osvobojenega ozemlja in kadrovske težave. Zaradi nemškega nadzorstva so številčno šibki odbori OF opravljali pred osvoboditvijo zlasti politične naloge. Ker je bila Moravska dolina narodnoosvobodilnim enotam pomembno izhodišče za akcije na cesti Domžale—Vransko, na železnici Laze—Zidani most in za mobilizacijo v revirjih, je okupator pred napadom na Moravče in tudi po njem na tem območju pogosto hajkal. Ker v njej mnogokrat ni bilo nobene večje narodnoosvobodilne enote, so Nemci brez večjih težav udirali vanj. Tako je bilo prebivalstvo zelo izpostavljeno okupatorjevim povračilnim ukrepom. Zato se je balo javnega delovanja. Prehod iz ilegalnih na legalne oblike dela odborov OF je bil počasen. Mimo tega pa je okupator poskušal obdržati formalno oblast nad Moravško dolino preko svojega občinskega urada, ki pa ga je moral preseliti iz občinskih meja. Popolno pretrganje zvez z nemškim občinskim uradom bi bilo po mnenju prebivalcev lahko povod za okupatorjevo maščevanje. Nemške oblasti so pri vzdrževanju zvez z Moravško dolino postopale zelo taktično. Omejevale so se v glavnem na preskrbo prebivalstva z živili in blagom, in ljudi je bilo težko prepričati, naj ne jemljejo tega, kar jim je okupator nudil. Poudarjali so, da bodo tako lažje preko gospodarskih komisij preskrbovali narodnoosvobodilne enote. Pomembna ovira za hitrejšo prilagoditev delovanja odborov OF novim razmeram pa je bilo tudi veliko pomanjkanje političnega kadra, ki je bil pri izgradnji ljudske oblasti prepuščen v glavnem lastni iniciativnosti. Vse to je vplivalo, da so v Moravški dolini šele po približno 7 mesecih po osvoboditvi dozoreli pogoji za izvolitev narodnoosvobodilnih odborov v skladu z odloki SNOS.

Tudi v Zgornji Savinjski dolini je bil razvoj organizacij OF pred osvoboditvijo velika ovira pri izgradnji ljudske oblasti.²⁹ Enote IV. operativne cone so poleti 1944 potisnile okupatorja v defenzivo in mu s svojo dejavnostjo onemogočile, da bi organiziral močnejše vpade na osvobojena ozemlja, ki so jih približno sočasno izbojevale tudi na Kozjanskem in na Pohorju. Zgornja Savinjska dolina je bila tudi odmaknjena od najpomembnejših komunikacij in primerna za obrambo. Iz vseh teh vzrokov je okupator le enkrat vdrl na to osvobojeno ozemlje in prebivalstvo se je počutilo varno. Zlasti pa je bilo za razvoj ljudske oblasti v zgornji Savinjski dolini pomembno, da so vodstveni organi slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja poslali tja več visokih funkcionarjev in izkušenih aktivistov, ki so dobro poznali probleme pri njegovi izgradnji na Dolenjskem. Po njihovih navodilih in z njihovo pomočjo so se šta-

²⁹ Pokrajinski odbor OF za Štajersko je 21. 7. 1944 poročal, da je v savinjskem okrožju zajetih v OF 80 do 90 % prebivalstva, kar pa se ne kaže tudi v stanju organizacij OF. Zlasti v večjih krajih so bile organizacije OF še šibke in pristaši OF slabo organizacijsko povezani. Najboljše so bile razmere v Zadrecki dolini, kjer so delale vse množične organizacije OF. Zaradi delovanja tako imenovane Revsove bande (po partizanskem dezerterju Antonu Tostovršniku-Revsu), ki je v svojem delovanju posnemala raztrgance, pa politični delavci na območju Solčave, Luč in Ljubnega niso mogli delati.

jerski politični delavci lotili priprav za volitve narodnoosvobodilnih odborov in jih že približno po enem mesecu in pol po osvoboditvi začeli tudi izvajati. Novo izvoljeni odborniki in odposlanci so imeli veliko volje, da bi svoje dolžnosti čim uspešneje opravljali, vendar pa jim je manjkalo tudi izkušenj. Kmalu pa se je tudi pokazalo, da ponekje niso imeli srečne roke pri izvolitvi oblastnih funkcionarjev in da nekateri niso dovolj pripravljeni razumeti potreb narodnoosvobodilnega boja. Politični delavci so veliko pozornost posvetili zlasti aktiviranju novih oblastnih organov in odpravljanju napak v njihovem delu. Kljub prizadevanju niso uspeli do decembrske ofenzive organizirati tudi volitev odborov OF, in tako izvesti formalno in dejansko ločitev političnih in oblastnih organov. Po splošni mobilizaciji vseh moških od 17 do 50 leta so bile tudi zelo razredčene vrste aktivistov in politične funkcije so morale prevzeti zlasti ženske in mladinke, ki pa so bile razumljivo manj izkušene. Pomanjkljivosti in napake v delovanju oblastnih in političnih forumov v Zgornji Savinjski dolini so se razkrile zlasti v času nemške ofenzive. Tedaj se je pokazalo, da v kratkotrajnih pripravah za volitve oblastnih forumov niso dovolj uspešno rešili problema njihovega sestava. Vanje so ponekod uspeli priti tudi špekulanti. Kljub temu, da so politični delavci posvetili veliko pozornost usmerjanju dejavnosti narodnoosvobodilnih odborov, pa je bilo do nemške ofenzive premalo časa, da bi jih utrdili. Ko je okrožni komite KPS Celje na seji 12. marca 1945 analiziral politično delo v času osvoboditve, ga je ocenil kot preozko in premalo intenzivno. Odbori OF so se preveč omejevali na organizacijo volitev in upravno dejavnost, propaganda pa je bila preveč lokalna, s poudarkom na osvobojenem ozemlju na Štajerskem.³⁰ Zato si je njegovo izgubo prebivalstvo razlagalo kot porast nemške moči in ne kot okupatorjevo pripravo za umik. Zlasti pa je bilo narobe, da ni nihče računal na težave in preizkušnje pred dokončno ofenzivo. Skratka, sovražnikova ofenziva je pokazala, da je bil teren le navidezno dobro obdelan, vendar »korenine so pognale še premalo globoko in prvi močnejši veter je napravil škodo.«³¹ Ob teh napakah pa moramo poudariti, da so izvoljeni narodnoosvobodilni odbori in odbori OF v Moravški in Zgornji Savinjski dolini opravili zlasti pomembno delo pri preskrbi narodnoosvobodilnih enot, pri mobilizaciji, pri reševanju gospodarskih, socialnih, šolskih, kulturnoprosvetnih in drugih problemov, in da se je prek njih aktivno vključilo v narodnoosvobodilno gibanje veliko novih ljudi. Izvolitev narodnoosvobodilnih odborov na osvobojenih ozemljih pa je bila tudi pomembna manifestacija demokratične ljudske oblasti, ki je široko odmevala tudi na tistih območjih Štajerske, ki jih je nadziral okupator.

S tem prikazom razvoja ljudske oblasti v Moravški in Zgornji Savinjski dolini, ki ga bo treba še dopolniti z dokumentacijo s terena, sem želel opozoriti na zanimive posebnosti v njeni izgradnji in na ne-

³⁰ Zapisnik seje okrožnega komiteja KPS Celje 12. in 13. 3. 1945 v arhivu CK ZKS in zapisnik seje okrožnega odbora OF 13. 3. 1945 v fasc. 656 v arhivu IZDG.

³¹ Pismo Mire Svetina-Vlaste, 20. 1. 1945 v arhivu CK ZKS.

katere vzroke, ki so vplivali na oblike in intenzivnost delovanja oblastnih organov. Tudi na Primorskem se je npr. ljudska oblast v marsičem drugače razvijala kot pa v takoimenovani Ljubljanski pokrajini.³² Te posebnosti bi bilo treba nadrobno obdelati v prikazih razvoja narodno-osvobodilnega gibanja po pokrajinah ali okrožjih, ki se jih bo treba čimprej lotiti. Šele na tej osnovi bo mogoče napisati tudi popolnejšo sintezo razvoja ljudske oblasti na Slovenskem, ki je bil v marsičem drugačen kot v drugih jugoslovanskih pokrajinah.

Zusammenfassung

ÜBER DIE ENTWICKLUNG DER VOLKSGEWALT IM BEFREITEN TAL VON MORAVČE UND IM OBEREN SAVINJATAL

In März 1944 wurde von den Einheiten der IV. Operativzone das Tal von Moravče befreit, im August und September desdelben Jahres noch das obere Savinjatal. Die Befreiung umfangreicher Gebiete war für die weitere Entwicklung des Volksbefreiungskampfes in der Steiermark von grösster militärischer und politischer Bedeutung. Wegen der früheren grossen Verzweigkeit und spezifischen Tätigkeit von einzelnen Organisationen der Volksbefreiungsfront (OF) konnte sich die Volksgewalt dort zwar langsamer, aber auch in vielem anders als in anderen slowenischen Gebieten entwickeln. Im Tal von Moravče und im oberen Savinjatal wurde sofort nach der Befreiung die Gewalt von den OF-Ausschüssen übernommen, die von der Bevölkerung auf Zusammenkünften gewählt worden waren. Schon Mitte September 1944 sind im oberen Savinjatal entsprechend der Entscheidung des slowenischen Volksbefreiungsrates die Organe der Volksgewalt gewählt worden, während im Tal von Moravče wegen der häufigen deutschen Überfälle und dem Mangel an politischen Aktivisten die Volksbefreiungsausschüsse erst 7 Monate nach der Befreiung (im November 1944) gewählt wurden. Trotz einiger Fehler haben die OF-Ausschüsse und die Volksbefreiungsausschüsse im befreiten Gebiet bis zur deutschen Offensive im Dezember 1944 eine bedeutende Arbeit geleistet bei der Versorgung der Einheiten der Volksarmee, der Mobilmachung, der Lösung von Wirtschafts- und Sozialproblemen, im Schulwesen und in der Kultur. Die Wahl der Volksbefreiungsausschüsse auf dem befreiten Gebiet war eine bedeutende Manifestation der demokratischen Volksgewalt, sie wurde auch auf den von der deutschen Besatzungsmacht unter Kontrolle gehaltenen steirischen Gebieten mit grosser Aufmerksamkeit verfolgt.

³² Primerjaj razpravo dr. Metoda Mikuža, Primorski NOO (odbor OF). Zgodovinski časopis 1965—1966, str. 387—395.

Milan Ževart

NARODNOOSVOBODILNA VOJNA V ŠALEŠKI DOLINI*

Moj namen je predvsem podati informacijo o narodnoosvobodilnem boju v Šaleški dolini na osnovi svojih dosedanjih raziskav.¹ Območje, ki ga obravnavam, zajema šaleški del današnje velenjske občine. Pred vojno pa je bilo to ozemlje razdeljeno med občine: Šoštanj, Topolšica, Velenje, Škale in Št. Ilj, ki so bile vse v slovenjegraškem okraju. Površina tega ozemlja je 158,5 km².² Leta 1931 so na tem območju našeli 12.710 prebivalcev. Nemci so po spremembah v prvih mesecih okupacije oktobra 1941 našeli 12.975 prebivalcev, 29. novembra 1942 pa 12.471.³

O problematiki virov za zgodovino NOV v Šaleški dolini samo tole: Težave povzročajo dejstvo, da niso ohranjeni arhivi, ki so nastajali v Šaleški dolini. Vsekakor bi bili zanimivi arhivi predvojnih občin, orožniških postaj ter društev in organizacij, ki bi omogočili natančnejšo rekonstrukcijo položaja pred okupacijo. Teh arhivov ni več, le nekaj gradiva organizacij in društev se je ohranilo v fondu ukinitvenega komisarja za društva, organizacije in združenja na Spodnjem Štajerskem. Arhiv slovenjegraškega okraja je bil po vojni uničen. Ohranjen ni arhiv niti ene partizanske ali okupatorske ustanove iz Šaleške doline. Tisto gradivo okupatorskih ustanov — velenjske in šoštanjske občine ter obeh orožniških postaj in krajevnih skupin Štajerske domovinske zveze, ki je še dočakalo osvoboditev, je bilo tedaj uničeno. Del arhivskega gradiva podjetij iz vojnih let je bil uničen v kasnejših letih. Osvoboditev je

* Referat na XV. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Velenju od 10. do 13. septembra 1970.

¹ Referat podaja pregledno in kolikor je že bilo mogoče tudi sintetično podobo narodnoosvobodilne vojne v Šaleški dolini. Ta podoba je rezultat proučitve več stotin virov. Razumljivo je, da sem se moral pri tem razmeroma kratkem poročilu močno omejiti pri navajanju virov, zlasti še pri literaturi in virih, ki sem jih že navajal (glej: Pregled narodnoosvobodilne borbe v Šaleški dolini, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1960, št. 2, str. 169—225 in Miha Pintar-Toledo, Maribor 1964, opombe k tretjemu poglavju, str. 77—79). Pri nekaterih opombah sem se moral omejiti le na zelo splošne navedbe virov. Nekaj o problematiki virov sem navedel v samem referatu. Podrobnejše podatke o NOV v Šaleški dolini sem podal v: Narodnoosvobodilna vojna v Šaleški dolini, Od vstaje do zmage, Maribor 1966, str. 9—219.

² Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937; Splošni pregled Dravske banovine, Ljubljana 1939.

³ Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark (navajam V. u. A. Bl.), št. 73 z dne 22. marca 1942, str. 521—524 in št. 89 z dne 13. julija 1942, str. 618; Ergebnisse der Bevölkerungsbefragung in der Untersteiermark vom 29. november 1942, Maribor 1943.

dočakal tudi arhiv okrajnega odbora OF Šoštanj. Ta okraj je najprej pod imenom šaleški okraj od avgusta 1944 obsegal vso Šaleško dolino in še nekatera sosedna območja. V tem arhivu so bili verjetno tudi dokumenti prejšnjih manjših okrajnih odborov OF. Po osvoboditvi je zadnji medvojni sekretar šoštanskega okrajnega odbora OF Franc Žemva-Pavle ta arhiv predal v Šoštanju, a ga kasneje ni bilo mogoče več najti. Tudi od najbližjih nadrejenih partizanskih političnih forumov so, razen v nekaj primerih, ohranjeni le fragmenti njihovih arhivov. To velja nekoliko v manjši meri tudi za arhive najbližjih nadrejenih okupatorskih forumov. Največ arhivskega gradiva partizanskega in okupatorskega izvora je na voljo za vojaško stran zgodovine NOV, za partizanske akcije in vojaške operacije. Manjkajo pa predvsem viri, ki bi omogočali bolj natančno in kompleksno obravnavo dogajanj na terenu. Manjka gradivo, ki bi omogočalo natančnejšo statistično rekonstrukcijo posameznih procesov. Zaradi navedenega so seveda pomembni tudi spominski viri. V celoti pa je zaradi tega, ker so propadli osnovni arhivi, že pri rekonstrukciji dogajanj treba premagati številne ovire in si pomagati na vse mogoče načine. Še največ gradiva za proučevanje narodnoosvobodilne vojne v Šaleški dolini hranijo v Sloveniji arhiv IZDG SRS, arhiv MNO Maribor, zgodovinski arhiv občinskega odbora ZZB NOV Velenje — ta hrani predvsem spominsko gradivo, zgodovinski arhiv CK ZKS v Ljubljani, muzej ljudske revolucije v Celju in muzej ljudske revolucije v Slovenjem Gradcu. Nekaj gradiva pa je še v drugih ustanovah. Glede obravnave posameznih vrst virov, ki sem jih uporabljal, velja v veliki meri tisto, kar sem povedal v poročilu Zbiranje in obravnavanje krajevnega gradiva za zgodovino delavskega gibanja in NOB na XI. zborovanju slovenskih zgodovinarjev.⁴

Zaradi časovne stiske se bom omejil na dogajanja v navedenem lokalnem okviru, čeprav utegne biti prikaz dogajanj zavoljo tega nekoliko izoliran. Zveze narodnoosvobodilnega gibanja so namreč potekale na vse strani in dogodki širšega območja so seveda vplivali na razvoj v Šaleški dolini. Partizanske in okupatorske vojaške akcije v Šaleški dolini so bile ravno tako večkrat le del širše zasnovanih operacij. Tudi periodizacija temelji na dogajanjih v Šaleški dolini. Res pa je, da glavne značilnosti in posebnosti razvoja NOB na območju okupirane Spodnje Štajerske veljajo tudi za Šaleško dolino. So pa seveda razlike med potekom in intenzivnostjo dogajanj v posameznih predelih. NOB v Šaleški dolini sem razdelil na sedem obdobj. Končno sem se moral omejiti tudi časovno na obdobje okupacije oziroma narodnoosvobodilne vojne, čeprav bi bilo potrebno za boljše razumevanje medvojnih dogajanj podrobno obdelati položaj v Šaleški dolini tik pred začetkom okupacije.

O stanju pred vdorom okupatorja naj zato navedemo le nekaj podatkov, ki lahko vsaj delno osvetlijo položaj pred aprilom 1941. Na skupščinskih volitvah decembra 1938 je v občinah Šaleške doline od 3.229 volilnih upravičencev volilo 2.370 ljudi. Za listo JRZ je glasovalo tedaj

⁴ Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (navajam Prispevki), Ljubljana 1960, št. 2, str. 343—354.

90 % volivcev. Tudi na zadnjih predvojnih občinskih volitvah, ko je volilo 61,6 % volil. upravičencev, je JRZ dobila v svoje roke vse občine.⁵

Pred vojno je bilo v Šaleški dolini aktivno komunistično gibanje. Šaleška partijska organizacija je tedaj spadala v celjsko okrožje KPS. V celicah KPS v Šaleški dolini je bilo pred vojno od 30 do 35 komunistov. Njihovo delo je usmerjal mestni komite KPS Šoštanj. Maja 1940 je bila mestna konferenca KPS, na kateri so bili izvoljeni delegati za okrožno konferenco in pa novi mestni komite KPS Šoštanj. Glavno središče komunističnega gibanja pred vojno je bilo v Šoštanju. Razmeroma skromne pozicije pa je imela partija med rudarji državnega rudnika v Velenju, kjer je bilo pred vojno zaposlenih nekaj nad 576 ljudi. Ta ugotovitev velja za čas pred vojno tudi za drugo največje podjetje v Šaleški dolini, za Vošnjakovo tovarno usnja v Šoštanju, kjer je bilo okoli 400 zaposlenih. Med mladino je zrasla pred vojno razmeroma močna organizacija Zveze komunistične mladine. Število skojevcev je bilo večje kot število članov KPS. Središči skojevske organizacije sta bili v Šoštanju in v Pesjem. Člani ZKM so delovali v raznih društvih in organizacijah ter so vplivali na širši krog mladine. Dokler nista bili razpuščeni, sta uspešno delovali društvi Vzajemnost v Šoštanju in v Pesjem. Njuno delo se je v drugih organizacijskih oblikah nadaljevalo tudi po razpustitvi. Partijska organizacija je ažurno in tudi uspešno reagirala na razne politične dogodke ter organizirala nekaj večjih demonstracij. Stavk v podjetjih Šaleške doline po letu 1935 ni bilo. V letih pred vojno so bili komunisti in skojevci zelo aktivni v boju proti nacistični peti koloni. V dolini sta delovala narodnoobrambna odbora.⁶

Nacistična okupacija ima svojo predzgodovino tudi v dejavnosti nacistične pete kolone. V Šaleški dolini ni bilo samostojne krajevne skupine kulturbunda. 36 članov te organizacije je bilo vključenih v celjsko krajevno skupino. V dolini je bilo pred vojno 23 zaupnikov pokrajinskega obmejnega urada v Gradcu. Glavno središče hitlerjancev je bilo v Šoštanju, glavno njihovo oporišče pa med tehničnim in uradniškim aparatom v Vošnjakovi tovarni. Dejstvo je, da je bil znaten del gospodarsko najmočnejših ljudi doline tako ali drugače povezan z dejavnostjo pete kolone. Zaradi budnosti in aktivnosti protinacistov so morali šoštanjski petokolonaši delovati bolj prikrito kot v nekaterih drugih krajih slovenske Štajerske. Vendar so širili nacistično propagan-

⁵ Slovenec, Ljubljana, št. 247 z dne 27. oktobra 1936; Slovenec, št. 285 a z dne 12. decembra 1938; Slovenski gospodar, Maribor, št. 50 z dne 14. decembra 1938.

⁶ Olga Vrabič: Nekaj podatkov o zgodovini partijske organizacije v Šaleški dolini, rokopis v zgodovinskem arhivu centralnega komiteja ZKS (navajam ACK ZKS); spomini in izjave o naprednem gibanju v času stare Jugoslavije v Šaleški dolini v zgodovinskem arhivu pri občinskem odboru Zveze združenj borcev NOV Velenje (navajam arhiv ZZB NOV Velenje) in v arhivu muzeja revolucije Celje (navajam AMRC); nekaj spominskega gradiva o navedeni temi je tudi v arhivu muzeja narodne osvoboditve Maribor (navajam AMNOM); Alenka Nedog in Milica Kacin-Wohinz: Kronološki pregled dogodkov iz zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem 1930—1941, Ljubljana 1967, str. 159.

do, zbirali razne podatke za nemško vohunsko službo in med drugim podatke o gradnji vojaških objektov ter odnosu prebivalstva do nacistične Nemčije.⁷

Šaleško dolino so Nemci zasedli 10. aprila 1941. Okupacija pomeni v tistem delu Slovenije, ki so ga zasedli Nemci, veliko zarezo. Okupator je v skladu s svojimi germanizacijskimi načrti uničil ves prejšnji upravni oziroma državni aparat ter postavil svojega. Razpusil je vse slovenske organizacije, društva, ustanove ipd. Okupator po zasedbi ni iskal opore v starem aparatu ali pri katerikoli slovenski politični organizaciji ali ustanovi. Vse prejšnje je razbil. To je seveda vplivalo na nadaljnja dogajanja in razvoj NOB. Politični komisarji, ki jih je postavil šef civilne uprave na Spodnjem Štajerskem dr. Siegfried Uiberreither, so prevzeli upravo v okrajih in s pomočjo akcijskih sil in petokolonašev vzpostavili nacistični oblastni aparat. 1. julija je okupator ukinitel dotedanje okraje in ustanovil šest okrožij ter okrajno glavarstvo Ljutomer. Ozemlje slovenjegraškega okraja je bilo razdeljeno med okrožji Maribor — okolica in Celje. Šaleška dolina je bila vključena v celjsko okrožje. Do 15. avgusta 1941 je okupator združil vse občine v Šaleški dolini v dve občini, Šoštanj in Velenje, ki sta obstajali do konca okupacije.⁸

Ponemčevanje naj bi pospešile tudi deportacije tistih Slovencev, za katere so nacisti menili, da bi ovirali germanizacijski proces. Iz Šaleške doline je bilo izgnanih v Srbijo, na Hrvaško in v Bosno 231 oseb. Zunaj rednih deportacij je moralo po nemških podatkih zapustiti svoje domove 23 oseb. Aretiranih je bilo več ljudi kot izgnanih; tudi v Šoštanju in v Velenju je posebna leteča komisija, ki ji je načeloval SS-Sturmbannführer dr. Machule, preverjala sezname aretiranih. Večino aretiranih oseb iz Šaleške doline so Nemci odpeljali najprej v prehodno taborišče, ki je bilo do 21. aprila na železniški postaji v Slovenjem Gradcu, od tega dne dalje pa v župnišču v Šmartnem pri Slovenjem Gradcu. Število Slovencev se je zmanjšalo tudi zaradi preselitev v Nemčijo.⁹ V zvezi z

⁷ Rudolf Holzer: Die statistische Stelle des SDBK Draubanschaft, samt Beilagen, AMNOM; Vertrauensmännerliste der Untersteiermark, izdal Gaugrenzlandamt v Gradcu, AMNOM; Dušan Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, Ljubljana 1966, str. 219 in 235; Hitlerjevci v Sloveniji, Ljubljana 1937, str. 23; Ivan Regent — Janko Pleterski — Ivan Kreft: Progresivna Slovenija, Trst in Koroška, Murska Sobota 1964, str. 261 in 276—277; Ivan Jurčec: Nacistični »Übermensch« v naših krajih, Celjski zbornik, Celje 1961, str. 88.

⁸ V. u. A. Bl., št. 1 z dne 15. aprila 1941; V. u. A. Bl., št. 25 z dne 20. junija 1941, str. 196—199; V. u. A. Bl., št. 38 z dne 18. avgusta 1941, str. 287—289.

⁹ Verzeichnis der aus der Untersteiermark ausgesiedelten Personen und der Betriebe, welche durch die Dienststelle deutschen Volkstums beschlagnahmt wurden, AMNOM; dopisa slovenjegraške izpostave komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem z dne 22. in 23. aprila 1941, AMNOM; okrožnica komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem z dne 23. maja 1941, AMNOM; poročili slovenjegraške izpostave komandanta varnostne policije in varnostne službe z dne 25. in 31. maja 1941, AMNOM; seznama ubežnikov in prostovoljnih izseljencev iz šoštanjske in velenjske občine, AMNOM, v fondu pooblaščenca državnega komisarja za utrditev nemštva, urad Maribor.

izgonom duhovščine in odnosom do cerkve je okupator izdal takale navodila: treba je paziti, da se razpoloženje prebivalstva zaradi izгона duhovščine ne bo poslabšalo. Politika do cerkve mora biti takšna, da bo le-ta postala tujek v narodni skupnosti. Pač pa je komandant varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem naročil svojim izpostavam, da naj na ustrezen način nastopijo proti poizkusom ustanovitve posebne nemške katoliške cerkve, ki so jo na Spodnjem Štajerskem skušali organizirati volksdeutscherji.¹⁰

Po zasedbi so Nemci razpustili v Šaleški dolini 87 društev, organizacij in združenj (političnih, strokovnih, prosvetnih, verskih, športnih in drugih) ter osem ustanov. Dejansko sta društva razpustili in zaplenili njihovo premoženje šoštanjska in velenjska orožniška postaja v aprilu in maju 1941. Ukinitveni komisar za društva, organizacije in združenja na Spodnjem Štajerskem pa je izdajal odločbe o ukinitvi od konca septembra 1941 pa tja do konca 1942. leta. Tako je na primer orožniška postaja Šoštanj takoj po zasedbi razpustila združenje koroških borcev v Šoštanju, ki je štele 125 članov, ukinitveni komisar pa je izdal odločbo o ukinitvi 1. decembra 1941. Ukinitveni komisar je izdal odločbe o razpustitvi tudi za nekaj društev, ki pred vojno že niso več obstajala. Tako je izdal odločbo o ukinitvi delavske Vzajemnosti v Pesjem, ki je bila razpuščena že pred vdorom Nemcev. Le izjemoma so lahko nekatera društva pod novim vodstvom, vključena v rajhovske ali štajerske zveze, še naprej delovala. Tako na primer gasilska društva. S premoženjem razpuščenih društev in organizacij je razpolagal in ga je razporejal ukinitveni komisar.¹¹ Ostalo zaplenjeno premoženje pa je upravljal urad pooblaščenca državnega komisarja za utrditev nemštva v Mariboru. Neposredno pa je upravljal zaplenjena zemljišča v Šaleški dolini višje oskrbništvo v Velenju. Le-to je konec 1942. leta upravljal 1.023 ha zemljišč, ki so bila odvzeta izgnanim Slovincem, cerkvi ter družinam talcev in partizanov. Največje podjetje, ki so ga Nemci prevzeli, je bil seveda državni rudnik lignita Velenje. V začetku junija 1941 je bil velenjski premogovnik z odredbo šefa civilne uprave vključen v korporacijo »Energieversorgung Südsteiermark« s sedežem v Mariboru, ki je bila z odredbo šefa civilne uprave v začetku novembra 1941 spremenjena v delniško družbo (Energieversorgung Südsteiermark Aktiengesellschaft).¹² Število zaposlenih na rudniku je po zasedbi naraslo na 935.

¹⁰ Okrožnica komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem z dne 9. maja 1941, AMNOM; okrožnica šefa civilne uprave političnim komisarjem na Spodnjem Štajerskem z dne 12. maja 1941, AMNOM.

¹¹ Gradivo za Šaleško dolino v fondu ukinitvenega komisarja za društva, organizacije in združenja na Spodnjem Štajerskem, Pokrajinski arhiv Maribor (navajam PA Maribor); Objave ukinitvenega komisarja za društva, organizacije in združenja na Spodnjem Štajerskem od št. 1 z dne 15. oktobra 1941 do št. 12 z dne 5. maja 1943, AMNOM.

¹² Gradivo za Šaleško dolino v fondu pooblaščenca državnega komisarja za utrditev nemštva na Spodnjem Štajerskem, urad Maribor, AMNOM; V. u. A. Bl., št. 5 z dne 24. aprila 1941; V. u. A. Bl., št. 19 z dne 7. julija 1941, str. 137–138; V. u. A. Bl., št. 49 z dne 3. novembra 1941, str. 357–358.

Tudi proizvodnja premoga je po zasedbi narasla. V celoti se je po aprilu 1941 število zaposlenih zunaj kmetijstva povečalo.

Glavno vlogo pri ponemčevanju je okupator namenil Štajerski domovinski zvezi in šolstvu. V Šaleški dolini sta bili ozemlji obeh političnih občin, šoštanjske in velenjske, tudi območji dveh krajevnih skupin Štajerske domovinske zveze. Ozemlje teh dveh skupin je bilo razdeljeno med 13 celic in okoli 80 blokov. Za tako razvejano organizacijo okupator za vodje osnovnih enot — blokov — seveda ni mogel pritegniti dovolj zanesljivih ljudi. Večino prebivalstva so nacisti po svojih političnih in rasnih kriterijih pod pritiskom sprejeli v Štajersko domovinsko zvezo. Ker je članstvo v Štajerski domovinski zvezi bilo povezano z ustrežno kategorijo državljanstva, bo za ilustracijo dovolj, če navedemo tole: državljanstvo na preklic in dokončno državljanstvo je dobilo 87,6 % prebivalstva. Vendar je bilo dokončnih državljanov le 334; med te so všteti tudi nemški prišleki. Tistih, ki niso bili sprejeti v Štajersko domovinsko zvezo oziroma zaščitencev, je bilo 12,1 %.¹³

Realizacijo nacističnih načrtov je preprečila vstaja. Čas od dneva okupacije do 7. VII. 1941 je v Šaleški dolini čas priprav za prvo akcijo in upor.

Na dan napada na Jugoslavijo so komunisti in skojevci v Šoštanju formirali prostovoljski odred, katerega vodstvo je prevzel Blaž Röck. Skupina šaleških prostovoljcev se je prek Savinjske doline, kjer se je oborožila s puškami, napotila proti Trbovljam. Po dogovoru s tamkajšnjimi komunisti se je umaknila na Sv. Planino, kjer je bil sprejet sklep, da se bo vrnila na svoje območje. Večino orožja so šaleški prostovoljci zakopali. To orožje so kasneje uporabili revirski prvoborci. Skupina se je pri povratku nekaj časa zadrževala na Mrzlici. Ko je dobila sporočila o položaju v Šoštanju, je bilo sklenjeno, da se prostovoljci ne bodo vrnili domov, ampak bodo pričeli politično delovati v šoštanjski okolici. Te načrte je v glavnem preprečil prihod Nemcev na Mrzlico; skupina se je tedaj razbežala. Röck pa je že od tedaj deloval v ilegali.

Neposredno po zlomu stare Jugoslavije je bilo delo mestnega komiteja KPS Šoštanj zaradi novega položaja in aretacij zelo otežkočeno. Med aretiranimi je bilo več komunistov in skojevcev, med njimi Olga Vrabič, sekretarka mestnega komiteja KPS. V Šaleški dolini sta po vdoru Nemcev ostala le dva člana predvojnega komiteja. Vendar so tudi v Šaleški dolini komunisti začeli pripravljati vstajo. Vzpostavljene so bile zveze s Savinjsko in Mislinjsko dolino in s pokrajinskim komitejem KPS za severno Slovenijo. Od konca aprila 1941 je Šaleška dolina spadala v savinjsko okrožje KPS, ki je bilo izločeno iz celjskega okrožja.

Že v prevratnih dneh so komunisti zbrali nekaj orožja in municije in to skrili. Začeli so izvajati propagando proti okupatorju. Odbori OF v tem obdobju v Šaleški dolini niso bili ustanovljeni.

¹³ Podatki za Šaleško dolino v fondu Štajerska domovinska zveza, zvezno vodstvo, AMNOM in v fondu Štajerska domovinska zveza, okrožno vodstvo Celje, arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja SRS (navajam AIZDG); Ergebnisse der Bevölkerungbestandsaufnahme in der Untersteiermark.

Konec junija 1941 je bil v Mariboru posvet, ki ga je sklical PK KPS za severno Slovenijo. Na tem posvetu je bil sprejet tudi sklep o napisni akciji, po kateri naj se formirajo partizanske skupine. V začetku julija je bil sestanek sekretarjev partijskih celic Šaleške doline. Na tem sestanku so se zbrani komunisti dogovorili o izvedbi prve akcije proti okupatorju in o odhodu v ilegalo. Napisna akcija, v kateri so uničevali nemške napise in pisali borbena gesla, je bila nato izvedena v noči na 7. julij po vsej dolini.¹⁴

Za čas od prve akcije 7. julija 1941 pa do začetka novega razmaha NOV v Šaleški dolini konec marca 1942 je značilno predvsem tole: nastanek šaleške partizanske skupine, širjenje mreže odporiškega gibanja na terenu, nemški vdori v to mrežo in pa najpomembnejša partizanska akcija v Šaleški dolini od začetka vstaje do spomladi 1944. leta.

Že pred napisno akcijo so dobili komunisti in skojevci navodilo, naj se po njeni izvedbi umaknejo v ilegalo. Nagli nemški ukrepi po akciji so mnoge prehiteli, drugi pa se niso mogli odločiti. Aretiranih je bilo dosti več ljudi, kot jih je odšlo v ilegalo oziroma v partizane. V ilegalo je odšlo devet ljudi. Razen treh, ki so bili sodelavci partije, so bili vsi komunisti. Gestapo, zaščitna policija in orožniki so aretirali okoli 60 osumljencev. Sorazmerno veliko število aretiranih daje slutiti, da tisto, kar bi moralo slediti napisni akciji, ni bilo dovolj pripravljeno oziroma ni uspelo v tistem obsegu, kot je bilo zamišljeno. Tako so Nemci mrežo, ki jo je gradila KP že v stari Jugoslaviji in v času priprav za vstajo, na številnih mestih pretrgali in zadali že kar ob začetku udarec osvobodilnemu gibanju. Vendar se je po napisni akciji začel v Šaleški dolini oborožen upor proti okupatorju in nastala je šaleška partizanska skupina. Sredi avgusta so se prvimi šaleškim partizanom pridružili še trije španski borci, ki so prek zvez, ki jih je organizirala KPJ za španske borce, pobegnili iz Dessava v Nemčiji. Med temi je bil tudi narodni heroj Miha Pintar-Toledo. Med šaleškimi prvoborci so bili tako že štirje Španci; tudi šoštanjski prvoborec Božo Mravljak je bil oficir španske republikanske armade.

27. avgusta 1941 je šaleška partizanska skupina postavila v Socki ob cesti Velenje—Celje zasedo nemškemu notranjemu ministru dr. Wilhelmu Fricku in njegovemu spremstvu. Vendar so ga čakali na nepravem mestu in dan prežgodaj. Po tej neuspešni akciji so naslednjega dne orožniki, policisti in gestapovci zaradi izdajstva na Vinski gori obkolili šaleško skupino, vendar se je prebila brez izgub. Nato je izvedla še nekaj manjših akcij. V prvi polovici septembra je pokrajinski komite KPS za severno Slovenijo sporočil, naj se vključi v Pohorsko četo. Na kmetiji Martina Polha v Cirkovcah je v tem času nastala prva skromna partizanska bolnišnica na slovenskem Štajerskem.

¹⁴ Spominsko gradivo v arhivu ZZZB NOV Velenje in v AMRC; izjavi Franca Polha in Antona Ulriha v AMNOM; Emil Cesar: Kajuh na začetku druge svetovne vojne, Borec, Ljubljana 1965, št. 5, str. 515—526; Pavle Baloh: Po poteh revolucije, Ljubljana 1966, str. 60—61; France Filipič: Prvi pohorski partizani, Maribor 1965, str. 58—59; Dokumenti ljudske revolucije Slovenije, knjiga 1, Ljubljana 1962, str. 80.

Na pobudo glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet je vojaško vodstvo pokrajinskega komiteja KPS v drugi polovici septembra pripravljalo združitev štajerskih partizanskih čet. Koncentracija štajerskih partizanov je bila izvedena na šaleškem območju s povsem določenim namenom. V načrtu je bil napad na Šoštanj. Najprej je prispela po 19. septembru na šaleško območje Pohorska četa, ki se je po prihodu zadrževala na Graški gori in v Šaleški dolini. V začetku oktobra se je utaborila na hribu Grmada nad vasjo Plešivec, kamor sta prišli še Savinjska in Revirska četa. Okoli 4. oktobra so se te čete na Grmadi združile v Štajerski bataljon. O koncentraciji partizanskih enot in o pripravah za napad na Šoštanj ni okupator ničesar zvedel. Dejstvo, da so koncentracija in priprave za napad na Šoštanj potekale brez motenj, vsekakor priča o tem, da je bila v Šaleški dolini v tem času aktivna mreža upornikov in sodelavcev partizanov. V noči med 7. in 8. oktobrom je Štajerski bataljon napadel Šoštanj. O tem napadu je bilo že dosti napisanega, večkrat z različnimi napačnimi navedbami, ki so jih zakrivali netočni podatki v nekaterih spominskih virih in v dokumentih. Večkrat tudi beremo, da je bil Šoštanj prvo osvobojeno mesto v Sloveniji. Take trditve moramo jemati vsaj s takšno rezervo kot na primer na nekaterih zgodovinskih kartah vrisana osvobojena ozemlja v severovzhodni Sloveniji v prvem letu vstaje. Res pa je, da je bil to prvi partizanski napad na mesto v Sloveniji in da so bili partizani dobri dve uri gospodarji v Šoštanju. V tem času so zažgali žago s skladiščem lesa, ki je bila last okupatorskega župana, izvedli sedem rekvizicij, zaseda v Penku pa je minirala cestni most. Partizani so hoteli kaznovati tudi nekaj okupatorskih veljakov in izdajalcev, kar pa jim ni uspelo. Najbolj dragocen rezultat napada na Šoštanj, ki je Nemce povsem iznenadil, je bil nedvomno velik odmev te akcije med prebivalstvom in velik moralni uspeh partizanov. Napad je odjeknil po vsej okupirani Štajerski in glas o njem je prodrlo celo do slovenskih izgnancev v Srbijo. To pa je bil tudi glavni namen akcije. Šoštanjske dogodke so govorice močno povzdignile in širil se je glas o velikem številu partizanov. Bataljon se je iz Šoštanja umaknil v Skorno in od tam na Dobrovlje, kjer je prevzel poveljstvo nad njim Franc Rozman-Stane. Po napadu so Nemci pripeljali iz mariborskih zaporov v Šoštanj deset jetnikov in jih 10. oktobra ustrelili.

Partizanska aktivnost je bila povezana z uporniško mrežo na terenu. Po svojem nastanku je bila šaleška partizanska skupina povezana predvsem s člani in simpatizerji KP ter skojevci, ki še niso bili aretirani. Prvi partizani so se naslanjali tudi na svoje sorodstvo. Aretacije so krog ljudi, ki so bili že pred vojno povezani s komunistično partijo, močno zmanjšale. Osvobodilno gibanje pa je zajelo nove ljudi ter ustvarjalo nove postojanke. Mreža zaupnikov, upornikov in simpatizerjev osvobodilnega gibanja je bila v prvih mesecih upora že kar na široko razpredena. Skoraj po vseh krajih so bili uporniški sestanki. Člani uporniške mreže so izvedli tudi nekaj sabotažnih akcij. Tako so na rudniku podtaknili tri požare. 1960. leta je organizacija zveze borcev sestavila seznam prvih partizanskih družin v Šaleški dolini. Našteli so 62 družin. To število pa ne zajema vseh, ki so bili povezani z osvobodilnim gibanjem. Da

je temu tako, daje slutiti že število aretiranih. Samo na območju velenjske občine so Nemci 1941. leta zaradi Nemcem sovražne dejavnosti aretirali 120 oseb. Prvoborci so bili tudi aktivisti. Za delo na terenu je bil zadolžen predvsem Božo Mravljak. Konec julija pa je bil poslan na politično delo v Šaleško dolino Franc Farčnik-Kristuš, ki je bil pred vojno sekretar mestnega komiteja KPS v Zagorju. V Šaleško dolino je prispel avgusta in je potem deloval tudi na območju Mislinjske doline. Svoje politično delo je Farčnik v veliki meri snoval na veri v hitro zmago Rdeče armade. Nemci so ga zajeli konec novembra 1941. Šaleška dolina je bila sredi 1941 še vedno v savinjskem okrožju KPS. Po Farčnikovem prihodu imamo že zametke šaleško-mislinjskega okrožja.

Hitrejšje širjenje osvobodilnega gibanja so preprečili okupatorjevi vdori v odporiško mrežo. Ti vdori so okupatorju omogočili, da je izvedel številne aretacije. Zlasti v zadnjih mesecih 1941 in v začetku 1942 je okupator uspešno razbijal odporiško mrežo. Številne aretirane so poslali v koncentracijska taborišča, kmalu pa so na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru pričele padati tudi prve žrtve iz Šaleške doline. Do konca marca 1942 je bilo iz te doline ustreljenih devet oseb.

Osvobodilno gibanje se je v hudi zimi 1941/42 razvijalo pod hudim okupatorjevim nasiljem. Nemci so ukrenili vse mogoče, da bi ga do kraja razbili. V Šoštanju so ustanovili policijsko postojanko, na teren so pošiljali raztrgance. V zimskih mesecih sta po dekoncentraciji Štajerskega bataljona delovala na šaleškem območju prvoborca Franc Polh in Tone Ulrih, pa tudi skupina savinjskih partizanov, ki je prezimovala na Paških vrhovih, je vzdrževala zveze s Šoštanjem in okolico. V celoti pa pomeni prva partizanska zima čas, ko je bilo politično delo na terenu skromno, ko ni bilo večjih akcij in ko so Nemci še naprej trgali odporiško mrežo. Vendar pa je prva večja partizanska akcija konec marca 1942, ko so partizani uničili v Ložnici naprave rudnika boksita, naznanila partizansko pomlad.¹⁵

Za obdobje od marca do začetka oktobra 1942 je značilno tole: spomladi 1942 se je osvobodilno gibanje zopet razmahnilo, odporiška mreža se je pričela širiti. Šaleška dolina je v maju dobila svojo partizansko enoto in jo obdržala do vključitve Šaleške čete v Pohorski bataljon v začetku oktobra. Nemški udarci pa so proces, ki se je pričel spomladi 1942, zajezili in okupator je razbil velik del odporiške mreže v Šaleški dolini. To obdobje je bilo tudi v Šaleški dolini kot v mnogih drugih predelih okupirane slovenske Štajerske najtežje obdobje, ki je zahtevalo

¹⁵ Za obdobje od 7. julija 1941 do konca marca 1942 poleg pri opombi 14 omenjenega spominskega gradiva še tole: Tone Ferenc: Okupatorjevi dokumenti o diverzantskih akcijah in o partizanskih bojih na Štajerskem leta 1941, Prispevki 1961, št. 1—2, dok. št. 16, str. 268—270; dok. št. 27, str. 285—286; dok. št. 28, str. 286—287; dok. št. 78, str. 368—369; Tone Ferenc: Štiri Heydrichova poročila o sabotajnih, diverzantskih in partizanskih akcijah v letu 1941, ČZN, nova vrsta, 1. letnik, Maribor 1965, str. 202; poročilo orožniške postaje Velenje z dne 31. marca 1942, AMNOM; Milan Ževart: Miha Pintar Toledo, str. 37—46; Milan Ževart: Partizanski napadi na Šoštanj, v. Šoštanj 1941—1961, Šoštanj 1961; Filipič: Prvi pohorski partizani, str. 275—288.

največ žrtev. Človeške izgube osvobodilnega gibanja so bile velike, izgube okupatorja pa razmeroma majhne. Nacistično nasilje je v tem času doseglo vrhunec. O nacističnem nasilju in o izgubah osvobodilnega gibanja v tem obdobju pričajo tudi tile podatki: V Celju in v Mariboru je bilo v tem času ustreljenih 71 oseb iz Šaleške doline. V času NOB je dalo življenje za svobodo 452 oseb iz Šaleške doline. Od tega števila padlih borcev in žrtev fašističnega nasilja odpade na 1942 leto 143 žrtev za svobodo. V nobenem drugem letu vojne ni bilo toliko izgub. Dosti pove tudi to, da od skupnega števila izgub v letu 1942 odpade 133 na žrtve fašističnega nasilja, le deset Šalečanov pa je padlo v bojih z okupatorjem. Dejansko pa je število žrtev, ki jih je zahtevalo 1942. leto, še večje, kot smo navedli. V tem letu so Nemci aretirali družine talcev in partizanov in dosti članov teh družin je preminilo v koncentracijskih taboriščih po letu 1942. Zaenkrat še ni mogoče navesti dokončnega števila tistih, ki so jih Nemci aretirali v tem obdobju, ker so bili natančni podatki zbrani le za padle. Največ aretacij je bilo od maja do srede avgusta 1942. To žalostno poglavje lahko končamo z ugotovitvijo, da so Nemci od spomladi do oktobra 1942 uničili velik del uporniške mreže v Šaleški dolini. V roke gestapa je padla večina tistih, ki so imeli že pred vojno zveze s komunistično partijo, pa tudi velik del tistih, ki so se v letih 1941 in 1942 vključili v osvobodilno gibanje. Na terenu so ostale nedotaknjene le redke postojanke po okoliških kmetijah in še bolj redke v središčih doline. Na zaplenjene domačije talcev in partizanov v dolini je okupator naselil Nemce, v okoliških krajih je na take domačije postavljaj oskrbnike. Število slovenskega prebivalstva se je zmanjšalo, število Nemcev je zopet naraslo. To je za daljši čas zavrlo razmah osvobodil. gibanja.¹⁶

Kljub udarcem, ki jih je okupator zadajal osvobodilnemu gibanju, pa sta Nemce in njihove pomagače tudi v tej za osvobodilno gibanje najtežji dobi prevzemala negotovost in strah. Številne germanizacijske akcije niso bile uspešne. V začetku julija je velenjski okupatorski župan poročal deželnemu svetniku Antonu Dorfmeistru, da je zaradi partizanskih akcij zavladał vsesplošni preplah in zahteval je organizacijo samopomoči za Nemce ter stalno vermansko postojanko v Velenju. Sredi 1942. leta je okupator poleg policijske postojanke v Šoštanjju vzpostavil v tem kraju tudi oporišče komandanta varnostne policije in varnostne službe.

Nemška negotovost je bila predvsem posledica delovanja šaleške partizanske enote. Po ponovni koncentraciji 1. štajerskega bataljona je štab tega bataljona poslal v Šaleško dolino partizansko enoto, ki jo je imenoval skupina B. Šaleška enota se je od maja do začetka junija zadrževala predvsem v severnem delu Šaleške doline. V svoje vrste je vključila v tem času nekaj novih borcev iz Šaleške doline in izvedla je nekaj akcij. Na šaleškem območju pa je izvajala akcije tudi Savinjska četa 1. štajerskega bataljona, ki se je pogosto zadrževala na Paških vrhovih in vzdrževala zvezo s šaleško enoto. V treh spopadih z Nemci od 1. do 3.

¹⁶ Razglasi o usmrčitvah talcev iz leta 1942, AMNOM; Poslovilna pisma žrtev za svobodo, Maribor 1969; življenjepisi padlih borcev in žrtev fašističnega nasilja, arhiv ZZB NOV Velenje.

junija 1942 je bila šaleška skupina močno razbita. 3. junija je junaško padel njen komandir Miha Pintar-Toledo. Skupina je bila razbita prav v času, ko so Nemci že na veliko uničevali terensko organizacijo v Šaleški dolini. Obsežne aretacije v juniju so povzročile odhod celih družin v partizane in ravno v tem času je bila potrebna močnejša enota, ki bi uspešno vključila nove partizane v svoje vrste. 12. junija 1942 je prišlo v Šaleški dolini do največjega enkratnega odhoda v partizane od začetka vstaje pa tja do marca 1944. Novi partizani so se na območju Zavodnje in Šentvida priključili preostalim borcem šaleške partizanske enote. Žene pa so se zaradi pomanjkanja orožja začasno umaknile h kmetom. V tem času je bil štab 1. štajerskega bataljona že obveščen o razbitju šaleške enote ter je poslal v Šaleško dolino okrepitev — deset partizanov. Le-ti so se združili s partizani Šaleške doline in na Graški gori je bila 1. julija 1942 ustanovljena Šaleška četa. Le-ta je samostojno operirala od začetka julija do 6. oktobra 1942. Kakor prej Toledova skupina se je tudi Šaleška četa zadrževala predvsem v krajih na desni strani Pake. Po akcijah in premikih na tem območju pa se je umaknila na Paški Kozjak in na mislinjsko območje. Zaradi spretnega manevriranja ni imela izgub. V večje akcije pa se ni spuščala. Delovala je v zelo hudem času in ni mogla bistveno vplivati na položaj ter kljub začetku nemške mobilizacije ni vključila nobenega novega borca iz Šaleške doline, pač pa iz Št. Andraža pod Goro Oljko. Po prihodu močno razredčenih enot II. grupe odredov na Štajersko in po reorganizaciji njenih enot je bila Šaleška četa vključena v Pohorski bataljon. Tedaj je štela 24 članov. Že prej pa so se priključile bataljonu štiri partizanke iz Šaleške doline.¹⁷

V obdobju, ki ga obravnavamo, je okupator v nasprotju z mednarodnim pravom pričel izvajati mobilizacijo štajerskih Slovencev. Šef civilne uprave je 24. marca 1942 izdal odredbi o uvedbi vojaške obveznosti in državne delovne službe na Spodnjem Štajerskem. Julija 1942 so bili vpoklicani prvi slovenski fantje v nemško vojsko. Začetek nemške mobilizacije sovpada s časom najhujšega nacističnega nasilja, kar je vsekakor vplivalo na uspeh okupatorjeve mobilizacije. Saj so vpoklicani še zlasti iz strahu za svoje družine sledili pozivom. Povedati je treba, da je bila nemška mobilizacija do spomladi 1943 v Šaleški dolini uspešna. Do konca 1943. leta je že 37 Slovencev iz Šaleške doline padlo na nemških frontah.¹⁸

¹⁷ Poročilo župana velenjske občine deželnemu svetniku okrožja Celje z dne 6. julija 1942, AIZDG; poročilo o delovanju slovenskih komunističnih band na Spodnjem Štajerskem s priloženimi nemškimi prevodi dela arhiva 1. štajerskega bataljona, ki so ga Nemci zaplenili 18. julija 1942, AMNOM; poročila orožniških postaj Šoštanj in Velenje za obdobje od začetka maja do oktobra 1942 v muzeju revolucije Celje in v arhivu MNOM, v fondu: kazenski oddelek komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem; Ževart: Miha Pintar-Toledo, str. 56—70; spominsko gradivo v arhivu ZZB NOV Velenje in v AMNOM; Franc Zalaznik-Leon: Dolga in težka pot 1941—1945, Maribor 1963, str. 68—95.

¹⁸ V. u. A. Bl., št. 75 z dne 30. marca 1942, str. 553; seznam na fronti padlih Spodnještajercev v fondu Štajerske domovinske zveze, zvezno vodstvo, AMNOM.

Za obdobje od oktobra 1942 do septembra 1943, ki je sledilo razbitju odporniške organizacije v Šaleški dolini in vključitve Šaleške čete v Pohorski bataljon, je značilno tole: v začetku 1943. leta v Šaleški dolini ni bilo odborov OF in ni bilo organizacij KPS. Bili so le posamezni zapupniki osvobodilnega gibanja in posamezne domačije, ki so podpirale partizane ter služile za javke. Zveze med osvobodilnim gibanjem ter Šoštanjem, Velenjem in rudnikom so bile pretrgane. Spomladi 1943 v Šaleški dolini ni bilo občutnejšega vzpona osvobodilnega gibanja. Kažejo se šele prvi znaki novega razmaha. V Šaleški dolini v tem času ni operirala nobena partizanska enota. Večje skupine partizanov so se le občasno pojavljale zlasti v sever. hribovitem delu šaleškega območja.

Ze spomladi 1942, ko je bila II. grupa odredov še na Dolenjskem, je glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet določilo operativno območje Pohorskega odreda II. grupe in vanj vključilo tudi Šaleško dolino.¹⁹ Vendar se Pohorski bataljon v celotni sestavi ni nikdar pojavil na šaleškem območju in na njem tudi ni izvedel kakih pomembnih akcij, razen one 30. oktobra, ko je uničil vlak in progo v Paki pri Hudi luknji, Patrulje Pohorskega bataljona so se večkrat pojavile tudi na šaleškem območju. Nekaj akcij pa je s svojim spremstvom izvedel tudi komandant II. grupe odredov oziroma IV. operativne cone Franc Rozman-Stane. Vendar so Nemci tudi v tem času živeli v strahu pred partizani, o čemer med drugim priča poročilo, ki ga je po obisku Šoštanja, Velenja in Dobrne napisal okrožni vodja Anton Dorfmeister poveljniku redarstvene policije v Mariboru konec decembra 1942. V njem je omenil, da partizani pritiskajo predvsem na funkcionarje Štajerske domovinske zveze in je med drugim predlagal vzpostavitev policijske postojanke v Velenju.

Padec legendarnega Pohorskega bataljona je pomenil veliko izgubo za narodnoosvobodilno gibanje v severovzhodni Sloveniji. Z bataljonom na Osankarici in z njegovo patroljo na Završah je padla tudi večina borcev nekdanje Šaleške čete in s tem večina partizanov Šaleške doline. Več partizanov Pohorskega bataljona je bilo že pred 8. januarjem 1943 določenih za politično delo na šaleško-mislinjskem območju, a so bili 8. januarja še na Osankarici in so padli.²⁰

V prvih mesecih 1943 v Šaleški dolini ni deloval stalno noben partizanski aktivist. V začetku aprila 1943 pa se je iz Koroškega bataljona vrnil v Šaleško dolino kot aktivist Franc Polh-Izak. Ta je deloval najprej na velenjskem območju Šaleške doline. Njegov prihod je bil pomemben za nadaljnji razvoj osvobodilnega gibanja. Položaj se je začel izboljševati in predvsem ljudje po okoliških vaseh so bili znova pripravljeni sodelovati v uporu. Dane so bile možnosti za nov razmah osvobodilnega gibanja. Zaradi pomanjkanja aktivistov in partizanov ter partizanskih akcij pa so bile to tedaj bolj možnosti kot realnost, a tudi to je bilo za nadaljnji razvoj pomembno.

¹⁹ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov, VI/2, dok. št. 44 (navajam Zbornik).

²⁰ France Filipič: Pohorski bataljon, Ljubljana 1968, str. 239—591; poročilo okrožnega deželnega svetnika Antona Dorfmeistra poveljniku redarstvene policije v Mariboru z dne 26. 12. 1942, AIZDG; Zbornik VI/5, dok. št. 91.

Važno je bilo to, da je spomladi 1943 pričela funkcionirati trdna organizacijska politična enota: šaleško-mislinjsko okrožje, v katerem je bil najprej formiran okrožni komite KPS, ki je v prvem obdobju opravljal tudi funkcijo okrožnega odbora OF. Sekretar je bil tedaj Tone Ulrih-Kristl. Težišče partizanske aktivnosti v tem obdobju je bilo prvotno v mislinjskem delu okrožja. Vendar je tudi Izakovo delovanje v šaleškem delu okrožja kmalu rodilo rezultate. Iz vrst ubežnikov iz nemške vojske je pridobil nove aktiviste, nekaj novincev pa je bilo poslanih v partizansko enoto na Pohorje. V tej dobi je bilo v Šaleški dolini znatno manj novih partizanov kot pa v Mislinjski.

V Šaleški dolini je bil položaj pred septembrom 1943 takšen, da so v velenjskem okolišju delovali predvsem partizanski aktivisti, v severnem delu šoštanjkega območja pa so se večkrat ustavljale na svojih pohodih partizanske skupine in tudi širile osvobodilno gibanje.²¹

Poleg manjših hajk so Nemci v tem obdobju organizirali na šaleškem območju dve večji akciji proti partizanom. Prva taka akcija je bila v začetku junija in je bila povezana z deportacijo prebivalstva iz Šentvida nad Zavodnjo. Celjska gestapovska izpostava je predlagala uničevanje vseh domačij v Šentvidu, a to ni bilo storjeno. Sredi avgusta je bila na območju šoštanjke orožniške postaje večja očiščevalna akcija v sklopu operacij za pomiritev celjskega okrožja.

Pred jesenjo 1943 se je v Šaleški dolini znova širilo osvobodilno gibanje, do pravega preloma v zgodovini NOB v Šaleški dolini pa je prišlo šele v obdobju od septembra 1943 do konca aprila 1944.

To obdobje je bilo zelo pomembno. V njem je osvobodilno gibanje prešlo iz zaupniškega sistema v množični upor proti okupatorju. Ta proces se je začel v jeseni 1943 in se je zaključeval v prvih mesecih 1944. leta; njegov potek je pospešil prihod XIV. divizije. Ta divizija je dvignila zavest ljudi, ustvarila možnosti za množično mobilizacijo in vojaški razmah NOB. Na splošno velja, da je ob prehodu v množično osvobodilno gibanje bila okolica dosti bolj razgibana kot središča doline. Najprej pa je osvobodilno gibanje preraslo meje zaupniškega sistema v Št. Ilju. Pretežno kmečki Št. Ilj je bil ob koncu 1943 in v začetku 1944 žarišče osvobodilnega gibanja v Šaleški dolini in ga je okupator začel nazivati Banditendorf. Od spomladi 1944 je uspešno deloval okrajni odbor OF Št. Ilj. Iz Št. Ilja je prodiralo potem borbena razpoloženje v druge kraje in nato iz okolice postopoma v središča doline, kjer pa so se ljudje še nekaj časa bali širše povezave. Vedno več ubežnikov iz nemške vojske je odhajalo v partizane.

²¹ Poročilo Bora (Borisa Čizmečka) in Kosa (Franca Polha) o terenu med Mislinjsko dolino in Zgornjo Šaleško dolino z dne 25. 2. 1943, ACC ZKS, Zbornik VI/5, dok. št. 91; poročilo Kristla (Toneta Ulriha) z dne 15. maja 1943 in Kosa (Franca Polha) z dne 5. aprila 1943, obe poročili v nemškem prevodu sta v AIZDG; izjavi Toneta Ulriha in Franca Polha AMNOM; gradivo v arhivu ZZB NOV Velenje; podatki o partizanih Pohorskega bataljona (drugega), Pohorskega odreda in XI. SNOB Miloš Zidanšek, ki so jih sestavili pri komandantu varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem, AMNOM.

Zlasti na šoštanjškem območju je pred prihodom XIV. divizije še vedno močno primanjkovalo aktivistov. Terenci, ki so bili pred prihodom XIV. divizije edina stalna oborožena sila partizanstva v Šaleški dolini, so ob svojem političnem delu izvedli tudi več drznih akcij, ki so dvigale uporniško razpoloženje. Nagel razmah osvobodilnega gibanja je Nemce močno vznemiril. Vendar okupatorju ni uspelo uničiti niti enega aktivista, kar tudi po svoje priča o prehodu osvobodilnega gibanja na višjo stopnjo. Okupatorju ni nič več uspelo. Ni se mu posrečilo, da bi vdrl v organizacijo OF in zadržal njeno rast. V tem času ustvarjena organizacija osvobodilnega gibanja je bila trdna in polna poleta in nemško nasilje je ob njej odpovedalo. V tem obdobju je bilo le malo aretacij in svojcev partizanov Nemci kljub številnim grožnjam niso aretirali. Rast osvobodilnega gibanja v tem času je okupatorja prisilila, da je nadaljeval z zapiranjem šol zunaj Šoštanja in Velenja.²²

Pred prihodom XIV. divizije na Štajersko je bila tudi Šaleška dolina po povelju štaba IV. operativne cone operativno območje XI. SNOB Miloš Zidanšek. Vendar se je delovanje te brigade kot že prej 2. pohorskega bataljona in pohorskega odreda v Šaleški dolini bolj malo čutilo. Od prihoda XIV. divizije pa je zgodovina NOB Šaleške doline zelo tesno povezana z enotami te divizije. V času pohoda in nemške ofenzive proti XIV. diviziji so enote divizije od 18. februarja pa do zaključka ofenzive bojevale najhujše boje na območju Šaleške doline in njene okolice.

Izgube XIV. divizije v času pohoda so bile velike, a ne katastrofalne. Po nemški ofenzivi, ki se je končala 26. februarja, so se enote divizije brez Tomšičeve brigade 22. in 23. marca zopet zbrale na območju Graške gore in Završ. Tedaj je štab divizije izvedel reorganizacijo razredčenih enot. Divizija se je kmalu opomogla in se okrepila z novimi borci. V marcu in aprilu so se enote Šercerjeve in Bračičeve brigade zadrževale predvsem na šaleško-mislinjskem območju ter izvedle v Šaleški dolini številne akcije, predvsem pa so napadale progo Dolič—Velenje—Šmartno ob Paki. Napadale so jih tako pogosto, da je bil konec aprila promet na progi Velenje—Dravograd ustavljen.²³

V času, ko sta Bračičeva in Šercerjeva brigada izvajali akcije v Šaleški dolini, je marca in aprila še hitreje naraščalo osvobodilno gibanje, ki je bilo vedno bolj organizirano. Število terencev je naraščalo. Aprila 1944 je bila Šaleška dolina razdeljena med tri okraje Osvobodilne fronte: Št. Ilj, Velenje in Šoštanj. Največ aktivistov je bilo v šentiljskem okraju. Krajevni odbori Osvobodilne fronte so v tem času praviloma šteli po pet članov. 23. aprila 1944 je bil zbor aktivistov šaleško-mislinjskega okrožja, ki se ga je udeležilo okoli 50 ljudi, med njimi dosti legalcev.²⁴ Rezultat

²² Gradivo v arhivu ZZB NOV Velenje; Slava Kralj: Kronika Št. Ilja pri Velenju iz časa NOB, rokopis v AMNOM.

²³ Lado Ambrožič-Novljan: Pohod Štirinajste, Nova Gorica 1967, str. 169 do 280; Vojni dnevnik Toneta Vidmarja-Luke za februar in marec 1944, AMNOM; poročili komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem z dne 28. aprila in 5. maja 1944, AIZDG.

²⁴ Poročilo okrožnega komiteja KPS za šaleško-mislinjsko okrožje z dne 27. aprila 1943, AIZDG, f. 654.

naglega širjenja osvobodilnega gibanja ter akcij partizanskih enot je bila, da so Nemci v Šaleški dolini naglo izgubljali oblast in da je v nekaterih krajih (npr. v Št. Ilju) niso več imeli. Potisnjeni so bili v obrambo. Ob koncu 1943. leta je nemški šolski kronist v Velenju zapisal, da je prebivalstvo Šaleške doline pod vplivom partizanov. Okupatorsko poročilo z dne 26. aprila pa pravi, da partizani povsem obvladajo okolico Šoštanja. Partizanska mobilizacija je potekala čedalje bolj uspešno.

Obdobje od konca aprila do decembra 1944 je obdobje najvišjega vzpona osvobodilnega gibanja v Šaleški dolini. To je bil čas množičnega upora. Z Osvobodilno fronto je sodelovala velika večina prebivalstva, na okupatorjevi strani pa so bile le posamezni njegovi pristaši. Množična aktivnost prebivalstva v osvobodilnem gibanju in akcije partizanskih enot so ustvarile takšen položaj, da je bila prva oblast, oblast Osvobodilne fronte. Okupator je zaradi poleta osvobodilnega gibanja in številnih napadov in akcij enot IV. operativne cone zbral v tem času v Šaleški dolini večje sile, zgradil številne utrdbe, dosegel pa ni nobenega večjega uspeha. Kljub očiščevalnim operacijam, ki so jih Nemci izvajali, je bil okupator v bistvu v politični in vojaški defenzivi. Močne nemške sile, ki so bile stalno ali občasno v Šaleški dolini, niso mogle zaustaviti poleta osvobodilnega gibanja in so predvsem branile utrjene postojanke in objekte v Šoštanju in v Velenju, pri rudniku in ob železniški progi. Toda tudi te postojanke je napadala narodnoosvobodilna vojska in tudi v teh je delovala OF. Lahko trdimo, da je bila Šaleška dolina zunaj območja okupatorskih postojank v tem času polosvobojeno ozemlje, in sicer ne le v tem smislu, da bi teren ponoči obvladovali partizani, podnevi pa Nemci. Razen v času nemških ofenzivnih akcij na terenu so partizani obvladovali ozemlje zunaj postojank tudi podnevi in prebivalstvo je izvajalo predvsem odloke organov Osvobodilne fronte. Št. Ilj je živel od spomladi 1944 od okupatorja povsem neodvisno življenje in zatem so se tudi drugi kraji približali takšnemu stanju. Enote IV. operativne cone in še predvsem enote XIV. divizije so se v tem obdobju zelo pogosto ustavljale in bojevale na šaleškem območju. Uspešne akcije in zmage partizanskih brigad so močno vplivale na razpoloženje prebivalstva. Po drugi strani pa sta bila uspeh in razmah partizanskih akcij odvisna tudi od razmer na terenu, od intenzivnosti domačega osvobodilnega gibanja, od sodelovanja prebivalstva s partizanskimi enotami. Vojaška in politična dogajanja so se prepletala, se medsebojno pospeševala in se zlivala v veliko ljudsko vojno proti nacističnemu okupatorju. Končno je obdobje od konca aprila do decembra 1944 čas, ko je Šaleška dolina dala največ partizanov. Novi borci so se v velikem številu vključevali v partizanske enote in še zlasti v brigade XIV. divizije.²⁵ Največ pa jih je bilo vključenih v Tomšičevo brigado. Po doslej zbranih podatkih je bilo od prihoda XIV. divizije do konca vojne (daleč največ v ob-

²⁵ Splošna podoba obdobja od konca aprila do decembra 1944 temelji na proučitvi vseh razpoložljivih dokumentov partizanskega in okupatorskega izvora in spominskega gradiva.

ravnavanem obdobju) v to brigado vključenih 340 borcev iz Šaleške doline. Šestinosemdeset od teh borcev je dalo življenje za svobodo.²⁶

Dosti tistih, ki so bili mobilizirani v nemško vojsko, se je na različne načine prebilo v partizane.

Morda bo prav, da z nekaj navedbami iz dokumentov tistega časa potrdimo splošno oceno obdobja. Ko so člani oblastnega komiteja KPS za Štajersko na plenarni seji, ki je bila sredi julija 1944, razpravljali o političnem položaju na Štajerskem, so prišteli šaleško-mislinsko okrožje med območja, kjer je OF dobro organizirana. Poročilo pokrajinskega odbora OF za Štajersko z dne 21. julija 1944 tudi pravi, da je OF v šaleško-mislinskem okrožju na široko zajela prebivalstvo in da ga je v šentiljskem okraju vključila stoodstotno.²⁷ Štab II. bataljona vermanskega polka Spodnja Štajerska je v poročilu, ki opisuje stanje v Šaleški dolini pred 10. majem 1944, navajal, da nemška uprava in organi Štajerske domovinske zveze nimajo nobenih stikov s prebivalstvom zunaj postojank. Šoštanjska orožniška postaja je v poročilih iz jeseni 1944 trdila, da je predrznost, s katero nastopajo partizani, mogoča le zaradi tega, ker imajo odlično terensko organizacijo in ker je na njihovi strani večina prebivalstva. Ta orožniška postaja je dalje navajala, da so partizani točno informirani o premikih nemških enot in da bo mir šele tedaj, ko bo vsak kraj imel postojanko z dovolj močnimi silami in ko bodo vsi moške odgnani na prisilno delo. V drugem poročilu pa pravi, da se partizanske skupine zelo lahko izognejo presenečenjem zaradi podpore prebivalstva. Polkovnik dr. Egon von Treeck, ki je 1944 vodil več operacij proti partizanom tudi na območju Šaleške doline, je v elaboratu o partizanskem gibanju na Štajerskem, ki je bil napisan v začetku novembra 1944, posvetil veliko pozornost delovanju Osvobodilne fronte ter je prav za območje Šaleške doline trdil, da so domače partizanske skupine zelo aktivne in da jih povečini sestavljajo kmetje, ki podnevi opravljajo svoje delo, ponoči in ob koncu tedna pa izvajajo akcije. Treeck je v tem pogledu vsekakor pretiraval. Njegova ugotovitve pa je bila izraz dejstva, da je bil upor tako množičen, da so Nemci v domačem prebivalstvu povsod videli svoje sovražnike.²⁸ Končno je zvezni vodja Štajerske domovinske zveze Franz Steindl v letu 1944 izdajal za prebivalstvo tistih predelov, ki jih je osvobodilno gibanje najbolj zajelo, posebne proglase, v katerih je rotil ljudi, naj s pravilnim zadržanjem preprečijo partizansko mobilizacijo, hkrati pa je ljudem tudi grozil. Prebivalstvu Šaleške doline je Steindl izdal tak razglas maja 1944.²⁹

²⁶ 25. obletnica Tomšičeve, Velenje 1967, str. 21–32; življenjepisi padlih borcev in žrtev fašističnega nasilja, arhiv ZZB NOV Velenje.

²⁷ Ugotovitve in sklepi plenarne seje oblastnega komiteja KPS za Štajersko v dneh od 13. do 15. julija 1944, ACC ZKS; poročilo pokrajinskega odbora OF izvršnemu odboru OF z dne 21. julija 1944, ACC ZKS.

²⁸ Zbornik VI/13, dok. št. 185; poročilo orožniške postaje Šoštanj z dne 21. septembra 1944 in z dne 15. oktobra 1944, AMNOM; Treeckov elaborat o partizanstvu na Spodnjem Štajerskem je v AMNOM.

²⁹ Razglasi zveznega vodje Franza Steindla iz maja 1944 so v AMNOM.

Velike partizanske akcije v Šaleški dolini med 26. aprilom in 1. majem 1944 so tudi mejnik med obdobjem, v katerem je bil v glavnem zaključen proces prehajanja osvobodilnega gibanja iz okvirov zaupniškega sistema, in med obdobjem največjega razmaha osvobodilnega gibanja, saj so te akcije močno odmevale med ljudmi. To so bile prve brigadne in prva divizijska akcija v sami dolini. V noči med 26. in 27. aprilom, ko so v počastitev 3. obletnice Osvobodilne fronte po okolici goreli kresovi, je Bračičeva brigada napadla Šoštanj ter vdrla v mesto, odpegljala veliko materiala, ni pa mogla uničiti nemških posadk v utrjenih objektih. Šercerjeva brigada je istočasno napadla Velenje, predvsem železniško postajo. V noči na 1. maj je v dolino vpadla celotna XIV. divizija. Ta noč je bila veličastna. Povsod so goreli kresovi in po vsej dolini je odmeval bojni trušč. Največji kres pa je zagorel pri rudniku. Izvedene so bile še številne propagandne akcije. Najtežjo nalogo je morala opraviti Bračičeva brigada — napasti in uničiti postojanko pri rudniku in elektrarno ter uničiti rudniške naprave in elektrarno. Šercerjeva in Tomšičeva brigada sta s številnimi zasedbami in z napadoma na Šoštanj in Velenje zavarovali akcijo Bračičeve brigade, izvedli pa sta tudi več rekvizacij na zaplenjenih posestvih in mobilizirali. Enote Bračičeve brigade so uničile vse važnejše zunanje objekte pri rudniku in zažgale 19.000 ton deponiranega premoga. Napad XIV. divizije je povzročil okupatorju veliko škodo, vendar pa elektrarne pri rudniku partizani niso mogli uničiti. Ta uspešni napad XIV. divizije bi lahko bil še uspešnejši, če bi bilo več sil usmerjenih na glavni napad — na rudnik in elektrarno. Ta dva objekta je napadel le 1. bataljon Bračičeve brigade. Zaradi napadov Bračičeve in Šercerjeve brigade v noči na 27. april in tudi zaradi datuma napada, ko so Nemci za 1. maj pričakovali akcije, seveda partizani niso mogli računati na presenečenje nemških posadk.³⁰

O številnih partizanskih in nemških operacijah od začetka maja do decembra 1944 še to: V tem obdobju se je največ zadrževala in bojevala na šaleškem območju Tomšičeva brigada. Šercerjeva brigada pa je v zvezi z operacijami v Gornji Savinjski dolini in z napadom Tomšičeve brigade na Šmartno ob Paki v noči na 31. julij napadla Šoštanj. Konec tega obdobja v novembru je tudi Šercerjeva brigada pogosto izvajala akcije v Šaleški dolini in med drugim v noči na 16. november znova vdrla v Šoštanj. Tomšičeva pa je 9. novembra vdrla v Velenje. Ta napada sta bila povezana z obsežnimi rekvizicijami. Nekaj akcij v Šaleški dolini so izvedle tudi Bračičeva in Zidanškova brigada ter enote vojske državne varnosti.

V prvih mesecih obravnavanega obdobja je največ moštva nemških postojank v Šaleški dolini pripadalo enotam vermanšafta. 13. maja je bilo na primer v Šaleški dolini šest alarmnih čet vermanov iz območja

³⁰ Zbornik VI/13, dokumenti št. 33, 36, 40, 46, 58, 59, 62, 63, 65, 71, 94, 172, 181, 187; Franc Bobnar Gedžo: Bračičeva brigada v napadu, Borec 1954, št. 9, str. 343–365; poročilo propagandnega odseka poverjenišтва IOOF za Štajersko z dne 14. junija 1944, AIZDG, f. 655.

Ptuja, Ljutomera, Brežic in Celja. Čete so štejele od 140 do 150 mož. Po razkroju vermanshafta v času velike poletne ofenzive enot IV., operativne cone pa so bile v postojankah predvsem vojaške enote. V hajakih so bile angažirane tudi policijske enote. Večje očiščevalne operacije na šaleškem območju so Nemci izvajali v maju, konec avgusta in v septembru. V jeseni 1944 so bile take očiščevalne operacije, ki jih je izvajala predvsem Treec-kova bojna skupina, povezane tudi s plenjenjem kmetij, za kar je dal pobudo okrožni vodja Dorfmeister. S Treec-kovo bojno skupino se je Tomšičeva brigada spopadla v velikih bitkah 15. in 17. septembra ter 6. oktobra.

V glavnem pa so se Nemci omejevali na obrambo postojank v Šoštanju, v Velenju ter ob železniški progi. Njihovi poizkusi, da bi vzpostavili postojanke tudi v okoliških krajih, zaradi partizanskega pritiska niso uspeli. V Velenju so koncentrirali svoje sile pri železniški postaji, kamor sta se s trga preselili tudi občina in orožniška postaja. Tudi manjša vznemirjanja nemških postojank so v nemških poročilih označena kot partizanski napadi na Šoštanj, Velenje in rudnik.³¹ V tem času je zavladala med okupatorjevim aparatom precejšnja demoralizacija. Marsikdo, ki je prej hotel veljati za Nemca, je začel podpirati osvobodilno gibanje. Za ilustracijo naj navedemo le to, da se je celo predstojnik sodišča v Šoštanju — avstrijski Nемеc Wilhelm Hess, ki je bil član nacistične stranke od 1934. leta, avgusta 1944 odločil za odhod v partizane. V partizane sta odšla tudi zakonca Malvina in Herbert Vošnjak, lastnik tovarne usnja.³²

Osvobodilno gibanje, ki je zajelo večino prebivalstva, je dobivalo vedno bolj trdne organizacijske oblike. Močno je naraslo število terenskih oziroma krajevnih odborov OF in ti niso bili le politični, ampak tudi oblastni organi. Narodnoosvobodilnih odborov ni bilo. 8. maja 1944 je bil ustanovljen okrožni odbor OF šaleško-mislinjskega okrožja. Tedaj so bile v nekaj okrožjih severovzhodne Slovenije dokončno ločene kompetence okrožnega komiteja KPS in okrožnega odbora OF, kar je pokrajinski komite KPS za Štajersko predlagal že septembra 1943, ponovno pa zahteval oblastni komite KPS za Štajersko konec aprila 1944. Na območju šaleško-mislinjskega okrožja je delovalo sredi leta 1944 devet okrajnih odborov OF, od tega štirje v Šaleški dolini (Velenje, Št. Ilj, Šoštanj, Topolščica). Številni aktivisti Šaleške doline so bili zaradi uspešne rasti osvobodilnega gibanja poslani na druga območja, kjer je bilo osvobodilno gibanje manj razvito. Šaleško-mislinjsko okrožje je obstajalo le do avgusta, ko je bila po sklepu oblastnega komiteja KPS izvedena reorganizacija okrožij in tudi okrajev. Ob tej reorganizaciji so bila dote-

³¹ Milan Ževart: Uvodna beseda (akcije in boji Tomšičeve brigade v Šaleški dolini), v: 25. obletnica Tomšičeve, str. 1—4; operativni dnevnik štaba IV. operativne zone, AIZDG, f. 332; poročila štaba IV. operativne cone in njenih enot v AIZDG; vojni dnevnik polka Treec-k, kopija izvornika v AIZDG, f. 205.

³² Okrožnica zvéznega vodje Štajerske domovinske zvezé z dne 9. marca 1945 s prepisom zaslišanja dr. Wilhelma Hessa, PA Maribor; Rdeči raj z dne 30. decembra 1944, z dne 18. januarja 1945 in z dne 1. marca 1945, AMNOM.

danja okrožja šaleško-mislinjsko, pohorsko ter okrožje Konjice — Slovenska Bistrica združena v novo pohorsko okrožje. Novo okrožje je bilo razdeljeno med devet okrajev in štirje dotedanji okraji šaleške doline so bili združeni v šaleški okraj. Pohorsko okrožje je povezovalo med seboj zelo oddaljena območja in vsekakor ni bila primerna politično-teritorialna enota. Razdelitev, izvedena avgusta, pa je bila v veljavi le kratek čas. Septembra je bila izvedena nova politično-teritorialna razdelitev severovzhodne Slovenije in tedaj je bilo okrožje Pohorje ukinjeno. Vendar pa je dejansko obstajalo še do druge polovice oktobra. Po ukinitvi pohorskega okrožja je bil šaleški okraj priključen celjskemu okrožju in se je tedaj preimenoval v šoštanjski okraj. Mislinjski del bivšega šaleško-mislinjskega okrožja pa je bil dodeljen dravograjskemu okrožju.³³

Velik razmah osvobodilnega gibanja je bil povezan z rastjo KPS, ki je v prvih dveh letih vstaje v Šaleški dolini utrpela hude izgube. Konec aprila 1944 je bilo v šaleško-mislinjskem okrožju že 15 članov KPS in 13 kandidatov. V tem številu so všteti komunisti iz šaleško-mislinjske skupine VOS. Zaradi odhoda na druga območja se število partijcev do začetka junija ni povečalo. Od tedanjih 14 članov partije in 18 kandidatov je bila večina sprejeta šele po 15. aprilu 1944. Okrožje je imelo na voljo le malo aktivistov, ki bi lahko poleg dela v Osvobodilni fronti delovali kot partijski aktivisti. Za vzgojo novih kadrov je okrožni komite KPS organiziral okrožni partijski tečaj, ki je bil od 20. do 27. junija v Št. Ilju. Precej hitreje kot število članov partije je naraščalo število članov ZKM. 10. junija je bilo v okrožju 41. skojevcev. Tega dne je sekretar okrožnega komiteja KPS Stane Ilc — Krištof poročal, da so perspektive za pomnožitev ZKM in prek te za pomnožitev partije dobre in da se je slabo mnenje ljudstva o KP precej izboljšalo. Ugled KP je zaradi njene vloge v boju proti okupatorju naraščal, naraščalo je število njenih članov in še bolj število skojevcev. V jeseni 1944 je bil formiran tudi okrajni komite KPS Šoštanj. Do tega časa okrajnih komitejev KPS v Šaleški dolini ni bilo.³⁴

Preostane nam še oznaka zadnjega obdobja NOB v Šaleški dolini, obdobja od decembra 1944 do osvoboditve. Nemške ofenzivne akcije novembra in decembra 1944, ki so med drugim uničile osvobojena ozemlja

³³ Poročilo okrožnega odbora OF za šaleško-mislinjsko okrožje z dne 12. maja 1944, AIZDG, f. 655; okrožnica oblastnega komiteja KPS za Štajersko z dne 30. aprila 1944, AIZDG, f. 654; medvojna beležnica Janka Ževarta; poročilo oblastnega komiteja KPS za Štajersko o reorganizaciji okrožij v avgustu 1944, ACC KPS; medvojna beležnica aktivista pohorskega okrožja, AIZDG, f. 654; dopis okrožnega komiteja KPS za šaleško-mislinjsko okrožje oblastnemu komiteju KPS za Štajersko z dne 11. avgusta 1944, AIZDG, f. 654; poročilo »Aleša« oblastnemu komiteju KPS z dne 19. avgusta 1944, AIZDG, f. 654; okrožnica pokrajinskega odbora OF za Štajersko z dne 27. septembra 1944, AMNOM; poročilo oblastnega komiteja KPS za Štajersko CK KPS z dne 27. septembra 1944, ACC KPS.

³⁴ Poročili okrožnega komiteja KPS za šaleško-mislinjsko okrožje z dne 27. aprila 1944 in z dne 10. junija 1944, AIZDG, f. 654 in poročilo z dne 16. julija 1944, AIZDG, f. 658.

na Štajerskem, položaja v Šaleški dolini niso bistveno spremenile. Osvoobodilno gibanje je ostalo do konca vojne množično. Enote XIV. divizije in III. brigade VDV oziroma narodne obrambe so se tudi v zadnjih mesecih vojne pogosto zadrževale in bojevale na šaleškem območju. Vendar pa nas naslednje opravičuje, da štejemo čas od decembra 1944 za posebno obdobje: Osvoobodilno gibanje v Šaleški dolini je doseglo višek, ki ga ni moglo več preseči, že v prejšnjem obdobju. V zadnjih mesecih ni bilo več burne rasti, ampak predvsem nadaljevanje tega, kar je bilo doseženo že prej. Tudi partizanska mobilizacija je bila v glavnem opravljena pred decembrom 1944. Tu in tam se je še vključilo nekaj zamudnikov, nastalo je še nekaj novih odborov OF. Drugje pa lahko ugotovimo zmanjšanje intenzivnosti osvobodilnega gibanja. To zmanjšanje je bila posledica tega, da so se v zadnjih mesecih vojne zbirale v Šaleški dolini večje nemške sile. Severovzhodna Slovenija je postala zaledje fronte in Nemci so skušali zopet vzpostaviti svojo kontrolo na tem ozemlju in pripraviti teren za umik svojih enot. Zadnje obdobje NOB v Šaleški dolini označuje prav to, da je okupator bolj pogosto vdiral na teren, da se je okupatorjev vojaški pritisk povečal in da so bile hajke zelo pogoste. Okupatorske enote, med njimi so bile vlasovske, so se občasno nastanjevale celo po okoliških vaseh.

Končno je na razpoložnje dela prebivalstva le vplivala nemška zimska ofenziva. Politično delo se je lahko v času ofenzive in po njej zaradi hajk razvijalo v manjšem obsegu kot prej. Številne zveze so bile prekinjene. Začasno je na zmanjšanje politične aktivnosti vplivala tudi mobilizacija moških aktivistov do petdesetega leta. Iz partizanskih poročil pa lahko razberemo, da je bil šoštanski okraj med tistimi, kjer so bile posledice nemške ofenzive še najmanj občutne. V času nemške ofenzive se je tudi v tem okraju pojavilo precej tistih, ki so na ta ali oni način zapustili svoje enote in se začeli skrivati v domačem kraju. Pojavil se je problem skrivaštva. Večina razkropljencev se je le zbrala v tako imenovani peti ali Mihov bataljon, ki se mu je priključilo nekaj aktivistov, ki so morali s terena v vojsko. Ta samorasli bataljon, ki se je zadrževal nekaj časa v Št. Ilju, je seveda postal sumljiv in so o njem razpravljali tudi v štabu IV. operativne cone kot o divjem šentiljskem odredu. Konec januarja pa se je ta bataljon vključil v Tomšičevo brigado.

Za zadnje obdobje je tudi značilno, da se je povečalo nemško nasilje nad prebivalstvom. Nemci so v času pogostih hajk ropali in terorizirali ljudi ter jih tudi pobijali.

V drugi polovici februarja 1945 je bil šoštanski okraj izločen iz celjskega okrožja in vključen v dravograjsko okrožje in v tem okrožju je ostal do konca vojne.

V zadnjem obdobju so se spopadale z Nemci na šaleškem območju vse tri brigade XIV. divizije in enote III. brigade VDV oziroma narodne obrambe. Največ pa se je tudi v tem obdobju zadrževala na šaleškem območju Tomšičeva brigada. Od 10. januarja do 10. februarja je bila ves čas navzoča in je izbojevala več zmag. Šercerjeva brigada je bila zlasti aprila aktivna na našem območju. V noči na 11. april je ponovno

vdrla v Šoštanj, v noči na 24. april pa je razbila okupatorjevo postojanko ob cesti Šoštanj—Črna pri cerkvi v Šentvidu, s katero so hoteli Nemci varovati umik svojih enot. Tedaj je bila uničena tudi šentviška cerkev, ki je bila del postojanke. To je bila edina od 19 cerkva v Šaleški dolini, ki je bila med vojno uničena. Na šaleškem območju sta se v zadnjih vojnih mesecih večkrat zadrževala tudi štab XIV. divizije in štab IV. operativne cone. V štabu IV. operativne cone v Topolščici je 9. maja podpisal kapitulacijo generalpolkovnik Aleksander von Löhr, od 23. marca 1945 vrhovni poveljnik za jugovzhod.³⁵

Na koncu še dvoje: Ves čas narodnoosvobodilnega boja sta se bojevala med seboj le dva nasprotnika — okupator s svojimi pomagači in osvobodilno gibanje pod vodstvom KP. Domačih kvislinških organizacij ali vojaških formacij ni bilo. Najbolj intenzivno se je vključilo v osvobodilno gibanje kmečko oziroma vaško prebivalstvo, ki je bilo tudi najmanj odvisno od okupatorja.

Zusammenfassung

DER VOLKSBEFREIUNGSKAMPF IN ŠALEŠKA DOLINA

Der Beitrag bringt eine Übersicht des Volksbefreiungskampfes in Šaleška dolina. Der Verfasser befasst sich zuerst mit der Problematik der Quellen, den dortigen Zuständen vor dem faschistischen Überfall auf Jugoslawien und mit den Massnahmen der Besatzungsmacht nach der Kapitulation von Jugoslawien. Die Zeit des Volksbefreiungskampfes in Šaleška dolina wird in sieben Zeitabschnitte eingeteilt:

1. Die Zeit der Vorbereitungen für den Aufstand, bis zum 7. Juli 1941.
2. Von der ersten Aufstandsaktion (am 7. Juli) und dem Entstehen der einheimischen Partisanengruppe bis Ende 1942. Die bedeutendste Aktion der Partisanen in dieser Zeit war der Angriff von Štajerski bataljon auf die Stadt Šoštanj in der Nacht zum 8. Oktober.
3. Von Ende März bis Anfang Oktober 1942, die Zeit der Tätigkeit der Šaleška četa in Šaleška dolina. In dieser Zeit erlebte die Widerstandsbewegung nach einem vorübergehenden Aufschwung schwerwiegende Rückschläge, die faschistische Gewalttätigkeit erreichte ihren Höhepunkt.
4. Von Oktober 1942 bis September 1943 blieb die Volksbefreiungsbewegung vor allem wegen ihrer grossen Verluste in der vorangegangenen Zeit auf einzelne Vertrauenspersonen und Stützpunkte begrenzt und konnte nur langsam wiederaufgebaut werden.

³⁵ Poročilo pokrajinskega odbora OF za Štajersko z dne 23. februarja 1945, AIZDG, f. 655; zapisniki sej okrožnega komiteja KPS Dravograd 1. in 2. marca 1945, 22. marca 1945 in 19. aprila 1945, AIZDG, f. 654; zapisnik seje okrožnega komiteja KPS Celje 11. in 12. marca 1945, AIZDG, f. 654; medvojna beležnica aktivista Franca Žemve, AMNOM; zapisnik seje okrajnega komiteja KPS Šoštanj 27. marca 1945, AIZDG, f. 654; zapisnik seje okrajnega odbora OF Šoštanj 5. aprila 1945, AIZDG, f. 658; Matevž Hacc: Komisarjevi zapiski, druga knjiga, Ljubljana 1959, str. 227—270; Petar Brajović: Četrta operativna cona na Slovenskem v zadnjem letu vojne, objavljaj mariborski Večer od 9. maja do 21. novembra 1970; Tone Ferenc: Poslednji dnevi vojne v Sloveniji, Naša obramba, Ljubljana 1970, št. 6, str. 3—14; Severni kurir, leto I, št. 3 z dne 1. maja 1945, str. 6—7, AMNOM.

5. In der Zeit zwischen September 1943 und April 1944 entwickelte sich die Bewegung aus einem System von Vertrauenspersonen zu einem Massenwiderstand gegen die Besatzungsmacht. Dieser Vorgang wurde durch die Ankunft der XIV. Division in der Steiermark stark beschleunigt.

6. Die Zeit von Ende April bis Dezember 1944 ist die Zeit der grössten Entfaltung der Volksbefreiungsbewegung; die Besatzungsmacht ist politisch und militärisch in die Defensive gedrängt worden.

7. Für den Zeitabschnitt von Dezember 1944 bis Mai 1945 ist es bezeichnend, dass im Vergleich zum vorherigen Zeitabschnitt der militärische Druck und die Gewalttätigkeit der Besatzungsmacht zugenommen haben. In Topolščica bei Šoštanj unterschrieb am 9. Mai 1945 der Oberbefehlshaber für den Südosten Alexander von Löhr im Stab der IV. Operativzone die Kapitulation seiner Truppen.

In Šaleška dolina wurde vom Anfang der Volksbefreiungsbewegung bis zum Kriegsende der Kampf nur zwischen der Volksbefreiungsfront auf der einen und der deutschen Besatzungsmacht und ihren Handlangern auf der anderen Seite ausgetragen; es hat keinerlei slowenische Quisling oder Militärorganisationen gegeben.

IN MEMORIAM

DR. IVAN SLOKAR

V nekem razgovoru pred desetimi leti mi je dr. Slokar — takrat je imel 75 let — pripovedoval, kako zaključuje svoje življenje tam, kjer ga je pričel že pred prvo svetovno vojno, namreč pri študiju gospodarske zgodovine, delo v vmesnem času pa da je bilo posvečeno organiziranju in napredku domačega bančništva. Čeprav se mu je še v habsburški monarhiji nakazovala pot do katedre za politično ekonomijo, torej za teoretično znanstveno delo, se je v praksi, kamor so ga postavila poprevratna leta, znašel enako pripravljen in se pokazal enako učinkovitega delavca. Prav zaradi vmesnega praktičnega dela je naša gospodarska zgodovina zgubila zelo perspektivnega raziskovalca; vsaj začetne ambicije so opozarjale na Slokarjev izraziti raziskovalni duh.

Dejstvo, da je več kot prvih dvajset let življenja preživel Slokar v zelo skromnih razmerah, nas niti najmanj ne preseneča, če poznamo okolje, v katerem je rasel. Njegov oče Ivan je bil namreč bajtarjev sin iz Slokarjev (Lokavec pri Ajdovščini) in je bil po poklicu najprej računski podčastnik, pozneje davčni pristav. Z ženo Marijo rojeno Batinić, Hrvatico iz Dubrovnika, je imel štirinajst otrok. Za dvema hčerkama se jima je kot tretji rodil sin Ivan in sicer 8. oktobra 1884 v Mostarju, kjer je oče že nekaj let služboval kot podčastnik. Prvi letnik italijanske ljudske šole je sin končal v Motovunu, kjer je oče, ki je medtem izstopil iz vojske, služboval kot davčni pristav. Spet v drugem kraju, namreč v Gorici, je Ivan končal nemško-italijansko vadnico in nemško gimnazijo pač zato, ker je bil oče prestavljen tja.

Takoj po odlično opravljeni maturi leta 1903 se je mladi Slokar vpisal na filozofsko fakulteto na Dunaju in študiral zgodovino ter zemljepis. Zlasti sta ga pritegovali gospodarska zgodovina z gospodarsko in politično geografijo. Kljub temu, da se je kot toliko drugih študentov tudi on preživljal z inštrukcijami in podpore od doma ni prejemal, je na univerzi dobro uspeval pri profesorjih Redlichu, Ottenthalu, Dopschu in drugih. Pri vsej zaposlenosti je imel še toliko časa, veselja in volje do čim širšega znanja, da je v letih 1906—1907 absolviral na javnem učnem zavodu za orientalske jezike na Dunaju dveletni večerni tečaj srbskega jezika pri profesorju Milanu Rešetarju in ruskega jezika pri profesorju Rajku Nahtigalu. Kot slušatelj 8. semestra zgodovine je bil 17. maja 1907 promoviran za doktorja filozofije. Disertacija je imela naslov *Die Beziehungen Herzog Friedrichs von Tirol zu Kaiser Sigmund (1410—1437)*. Objavljena je bila v *Forschungen und Mitteilungen zur Geschichte Tirols und Vorarlbergs*, VIII. Jahrgang, Innsbruck 1911, z naslovom *Warum Herzog Friedrich von Tirol im Jahre 1415 von Kaiser Sigmund geächtet und mit Kreig überzogen wurde*.

Takoj po absolvirani filozofski fakulteti se je vpisal še na pravno fakulteto, kjer se je posvetil zlasti študiju politične ekonomije. Tu je šele prav zaživel. Na intenzivnost študija niso toliko vplivali svetovno znani profesorji Wieser in zlasti Böhm—Bawerk ter Philippovich — dejstvo, da je doktoriral 23. junija 1911, ko mu je še tekkel 8. semester, ni zanj že nobena novost — kolikor bolj je bila odločilna močna in jasno izoblikovana želja, postati univerzitetni profesor za politično ekonomijo. Philippovich je to željo podpiral in mu na svoj način nakazoval pot k cilju. V ta cilj je bila usmerjena vsa Slokarjeva znanstvena dejavnost naslednjih šest let. Na primer: Februarja 1908 je dunajska univerza razpisala Kruppovo nagrado 2000 kron (denar je dal

Arthur Krupp iz Berndorfa) za najboljšo delo z naslovom »Der industrielle Export Oesterreich-Ungarns und sein Einfluss auf die Handelspolitik der Monarchie«. Slokar, slušatelj prava v 2. semestru, se je naloge sicer lotil, vendar je utegnil do termina konec decembra 1909 oddati še vedno torzo. Kljub temu pa je med šestimi konkurenti prejel nagrado prav on, ker je tudi torzo zadostil temeljnim zahtevam razpisa.

Še pred promocijo na pravni fakulteti je maja 1911 pričel zbirati gradivo za svoje življenjsko delo, to je za *Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I, Wien 1914* (XIV × 674. strani). Inicijativno in denarno podporo za to delo je dal Paul vitez Schoeller, sladkorniški fabrikant, potomec protestantske spodnjereenske družine, ki je prišla v Avstrijo še v predmarčni dobi in zgradila v Brnu veliko tekstilno tovarno. Sam Paul Schoeller je v letih pred prvo svetovno vojno pripadal vrhu najbogatejših avstrijskih podjetnikov.

Po formalni strani nam knjiga kaže solidno metodo dela. Sestavljena je iz dveh delov, iz dveh »knjig«. V prvem delu je avtor sistematično obdelal splošno industrijsko politiko monarhije od 1792 do 1835 (z uvodom za čas od 1752 dalje in s pregledom za leta 1835—1848), historiat obrtnega šolstva, industrijskih društev, industrijskih razstav itd., v drugem delu pa konkretni razvoj posameznih proizvodnih obrti (od tekstilne industrije do strojne industrije). K metodi dela bi danes seveda imeli vrsto kritičnih pripomb. Najprej bi rekli, da periodizacija gospodarske zgodovine po vladarjih, — ki po pravilu niso industrijsko misleči ljudje, — ni moderna, potem bi dodali, da pogrešamo diagrame, primerjalne razpredelnice, več koristnih ekskurzov in vrednotenij stvarnega dogajanja, manj pa razvlečenega detajliranja (tega ima prvi del kar precej). Toda za takratno stanje historiografije je bilo Slokarjevo delo izvrstno, nam pa še danes močno koristi prav zaradi obilice podatkov. Njegovo zgodovino avstrijske industrije, izdatno grajeno na virih, ker tiskanih predel za obravnavano temo ni bilo veliko na izbiro, uporabljajo in citirajo gospodarski zgodovinarji doma in po svetu še danes. Ob tem lahko samo obžalujemo, da Slokarja ne omenja 7. knjiga Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb 1968, medtem ko objavlja Slovenski biografski leksikon, 10. zvezek, Ljubljana 1967, njegov življenjepis v redakciji D(raga) P(otočnika) (avtor je Slokar sam; še za življenja je sestavil življenjepis in eno izmed kopij izročil tudi meni).

S citirano knjigo in z naslednjimi deli je Slokar dokazal, da je njegov znanstveni akcijski radij kar precej velik. Leta 1913 je namreč postal po Philippovichevem priporočilu sodrudenik Carnegie Endowment for International Peace v Washingtonu. Ta ustanova za mednarodni mir mu je zaupala sestavo dveh del: 1. Influence of the national idea and of the economic protective policy of Austria-Hungary on the relations between the Monarchy and the Balkan States; 2. Annexation of Bosnia, its causes and effects. V ta namen je takoj po končani drugi balkanski vojni odšel v nekatere prestolnice balkanskih držav (Bukarešta, Sofija, Beograd), kjer je študiral in zbiral gradivo za obdelavo obeh citiranih tem. Z začetkom prve svetovne vojne je delo seveda prenehalo (o tem prim. Carnegie Endowment for International Peace, Yearbook for 1915, str. 88 in 90).

Tudi nek drug Slokarjev znanstveni donesek ima danes že historično vrednost: kot 25-letni študent prava je — ker se je privatno zelo zanimal za letalstvo — izdelal načrte za helikopter; izum je prijavil 2. decembra 1909 patentnem uradu na Dunaju (patentna listina št. 48.753 z dne 5. maja 1911). V nekem razgovoru pred smrtjo mi je sporočil, da bo vso to dokumentacijo izročil ljubljanskemu mestnemu arhivu, vendar takrat obljube ni utegnil uresničiti. — O tej tehnični posebnosti prim.: Helikopter — slovenska iznajdba (Ponedeljski Slovenec z dne 27. decembra 1937), dalje še Zanimiv projekt ..., (Ilustracija, 1. marca 1931, št. 12, str. 430).

Kmalu po vstopu habsburške monarhije v vojno se je Slokar prelevil v uradnika; od julija 1915 do novembra 1918 je bil tajnik Vojno-žitnega za-

voda na Dunaju. Nato se je po prevratu opredelil za povratak v domovino in odpotoval v Ljubljano, ki mu je bila pravzaprav zelo malo znano mesto. Podal se je v središče nove države, v Beograd. Tu je bil na priporočilo nekoga sošolca iz Gorice imenovan januarja 1919 za šefa centralne uprave za trgovinski promet s tujino, ki je bila del ministrstva za trgovino in industrijo. V tej funkciji je bil tudi šef jugoslovanske delegacije, ki je leta 1919 sklenila prvi kompenzacijski trgovinski pogodbi z Avstrijo in Češkoslovaško. V tem letu je bil imenovan še za delegata jugoslovanske vlade pri medzavezniški komisiji v Trstu, ki je imela nalogo, olajšati promet med Trstom in Jugoslavijo. Komisija pa ni funkcionirala, ker ameriški in angleški delegati sploh niso prišli. Po tem je bil krajši čas od septembra do novembra 1919 načelnik oddelka za zunanjo trgovino pri ministrstvu za trgovino in industrijo. S tem je zapustil prostore te administracije in prešel 1. decembra 1919 v finančno ministrstvo. Tu je bil do konca junija 1920 generalni inšpektor, istočasno pa tudi še komisar tega ministrstva pri Narodni banki. Omenili bi, da je sodeloval Slokar pri valutni reformi in izdal prvo uredbo o reguliranju deviznega prometa.

Sredi leta 1920 ga je naprosila Zadružna zveza v Ljubljani, da prevzame mesto ravnatelja pri Zadružni gospodarski banki, ki jo je ustanavljala. Takrat 36-letni Slokar je ponudbo sprejel, ker — kot mi je to ponovil tudi ustno — se je naveličal nevidnega vpliva beograjske čaršije na vse odločbe vlade. Službo bančnega ravnatelja je sprejel 1. julija in jo obdržal vse do likvidacije banke po osvoboditvi. Vedel je, da je glavni človek Zadružne zveze dr. Anton Korošec in da bo ta politik tako ali drugače vplival tudi na smer delovanja nove banke. Na novem mestu je hotel ostati predvsem finančni strokovnjak in soorganizator domačega, to je tipično slovenskega bančništva, nikakor pa mu ni bilo do tega, da bi zašel v politične vode. Ne bi poznal njegovih pravih ambicij in njegove osebnosti kot take tisti, ki bi zagovarjal misel, da so ga ravnateljevanje v imenovanem denarnem zavodu, pisanje v revijo Čas in v dnevnik Slovenec »klerikalizirali«. To misel je vedno energično odbijal. »Šel sem na volitve in volil pač to, kar je bilo na programu, v ostalem pa so bile moje ambicije usmerjene predvsem v bančno problematiko«. Spominjal se je, kako je direktorje denarnih zavodov pred nekimi volitvami poklical k sebi ban dr. Drago Marušič in želel, da bi denarni zavodi nekako podprli volitve z denarjem. Ravnatelj Ljudske posojilnice je na to pristal, ko pa je prišel na vrsto on, dr. Slokar, je izjavil, da pravila njegove banke ne predvidevajo, da bi se zavod ukvarjal s takimi posli. Ban da naj se obrne na upravni odbor njegove matične banke, in če ta sklene — sicer proti pravilom — podpreti volitve, se bo tako zgodilo, drugače pa ne. Tej izjavi so pritegnili vsi ostali ravnatelji, pa tudi tisti od Ljudske posojilnice je preklical svojo prejšnjo izjavo. Tako imenovani politik ni dobil ničesar. Slokar je bil namreč načelno proti temu, da bi bankirji dajali denar politikom v roke, ker to pač ni gospodarska investicija. — Priznal je, da je prekršil princip investicijske politike banke le leta 1920, ko je dal iniciativo za sestavljanje Slovenskega biografskega leksikona in je pridobil ves upravni odbor banke za financiranje tega prepotrebne delo.

Kot ravnatelj je dal pobudo in tudi faktično sodeloval pri ustanovitvi določenega števila slovenskih industrijskih podjetij ter bil v njihovem vodstvu kot zastopnik Zadružne gospodarske banke (Sešir v Škofji Loki, tovarna verig v Lescah, Kristal v Mariboru, dalje Zmaj, Tovarna dekorativnih tkanin, Saturnus — vse v Ljubljani). Niti v banki niti pri podjetjih pa svojih delnic ni imel. Poleg naštetih funkcij so ga čakale še nove naloge. Tako so ga leta 1931 izvolili za predsednika združenja denarnih in zavarovalnih zavodov, pet let pozneje pa za predsednika ljubljanske borze za blago in vrednote. Oktobra 1932 je bil imenovan za člana jugoslovanskega nacionalnega komiteja svetovne konference za energijo, kjer je bil poleg pok. akademika dr. Milana Vidmarja edini Slovenec. Leta 1936 je postal tudi član patronažnega komiteja Société belge d'études et d'expansion v Liègeu. Končno so ga

leta 1938 imenovali za člana posvetovalnega odbora za bančništvo v Beogradu, medtem ko je bil za dopisnega člana Slovanskeho ustavu v Pragi imenovan že julija 1932.

V vsem tem času je veliko pisal o valutni in devizni politiki ter o gospodarstvu. Najprej je objavil članek »Naša doseganja devizna politika« (Čas XIV, 1920, 180—197), potem »Valutne razmere, devizna politika in bankarstvo« (Slovenci v desetletju 1918—1928, 552—574), za članke v dnevnem časopisju pa še nimamo pregleda.

Po osvoboditvi se je najprej ukvarjal z jezikoslovjem. Sestavil je pisavo, ki jo je imenoval »linguografija«. Leta 1960 mu je oblast dovolila, da je ustanovil linguografsko društvo v Ljubljani, kjer je imel od januarja do marca 1961 tudi predavanja o sistemu te mednarodne pisave. Kompletni tipkopisni elaborat pa ni našel založnika ne doma ne v tujini.

Skoraj vzporedno s tem delom se je dr. Slokar spet lotil historiografskih raziskav. Po nekem programu, ki ga je izdelal ljubljanski mestni arhiv v začetku 50. let, naj bi Slokar sodeloval pri razpravah za III. knjigo Zgodovine Ljubljane, ki naj bi zajela novejšo dobo. V tej perspektivi se je Slokar res lotil študija virov v mestnem in državnem arhivu v Ljubljani in do pomladi 1958 dodelal približno 20 razprav večjega ali manjšega obsega na okoli 300 do 350 tipkanih straneh. Izmed teh rokopisov je Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, objavila v letih od 1954 do 1963 skupaj 8 prispevkov ('Zgodovina steklarske industrije na Goriškem', Kron XII, 1964, 64—66, ne spada v sklop »Zgodovine Ljubljane«), Zgodovinski časopis pa v letih od 1956—57 do 1963 skupaj 6 prispevkov. Približno 6 elaboratov hrani v tipkopisu ljubljanski mestni arhiv. V tipkopisni obliki je ostala tudi njegova posebna 127 strani obsežna razprava »Kaleidoskop razvoja rokodelstva in industrije na slovenskem ozemlju, gledan skozi prizmo reklame in propagande, do razpada Avstrije.« Zamisel je originalna, vsebina teksta pa polna koristnih podatkov. Tako tipkopis kot obsežno po abecedi urejeno kartotečno kazalo mi je izročil spomladi 1964 z namenom, da bi izposloval objavo v primerni reviji (objavo brez kartotečnega kazala). Do tega ni prišlo, pač pa je elaborat odkupil Inštitut za zgodovino delavskega gibanja; hrani ga njegov arhiv.

Priznati je treba, da je dr. Slokar kljub sorazmerno visoki starosti in bolehnosti — ko je pisal omenjene tekste, je že prekorlačil 70. leto, ovirali pa sta ga sladkorna bolezen in širjenje mrežne na obeh — ponovno dokazal veliko zanimanje za našo gospodarsko zgodovino. Elaborati niso kompilacije, ampak temelje na izdatnem študiju virov; metoda dela je solidna, nekritičnih ekskurzov v tekstu ni. Najbrž ne pretiravam, če zapišem, da si je tudi s temi razpravami zajamčil dostojno mesto med našimi gospodarskimi zgodovinarji. Njegov ugled je oživila tudi dunajska univerza s tem, da mu je ob 50-letnici promocije za doktorja filozofije slovesno obnovila doktorsko diplomu (prim. Oesterreichische Hochschulzeitung z dne 15. februarja 1959).

Umrl je v 86. letu starosti 11. julija 1970 v Ljubljani. Pokojnika bomo ohranili v častnem spominu zlasti iz dveh razlogov: kot priznanega gospodarskega zgodovinarja in kot sposobnega organizatorja slovenskega bančništva med obema vojnama (s čimer je pa tudi že prešel v sklop te veje gospodarske zgodovine).

Jože Sorn

MILADA PAULOVÁ (1891—1970)

17. januarja 1970 je umrla Milada Paulová, Ph. Dr., Sc., Dr. h. c., univ prof., odlična češka zgodovinarica. Rodila se je leta 1891. Na praški filozofski fakulteti je poučevala od leta 1923 do 1959. Bila je prva ženska, ki je v Pragi dosegla naslov univerzitetne docentke in profesorice, leta 1965 pa častni doktorat. V njenem obsežnem znanstvenem opusu se orisujeta dva kroga zanimanja: bizantinsko slovanski odnošaji in pa zgodovina jugoslovanskih narodov v začetku 20. stoletja, zlasti v času prve svetovne vojne, njihova povezanost

z osvobodilnimi prizadevanji Čehov in Slovakov. K prvemu področju jo je usmeril prof. J. Bidlo in njena disertacija je obravnavala stike čeških husitov s carigrajsko cerkvijo. To svoje znanstveno zanimanje je dejavno uveljavljala tudi pozneje, posebno v prvih letih po drugi svetovni vojni, kot urednica obnovljenega časopisa »Byzantinoslavica«. Postala je častna namestnica predsednika Mednarodne asociacije bizantoloških študij. K drugemu področju, ki je po njem postala tako dobro znana širši javnosti v Jugoslaviji, pa jo je usmerila delovna priložnost po prvi svetovni vojni. Leta 1920 jo je češkoslovaška »Jugoslovanska komisija« (pozneje je dobila ime Češkoslovaško-Jugoslovanska liga) poslala v Jugoslavijo zbirat gradivo o jugoslovanskem gibanju v času prve svetovne vojne. Tedaj ni preučevala samo arhivskega gradiva, ampak je zapisovala tudi osebna ustna sporočila neposrednih udeležencev tega gibanja. Kritično vrednotena, pomenijo ta sporočila izredno pomemben vir, saj so bila dana v času, ko so spomini bili še sveži (v letih 1920 do 1923). Veliko teh zapisov je uporabila šele v svoji zadnji knjigi, skoraj pol stoletja pozneje. Najbolj znani rezultat njenih raziskav, njeno habilitacijsko delo, njen še danes temeljni »Jugoslavenski odbor« je izšel že leta 1925. Knjiga je obravnavala predvsem dejavnost jugoslovanske emigracije. Dejavnost češkoslovaške in jugoslovanske politike med prvo svetovno vojno na domačih tleh pa je začela obravnavati leta 1928 v knjigi »Jihoslovanský odboj a česká Maffie« (izšel le prvi del), ponovno pa desetletje pozneje v široko zasnovanem delu »Dějiny Maffie. Odboj Čechů a Jihoslovánů za světové války 1914—1918«. Prva knjiga je izšla v Pragi leta 1937, prvi del druge knjige pa leta 1939, že v znamenju nemške zasedbe, ki je nadaljnje izhajanje pretrgala. Nadaljevanje te vrste, njena tretja knjiga, je dejansko ta, ki o njej v tem zvezku poročamo. — Poleg teh temeljnih, je Milada Paulová objavila še številne druge razprave z istega področja, nekatere tudi v knjižni obliki. To so predvsem: — Tajná diplomatická hra o Jihoslovany za světové války, Praha 1923 (iz uradnih spisov C. Hoetzendorfa, Tisze, Buriana, Czernina, Clama-Martinica, Rhemena, Sarkotiča in drugih); — Kongres potlačených národností Rakouska-Uherska v Římě 1918, Praha 1926; Vznik Riecke resolucé (Bidlův sborník, 1928); Politika Riecké resoluce a Slováci (Sborník »Milan Hodža« 1930), Počátky vnitřního odboje u Slovinců a Chorvatů (Časopis Národního musea 1931, roč. 105); Tomáš G. Masaryk a Jihoslovane, Praha 1938; Balkánské války 1912—1913 a český lid. Rozpravy Československé akademie věd, roč. 73, Praha 1963 (zasnovano na Berchtoldovem arhivu); Kongres potlačenih naroda Austro-Ugarske u Pragu u svibnju 1918 / zbornik: Jugoslavenski odbor u Londonu, Zagreb 1966); K problematice česko-jihoslovanske spolupráce za první světové války / Československo a Juhoslávia, Bratislava 1968).

V člankih, ki so izhajali ob njenih jubilejih in zdaj žal že tudi po njeni smrti, je najti velika priznanja in laskave pohvale njenih delovnih kakovosti in njene vdanosti znanstvenemu cilju: izreden historični talent, raziskovalna delavnost, erudicija, potrpežljivost, marljivost, znanstvena discipliniranost in zahtevnost, zanimanje in spodbudnost v pedagoškem delu in še veliko drugega lepega. Nedvomno je življenjsko delo Milade Paulove izreden primer bratovskega darovanja talentov, časa in moči jugoslovanskim narodom, primer dejanske solidarnosti v naporih za osvoboditev človeka in narodov. Poznanje enega odločilnih časov naše preteklosti bi brez dela Milade Paulove bilo močno okrnjeno. S tem delom si ni pridobila le častno mesto v zgodovinski literaturi o nas, ampak se je zapisala tudi v naša srca.

Janko Pleterški

INSTITUCIJE

VPRAŠANJE ZGODOVINE V MUZEJIH NA SLOVENSKEM

Kmalu po drugi svetovni vojni, se je problem mesta slovenske nacionalne zgodovine v slovenskih muzejih pojavil v zvezi z muzejsko upodobitvijo, narodnoosvobodilnega boja na eni strani, z druge strani pa je Narodni muzej v Ljubljani kot osrednja muzejska ustanova slovenskega ozemlja postavil zamisel muzeja, »ki bo posebej predstavljal zgodovino slovenskega naroda v njegovi materialni kulturi... Po svoji politični in družbeni funkciji bi bil eminentno vodilni muzej Slovenije.«¹ Ohranjevanje in obujanje spomina na leta narodnoosvobodilnega boja je pobudilo vrsto manjših muzejev in muzejskih zbirk širom Slovenije zlasti okoli leta 1950. Ze tedanja vsebinska analiza slovenskih muzejev je pokazala, da je v ospredju muzejske razstavne dejavnosti narodnoosvobodilni boj, ki mu sledita arheologija, umetna obrt, upodabljaljoča umetnost, v ozadju pa so kulturna in gospodarska zgodovina ter etnografija.² Po dvajsetih in več letih delovanja slovenskih muzejev v bistveno povsem novih vsebinskih in delovnih pogojih pa si znova zastavljamo vprašanja o vlogi in mestu stalnih in občasnih razstav obdobji ali pa celotne slovenske narodne zgodovine v vseh stopnjah in oblikah slovenskih muzejev. Zanima nas predvsem vsebinska plat reševanja problema, saj se tehnične oz. muzeološke rešitve rešujejo lahko in predvsem v krogih muzealcev; o tem je muzejskim in arhivskim delavcem podal vrsto napotkov v svojem predavanju na koprskem zborovanju slovenskih arhivarjev leta 1966 Branko Reisp.³

Osnovna je ugotovitev, da na Slovenskem ne premoremo muzeja, v katerem bi stalna razstava dajala obiskovalcem podobo slovenske zgodovine od naselitve do današnjih dni. Tudi za posamezna obdobja — če seveda izvenzamemo čas ljudske revolucije in zgodovino delavskega gibanja predvsem med obema vojnama — ali posamezne predele slovenske zemlje takih razstav danes skoraj ne poznamo. Narodni muzej v Ljubljani, ki je med vojnama, tekoma druge svetovne vojne in po njenem koncu z ustanovitvijo specialnih muzejev in osrednjega državnega arhiva Slovenije prenehal delovati kot enciklopedični kranjski deželni muzej, je po svoji zasnovi postal zgodovinski muzej za slovensko ozemlje. Tako zasnovno je ohranil do danes, ne da bi jo mogel uresničiti na stalni razstavi. Obširna je dokumentacija predlogov in načrtov, da postane Narodni muzej v Ljubljani pravi muzej za zgodovino Slovencev, zlasti da se mu to omogoči z dodelitvijo primernejših prostorov. Tudi Zgodovinsko društvo za Slovenijo je v tem smislu opravilo več intervencij. Prav zato ni nova ugotovitev v letu 1970 ustanovljene Skupnosti muzejev Slovenije, da je v vseh slovenskih muzejih narodna zgodovina slabo predstavljena. V okviru petletnega plana razvoja slovenskih muzejev za čas od 1971 do 1976 naj bi se reševal tudi ta vsebinski problem muzejev, s tem v zvezi so slovenski muzealci povabili strokovni organ slovenskih zgodovinarjev k sodelovanju.

V širokem pojmovanju besede zgodovina je vsaka muzejska ustanova zgodovinska, razen prirodoslovnih je vsakemu muzeju predmet dela človeška družba obravnavana z različnih aspektov. V tem smislu na primer tudi specializirani etnografski muzeji obravnavajo človekovo materialno in duhovno

¹ J. Kastelic, Narodni muzej v Ljubljani in njegovi problemi. ZC, 1950, str. 205

² F. Baš, Situacijska slika slovenskih muzejev. ZC, 1951, str. 259

³ Prirejanje zgodovinskih razstav. Kronika, 1966, str. 100—105

kulturo v določenem zgodovinskem razvoju ali pa obdobjih. Toda če pojem zgodovina zreduciramo na tisto vsebinsko obliko, ki je danes še vedno veljavna — zgodovina obravnava politična, gospodarska, socialna in kulturna dogajanja preteklosti človeške družbe — in če s tako vsebinsko razlago raziskujemo stanje v slovenskih muzejih spoznavamo, da z izjemo specialnih muzejev in muzejskih zbirk (na primer Slovenski šolski muzej v Ljubljani, Pomorski muzej »Sergeja Mašera« v Piranu, Tehniški muzej Slovenije in tehniški oddelki nekaterih muzejev itd.) nimamo stalnih razstav slovenske zgodovine. Posebni muzeji za zgodovino narodnoosvobodilnega boja ter posebne muzejske zbirke in muzejski oddelki narodnoosvobodilnega boja so omejeni na prikaze predvsem zgodovine ljudske revolucije, s svojimi prikazi zgodovine delavskega gibanja pa segajo tudi v sredino 19. stoletja. Osrednji slovenski muzej Narodni muzej v Ljubljani razstavlja v svojih prostorih predvsem arheološko podobo slovenskega ozemlja ter nekatera področja iz takoiimenovane »kulture zgodovine«, ki v muzeološki terminologiji predstavlja predvsem predmete uporabne umetnosti iz fevdalnega in meščanskega družbenega kroga.⁴ Med ostalimi slovenskimi ozemlji, katerih pomen je splošno slovenski oziroma republiški je Muzej ljudske revolucije Slovenije izrazito zgodovinski, svoje delovno področje je razširil tudi na zgodovino delavskega gibanja na Slovenskem ter na čas po drugi svetovni vojni. Slovenski šolski muzej v Ljubljani v obliki stalnih in občasnih razstav predstavlja šolstvo na Slovenskem od začetkov do današnjih dni vključno s prikazom šolstva med ljudsko revolucijo. Tehniški muzej Slovenije je usmerjen izrazito v zgodovino tehnike, obenem pa sega v področja gospodarske zgodovine in spričo nekaterih stičišč tudi v področje etnografije. Slovenski gledališki muzej deluje za področje zgodovine gledališke umetnosti na slovenskem ozemlju. Ljubljanska zemljepisni in kriminalistični muzej sta prav tako specializirani ustanovi. Izven Ljubljane deluje kot zgodovinski muzej še Pomorski muzej v Piranu, v drugih nekaterih pokrajinskih in lokalnih muzejih je razmeroma najbolj predstavljen zgodovina tehnike in obrti. Tako na primer deluje na Jesenicah Tehniški muzej železarne Jesenice, v Velenju Muzej slovenskih premogovnikov, Muzej Tržič ima oddelek za zgodovino tržiškega čevljarstva, prav tako ima svoj rudarski oddelek Mestni muzej v Idriji, v Kropi in Kamni gorici deluje kovaški muzej, v Radovljici pa čebelarški muzej; takih oddelkov je v slovenskih muzejih še nekaj. Izrazito zgodovinsko razstavo imata poleg navedenih le še Posavski muzej v Brežicah, ki je občasno razstavo o hrvaško-slovenskem kmečkem puntu iz leta 1573 sprejel kot svojo stalno razstavno zbirko in celjski Pokrajinski muzej (Celjski grofje). Pri zgornjem naštevanju ni upoštevati delovanje muzejev ljudske revolucije. Poleg osrednjega v Ljubljani delujejo še specializirani v Mariboru, Celju, Slovenj Gradcu, Trbovljah in Zagorju ob Savi, posebne muzejske zbirke NOB so v Gornji Radgoni, na Osankarici, v Srecah pri Makolah, Dravogradu, Begunjah, Ljutomeru, Litiji, Hrastniku, Moravčah, Pleterjah, Dolenjskih Toplicah, Brestanici, Ložu, na Borlu, v Črnučah. Sem moramo enakovredno prišteti tudi nekaj spominskih objektov kot Bolnica »Franja« (Cerkno), tiskarna »Slovenija« (Vojsko), Baza 20 na Rogu, bolnici Jelendol in Zgornji Hrastnik na Rogu, Sv. Urh pri Ljubljani in partizanska bolnica na Trški gori pri Slovenj Gradcu. Le malo je število tistih slovenskih kompleksnih muzejev na pokrajinski ali pa na lokalni ravni, ki nimajo tudi svojih oddelkov s stalno razstavo narodnoosvobodilnega boja. V anketi, na katero se je odzvalo 23 slovenskih muzejev, je 20 izmed teh navedlo, da imajo stalno razstavo zgodovine NOB.

Iz navedenega je razvidno, da niti v osrednjih slovenskih, pokrajinskih in lokalnih muzejih ni slovenska zgodovina zastopana v neki kompleksnejši obliki in celotnosti tako za celotno področje, kjer živi slovenski narod kot za določena manjša področja nacionalnega prostora. Imamo muzeje in muzejske

⁴ S tem v zvezi velja opozoriti na prispevek J. Mala »Muzeji in zgodovina« (Kronika, 1954, str. 136-7), ki pa ničesar ne donša k razčiščevanju pojmov kaj je zgodovina kaj je kulturna zgodovina v muzejski stroki.

zbirke za zgodovino pomorstva, tehnike, šolstva, obrti in nekaterih drugih gospodarskih panog (lovstvo, gozdarstvo, tehniko) nimamo pa muzejev za našo politično, gospodarsko in kulturno zgodovino. Sicer imajo mnogi slovenski muzeji svoje kulturnozgodovinske oddelke, ki so pravzaprav stalne razstave pohištva in hišne opreme različnih dob, kvalitetnejših obrtnijskih izdelkov in likovnih del (na primer Pokrajinski muzej Maribor, Pokrajinski muzej Celje, Pokrajinski muzej Koper, Mestni muzej Ljubljana, Pokrajinski muzej Ptuj, Pomurski muzej Murska Sobota, Posavski muzej Brežice, Gorenjski muzej Kranj itd.). Posebno mesto pripada pri tem obema ljubljanskima galerijama Narodni in Moderni galeriji, ki razstavljata slovensko upodabljajočo umetnost od romanike do današnjih dni.

Če se vprašamo po vzrokih, zakaj so slovenski muzeji zanemarili zgodovino kot predmet stalnih razstav, nam verjetno ne zadostuje le en odgovor. Eden izmed poglobitvinih razlogov je vsekakor razstavno gradivo s katerim muzeji razpolagajo; razstavno gradivo mora biti po ustaljeni muzejski praksi za obiskovalce privlačno in hkrati dokumentarno. Zgodovino proučujemo predvsem iz različnih pisanih virov, v prvi vrsti iz arhivskega gradiva. Na zgodovinski razstavi bi tako gradivo predstavljalo njeno osnovo, čeravno bi morala zgodovinska razstava upoštevati tudi drugačno gradivo oziroma zgodovinske vire in predmete, ki so v zvezi s časom in področjem, ki ga razstava prikazuje. Ni odveč omeniti, da bi bile razstave pretežno arhivskega gradiva za širši krog obiskovalcev muzejev manj privlačne in bi jih bilo mogoče narediti bolj komunikativne s prikazom muzejskih predmetov. S tem v zvezi se je pojavilo med muzejskimi delavci stališče, da se zgodovina ne da muzejsko razstavljeti, zato naj bi razstave predmetov, takoimenovane kulturno-zgodovinske razstave, posredovala obiskovalcem muzejev določene predstave in znanje o zgodovini. Vendar so nekatere uspele zgodovinske razstave zadnjih let pokazale, da je mogoče tudi zgodovino podati na privlačen in hkrati na strokovno povsem ustrezen način. Vzemimo za primer občasno razstavo o Napoleonovih Ilirskih provincah, ki jo je pripravil Narodni muzej v Ljubljani leta 1964. Sicer pa so nam tudi vse dosedanje občasne in stalne razstave o narodnoosvobodilnem boju in o delavskem gibanju na Slovenskem dokaz, da je mogoče na enak ali podoben način predstaviti tudi starejša obdobja slovenske zgodovine. Če izvzamemo dejstvo, da zahteva priprava zgodovinske rastave strokovno usposobljenost delavcev, ki jo ustvarjajo, potem resnično ni vzrokov, da tudi starejša obdobja zgodovine ne bi našla mesta v muzejih. Prav pri vprašanju zgodovinarjev, ki delujejo v slovenskih muzejih se zdi zelo značilen podatek, ki nam ga je dala prej omenjena anketa. V 23 anketiranih slovenskih muzejih je 48 kustosov izmed teh je 13 zgodovinarjev, a le pet izmed teh proučuje v okviru svojih ustanov obdobja pred nastankom narodnoosvobodilnega boja. Preostali zgodovinarji skupaj z drugimi kustosi in honorarnimi sodelavci skrbe za zgodovino narodnoosvobodilnega boja. Očitno je potemtakem primanjkovalje kustosov-zgodovinarjev, da bi lahko danes zgodovina dobila v slovenskih muzejih mesto, ki bi ga morala imeti. Dosedanja praksa je pokazala, da le manjši del diplomiranih zgodovinarjev odhaja na delo v muzeje, kot da bi bilo delo na zgodovini v muzejih naloga, ki jo lahko opravljajo tudi arheologi, umetnostni zgodovinarji in etnografi. Če naposled skušamo združiti odgovore na zastavljeno vprašanje, ugotovimo, da sedanje mesto zgodovine v slovenskih muzejih določajo tradicionalni pojmi o muzejih in muzejskem gradivu, pomanjkanje ustreznega razstavnega gradiva ali pa nesposobnost, da bi muzeji lahko svoje gradivo ustrezno predstavili, nedoločeni generalni in natančneje določeni koncepti razvoja slovenskih muzejev in končno pomanjkanje strokovnih delavcev-zgodovinarjev. Pomanjkanje enotnih konceptov razvoja slovenskih muzejev onemogoča dokajšnji razvoj posameznih muzejev, ki svoje delo podrejajo bolj trenutnim potrebam in možnostim kot pa skupnim interesom. V tem smislu naj bi se tudi proučevanje zgodovine v slovenskih muzejih reševalo načrtno.

Gotovo je poglavitno izmed problemov slovenskega muzejstva in tudi slovenske javnosti ter kulture vprašanje slovenskega zgodovinskega muzeja. Osrednji muzej zgodovine slovenskega naroda bi predstavil zgodovino slovenskega ozemlja od prazgodovine dalje do današnjih dni in bi pri tem sorazmerno upošteval tudi gradivo, ki je sicer danes predmet obdelave nekaterih specializiranih muzejskih ustanov. Tako na primer bi bil narodno-osvobodilni boj v bodočem zgodovinskem muzeju prikazan kot del nacionalne zgodovine v objektivnih razmerjih do ostalih dogajanj preteklosti. Ob vsem tem se seveda zastavlja vprašanje bodoče orientacije specializiranih in drugih kompleksnejših muzejev na pokrajinski ali lokalni ravni. Ti bi seveda morali spričo posebnih oblik dela in posebnost gradiva še dalje ohraniti in dopolnjevati svojo funkcijo. Pravzaprav bi morali specializirani zgodovinski muzeji skupaj s stalnimi zgodovinskimi razstavami ostalih muzejev dopolnjevati delo osrednjega zgodovinskega muzeja. Ker so nastanek določenih muzejev in muzejskih zbirk narekovale določene značilnosti kraja ali pa področja, nekateri zgodovinski dogodki ter potrebe muzejskih strok, mora tudi bodoči razvoj slovenskih muzejev in njih zgodovinskih razstav ohranjevati vse izvirne pobude. Na sledečih primerih ugotavljamo današnje stanje istočasno pa možnosti za nadaljnji razvoj.

Piranski pomorski muzej, ki je lociran ob sami obali Jadranskega morja, je že pred časom prekinil s podedovano tradicijo mestnega muzeja in se je lotil slovenske pomorske zgodovine, tak značaj naj bi ohranil tudi v bodoče. Primer Posavskega muzeja iz Brežic, ki je občasno razstavo o slovensko-hrvatskem punktu prirejeno leta 1957 spremenil v stalno je pobudil zamisel, da bi muzej s stalno razstavo slovenskih kmečkih puntov dopolnjeval osrednji muzej slovenske zgodovine. Enako vlogo bi prevzel Slovenski šolski muzej v Ljubljani za zgodovino slovenskega šolstva; pomanjkanje prostorov za stalno razstavo rešuje muzej z občasnimi, ki tematsko predstavljajo zgodovino slovenskega šolstva. Tehniški muzej Slovenije v Ljubljani bo svoje sedanje oddelke nekaterih vej tehnike in gospodarstva (gozdarski in lesni oddelek, elektrotehniška zbirka, tekstilni oddelek) dopolnil s stalnimi razstavami o slovenski agrarni zgodovini. Pokrajinski muzej v Celju, ki ima v okviru svojega kulturnozgodovinskega oddelka postavljeno razstavo o celjskih grofih, s tem poglavjem iz slovenske zgodovine ne le dopolnjuje celotno podobo slovenske zgodovine, marveč že sedaj predstavlja eno izmed najkarakterističnejših obdobj celjske preteklosti. Pokrajinski muzej v Kočevju namerava v razstavni obliki predstaviti problem kočevskih Nemcev. Pokrajinski muzej v Kopru bo predstavil še povsem neobdelano in nepoznano poglavje o Slovencih v Istri pod oblastjo Beneške republike. Goriški muzej v Novi Gorici pripravlja že nekaj časa stalno razstavo o bojih na soški fronti v prvi svetovni vojni, razstavo bo razširil na prikaz dogajanj na področju vsega slovenskega ozemlja v prvi svetovni vojni. Boj za severno mejo na štajerskem in koroškem odseku bo predstavil Muzej narodne osvoboditve v Mariboru. Ob vsem tem pa čaka najpomembnejša naloga Narodni muzej v Ljubljani, ki namerava uresničiti stalno zgodovinsko razstavo oziroma slovenski zgodovinski muzej z občasnimi razstavami, tako načrtuje za obdobje do leta 1976 razstave o letu 1848 na Slovenskem, o kmečkih puntih ter o slovenskih taborih. Pri tem nismo upoštevali delo in naloge nekaterih lokalnih muzejev, ki bodo dopolnjevali svoje razstave predvsem z gradivom iz obdobja NOB niti nismo upoštevali arheoloških razstav nekaterih slovenskih muzejev, le te so pri vseh muzejih tesno vezane na področje delovanja muzeja (na primer Pokrajinski muzej Celje, Pokrajinski muzej Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj, Gorenjski muzej Kranj, Dolenski muzej Novo mesto, Goriški muzej Nova Gorica itd.)

Navedeni program dela slovenskih muzejev na področju nacionalne zgodovine ni dokončen, njegova realizacija ni vselej odvisna od muzejev samih. Tudi ne obsega program vseh problemov slovenske zgodovine, ki bi zaslužili podrobnejšo obdelavo. Pospešeno delo za ovrednotenje slovenske zgodovine v muzejih pa zastavlja probleme, ki jih je treba uresničevati in razreševati

sočasno z izvajanjem programa. Zdi se povsem razumljivo, da se problem tudi muzejskega prikazovanja slovenske zgodovine ne more zaustaviti pri sedanjih državnih mejah, ker so tako primorski, beneški, koroški in porabski Slovenci del naše etnične skupnosti in zato tvorci naše zgodovine. Kot zelo pomembno pa se postavlja vprašanje znanstvenih izsledkov na podlagi katerih lahko muzeji ustvarjajo zgodovinsko razstavo, ki je po mnenju Branka Reispa »poljudnoznanstveno delo, ki nima oblike knjige, temveč obliko muzejskega prostora.«⁵ Tako poljudnoznanstveno delo lahko ustvarjamo na podlagi obstoječe literature (historiografskih del) in publiciranih zgodovinskih virov, poznan nam mora biti tudi inventar ustreznega gradiva vseh muzejev in končno so potrebne tudi še terenske raziskave. Slovenci še danes nimamo svojega inštituta za nacionalno zgodovino z zelo širokimi vsebinskimi koncepti. Ta naloga pripada nekaterim osrednjim znanstvenim in pedagoškim ustanovam (Univerza, SAZU, IZDG, INV) med tem ko je proučevanje lokalne zgodovine prepuščeno individualnim pobudam ali nekaterim ustanovam pokrajinskega oziroma lokalnega pomena (muzeji, knjižnice, arhivi). Lahko se pri tem vprašamo komu naj pripada naloga inštitutskega dela za slovensko zgodovino: ali naj tako nalogo spričo svojih načrtov prevzame Narodni muzej, ali je za to potrebna samostojna znanstvena ustanova? Postavitev razstave celotne slovenske zgodovine je vsekakor odgovorna naloga, ki nujno terja, da Narodni muzej razširi svoje raziskovalno delo. Tako pomembna vseslovenska naloga ne more biti plod kampanjskega dela, marveč rezultat načrtnega dela, h kateremu so dali svoj delež muzeji, arhivi, knjižnice in nekatere znanstvene ustanove, ki proučujejo zgodovinska dogajanja. Enako načrtno sodelovanje seveda velja tudi za postavljanje stalnih in občasnih razstav ostalih slovenskih muzejev. V tem smislu se zdi, da bi morali prevzeti naloge znanstvenega proučevanja krajevne zgodovine muzeji in arhivi. V problematiki krajevnega zgodovinopisja se zdi prav taka funkcija muzejev vse premalo poudarjena,⁶ muzeji in arhivi bi morali postati dokumentacijski centri krajevne zgodovine.

Če se znova povrnemo na mesto zgodovine v muzejih in če smo ugotavljali premalo zgodovine v njih stalnih razstavah, pa nikakor ne moremo obiti vrste občasnih zgodovinskih razstav. Med dobesedno poplavo razstav s tematiko NOB in delavskega gibanja se je pojavilo tudi več razstav s tematiko zaokroženimi problemi in zgodovine starejših obdobj. Te razstave pa so pobujale različne priložnosti, zlasti jubileji nekaterih znamenitejših dogodkov naše preteklosti (na primer kmečki panti, taborsko gibanje itd.) ali pa rezultati določenih terenskih raziskav muzejskih delavcev (razstave Slovenskega šolskega muzeja, razstave Tehniškega muzeja Slovenije, razstave Narodne galerije v Ljubljani, razstave Slovenskega etnografskega muzeja itd.). Tudi tu je treba načrtnosti in uspeh dela muzeja ne more biti vselej posledica subjektivnih pogojev in slučajnosti, pač pa stremljenje za izpopolnjevanje nalog in zahtev stroke ter znanosti, za afirmacijo nacionalne kulture.

Poglavitna naloga, ki se postavlja zgodovinarjem v slovenskih muzejih je vsekakor ostvaritev zamisli slovenskega osrednjega zgodovinskega muzeja, ki naj bi deloval v okviru Narodnega muzeja ob sočasnem delu za postavitev specializiranih muzejskih razstav slovenske zgodovine v okviru ostalih muzejev. Slovenec ne more svoje zgodovine poznovati le iz znanstvenih in poljudnoznanstvenih publikacij ter iz šolskih klopi. Muzeji mu morejo tako znanje dopolnjevati ali pa ga sploh navajati, da se v preteklost svojega naroda poglavlja. Slovenski narod mora zato dobiti muzej svoje zgodovine, najbolj nazorni dokaz svojega obstoja.

Branko Marušič

⁵ n. o. m., str. 103

⁶ P. Blaznik, Pota in vidiki slovenske krajevne zgodovine, Kronika, 1955, str. 145-150

DRUŠTVENO ŽIVLJENJE, KONGRESI, SIMPOZIJI

PETI KONGRES ZGODOVINARJEV JUGOSLAVIJE

(Ohrid, 5.—7. septembra 1969)

Ohridski kongres zgodovinarjev Jugoslavije je v več pogledih skušal uvesti novosti v organizacijo teh občasnih pregledov našega dela. Novost je pomenila že organizacija več specialnih predkongresnih znanstvenih sestankov (3. in 4. septembra); takšna ureditev naj bi z ene strani omogočila srednješolskim profesorjem razpravljati o nekaterih njihovih posebnih vprašanjih tako, da jih to delo ne bi oviralo pri sodelovanju pri kongresnih zgodovinskih sekcijah, z druge strani pa naj bi podprla medsebojno razpravljanje arhivarjev in drugih zgodovinarjev o njihovih skupnih vprašanjih.

V organizaciji jugoslovanskega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne je bil pripravljen dvodnevni mednarodni simpozij o »odporniških gibanjih na Balkanskem polotoku med drugo svetovno vojno«, na katerem je prišlo do ostreje kontroverze le glede vloge Bolgarov v Makedoniji. Prav tako dva dni je trajalo zvezno posvetovanje arhivarjev, ki je bilo prvi dan posvečeno ožjim arhivskim vprašanjem (problemu lokalnih [komunalnih] arhivov, ki ga je obravnaval Sergej Vilfan, ter vprašanjem arhivskega gradiva o delavskem gibanju ter NOB, v obdelavi skupine avtorjev), drugi dan pa so bile na dnevnem redu izrazito zgodovinarsko-arhivarske teme: metode in načela dela v arhivih in zgodovinska raziskovanja (Krešimir Nemeth, objavljane arhivskega gradiva (Miloš Milošević), objavljane informativnih sredstev o arhivih (Olga Jaćimović in Nikola Popović), poročilo o metodoloških skušnjah pri objavljanju arhivskega gradiva v Zborniku dokumentov in podatkov o NOB (Vitimir Grbac). Vsi referati so bili že vnaprej razmnoženi in zlasti referat Miloša Miloševića pomeni skoraj v celoti dobro podlago za uveljavitev skupnih načel pri objavi arhivskih virov. Žal pa se je zlasti drugega dela arhivarskega posvetovanja, ko sta bila na dnevnem redu Nemethov in Miloševićev referat, udeleževalo le malo zgodovinarjev, tako da se nameravana širša diskusija ni uresničila, čeprav bi bila gotovo koristna. Prav tega dne (4. septembra) je bilo namreč še tretje posvetovanje, o pedagoško-metodičnem izobraževanju strokovnih učiteljev in profesorjev zgodovine ter stalnem dopolnjevanju njihove izobrazbe, v organizaciji uredništva časopisa »Pouk zgodovine« (Nastava istorije). To posvetovanje je pritegnilo večino bodisi na srednjih, bodisi na visokih šolah zaposlenih zgodovinarjev, kar nas je tedaj že bilo na Ohridu. Posvetovanje, ki je potekalo zelo neformalno in skoraj izključno v obliki delno zelo heterogene diskusije, se je z nekaj sklepi, ki so bili predloženi na sklepni plenarni seji kongresa in sprejeti po njej, vključila tudi v sam kongres.

Druga novost — ki je skušala bolje izpeljati misel, prisotno že ob pripravljanju kongresov v Ljubljani (1961) in Sarajevu (1965) — je bila močnejša usmeritev vseh kongresnih referatov v vnaprej določeno osrednjo problematiko kongresa. Že 1966 je bilo sklenjeno, naj temeljna tema bodočega kongresa zajema »etnične in nacionalne procese« v jugoslovanskih deželah, od antike do našega časa. To dovolj ambiciozno tematiko je predložila komisija za pripravo zborovanja upravi zveze zgodovinskih društev tako zaradi pomembnosti problematike za naše življenje in njene sodobne aktualnosti

kakor tudi ker je bil prav tedaj objavljen moj referat o teh vprašanih za srednji vek (JiC 1—2, str. 5—36, in ZČ 19—20, 1965—1966, str. 105—114, in ZČ 21, 1967, str. 7—48) s prvega balkanološkega kongresa v Sofiji, ki je budil upanje, da se bo mogoče na podoben način približati reševanju te pomembne problematike tudi v drugih zgodovinskih obdobjih. Hkrati je takšna postavitev problematike nameravala doseči ožjo povezavo z drugimi strokami, ki se pečajo s to problematiko (jezikoslovje, zgodovina jezika in književnosti, arheologija itd.), pa tudi pobuditi uporabljanje različnih s to tematiko zvezanih posebnih metod, ki jih doslej uporabljajo le nekatere historiografije (npr. za zgodovino kolonizacije in pod.).

Po tem programu naj bi začetni plenum v petih referatih (antika, srednji vek, 15. do 18. stol., 19. stoletje, KPJ in nacionalno vprašanje) zajel celotno vprašanje po posameznih zgodovinskih obdobjih, prav tako naj bi o vseh obdobjih razpravljale tudi sekcije, za sklepni plenum pa je bilo — poleg pregleda, kakšne novosti so v obravnavano problematiko vnesle sekcije s svojim delom — predvideno še posebno predavanje o konstituiranju makedonskega naroda. Žal za obdobji od 15. stoletja do 1918 ni bilo mogoče zagotoviti referatov in je bilo treba spremeniti koncept dela plenuma. Začetni plenum je bil omejen na referata Janka Pleterškega o »delavskem gibanju in nacionalnem vprašanju« (nekoliko spremenjena oblika razprave, objavljene v JiC 1969, 1—2, str. 28—68) ter Danča Zografskega o »procesu konstituiranja makedonskega naroda« (JiC 1969, 4, str. 11—22).

Načrt pa je bil spremenjen tudi zaradi števila prijavljenih referatov po posameznih sekcijah. Za antiko ni bilo nobenega, za srednji vek do začetka širjenja turške oblasti nad jugoslovanskimi deželami le dva (eden od njih je zaradi zadržanosti referenta pozneje odpadel, bil pa je na razpolago udeležencem, ki so ga želeli prebrati), pač pa je bilo prijavljenih za 15./16. stoletje 7 in za 16./18. stoletje 6 referatov; ker smo računali na dva polna dneva dela vsake sekcije, za referat (omejeni so bili v načelu na 20 minut) in razpravo o njem po eno uro, so bili srednjeveški referati združeni z onimi v naslednjem obdobju (do 18. stoletja) ter še z dvema časovno širšima, ki sta imela težišče že po 18. stoletju, v enotno sekcijo. Zato pa je bilo za razdobje od konca 18. stoletja naprej prijavljenih toliko referatov (65), da je bilo treba sekcijo za 19. in začetek 20. stoletja razdeliti v dve (z mejo okrog 1870) in prav tako tudi sekcijo za zgodovino po letu 1918 (z mejo leta 1941), le da je sekcija za zgodovino stare Jugoslavije imela le tri in sekcija za dobo druge svetovne vojne le dve poldnevni seji. Ta drobitev je bila sicer zaradi števila prijavljenih referatov — med katerimi je bilo tokrat razumljivo sorazmerno večje število onih o makedonski zgodovini — neizogibna, bila pa je kljub temu nerodna za marsikoga, čigar interesi so širši od tako ozko omenjenih časovnih obdobj in se je zaradi tega večkrat težko odločal pri izbiranju referatov, ki jih je želel poslušati ali razpravljati o njih.

Zaradi zadržanosti nekaterih referentov je bilo število referatov po sekcijah v resnici nekoliko manjše, ker je veljal sklep, da je poglobitni namen kongresa diskusija o tezah, ki jih bodo predložili referenti, tega pa ni bilo mogoče doseči ob odsotnosti referenta, tudi če je poslal referat v pisni obliki (v prvi in drugi sekciji je bilo po 16 referatov, v tretji 18, v četrti 13 in v peti 10, skupaj torej 73 od 82 prijavljenih).

Slovenski udeleženci so nastopili z referati v vseh sekcijah razen v drugi (1800—1870). V prvi sekciji je podal Ferdo Gestrin poročilo o svojem raziskovanju »etnične zavesti na Slovenskem v 16. stoletju«, kar je dopolnjevalo za zgodovinarje zelo zanimivo precizno izdelano predavanje Brede Pogorelc o »razvoju slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju« (posebej glede na stilno karakteristiko Trubarjevega jezika; ta dva referata še nista objavljena); Ignacij Voje je po gradivu AS poročal o »naseljevanju turških vojnih ujetnikov v slovenskih deželah« (JiC 8/1969, št. 4, 38—43). Obdobju od 1860 do 1918 so bili posvečeni referati Vasilija Melika o »slovenski nacionalno-politični zavesti 1861—1918«, ki je vzporejal rezultate jezikovnih štetij z volilnimi re-

zultati za posamezne dežele (ZČ 24, 1970, 39—51), Janka Pleterskega o »slovenski politiki in jugoslovanskem vprašanju med prvo svetovno vojno« ter Lojzeta Udeta o »deklaracijskem gibanju pri Slovencih« (ZČ 24, 1970, 191—207, nekoliko razširjeno). Širši časovni obseg je imelo predavanje Jožeta Šorna »o nacionalnem poreklu velikega kapitala v industriji, rudarstvu in bančništvu na slovenskem ozemlju«, ki se je nanašalo na zadnje stoletje obstoja habsburške monarhije (JiC 8/1969, št. 4, 136—144), ker pa časovna opredelitev iz naslova ni bila razvidna, je bil razporejen v programu v jugoslovansko obdobje. Končno sta prispevala za obdobje NOB Tone Ferenc referat o »raznarodovalni politiki nemškega okupatorja v Sloveniji« (JiC 8/1969, št. 4, 174 do 179 — poročilo o glavnih rezultatih predavateljve velike monografije) in France Škerl referat »o nekaterih specifičnih oblikah v narodni zavesti primorskih Slovencev v najnovejši dobi, zlasti v dobi NOB« (JiC 8/1969, št. 4, 179—184).

Le v prvi sekciji je prišlo do nameravanega sodelovanja z jezikoslovci, ki so za Slovence in za Hrvate prispevali zelo pomembne poglede na oblikovanje etnične skupnosti glede na razvoj knjižnega jezika in na različne momente pri tem razvoju. Migracijski in podobni procesi so bili obravnavani še vedno na stari način, tj. s pomočjo arhivskih virov, vendar je to delo prispevalo zlasti za Makedonijo zelo pomembne nove rezultate glede obsega in tempa islamizacije in priseljevanja turškega življa. Podobnega pomena sta bila tudi dva referata o zgodovini Bosne v 15. in 16. stoletju. V celoti je bila v tej sekciji pri referatih in diskutantih najbolj prisotna globinska analiza široko postavljenih vprašanj, tako da se je mogla usmeriti diskusija v precejšnji meri posebej v vprašanja uporabljene metode. Tudi v večjem številu referatov iz 19. in začetka 20. stoletja so bila obravnavana široka vprašanja in se je kazala težnja po njihovi globlji analizi, čeprav se je pri drugem delu referatov čutila večja razdrobljenost zlasti pri tistih predavanjih, ki so postavila težišče na delne aspekte politične zgodovine. Še močneje je bilo čutiti to pri predavanjih iz novejše zgodovine.

Izkušnje organizatorjev programa tega kongresa bodo vsekakor mogle koristiti pri naslednjem zborovanju jugoslovanskih zgodovinarjev, ki bo leta 1973 in za katerega je že določena kot okvirna tematika »vas in mesto v zgodovini, posebej glede na njuno medsebojno razmerje«, zopet v vseh zgodovinskih obdobjih.

Bogo Grafenauer

VI. KONFERENCA ZGODOVINARJEV DELAVSKEGA GIBANJA V LINZU OD 15. DO 19. SEPTEMBRA 1970

Vsakoletna konferenca zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu, to pot že šesta, je bila od 15.—19. septembra 1970 (gl. poročilo o peti konferenci v ZČ XXIII, 3—4, 1969, str. 302—304). Udeležilo se je 97 udeležencev iz osemnajstih držav. Na tem zborovanju, ki je bilo zasnovano zelo široko in res vključuje skoraj vse raziskovalce, ki se ukvarjajo s problematiko delavskega gibanja, sta bili letos kot običajno dve osrednji temi: Politika in cilji delavskih strank med prvo svetovno vojno in pa metodološka tema Historiografija pariške komune. Letošnje zborovanje žal ni bilo tako zanimivo in tehtno kot prejšnje in mnenja sem, da je glavni vzrok temu to, da je v svoji glavni temi pravzaprav obravnavalo skoraj isto problematiko kot prejšnje zborovanje, vsekakor pa tako, medsebojno povezano in odvisno, da kakšnih bistveno novih spoznanj niti ni bilo pričakovati.

V poročanju o referatih se mislim omejiti na glavne, čeprav je bilo prebranih ali povzetih tudi mnogo manjših, v katerih so predstavniki posameznih držav poročali o tematici glavne teme v svojih državah ali narodih. Vendar pa je težišče na obravnavanju stališč nemške socialne demokracije in so o njej govorili glavni referati. S. Miller, E. Matthias in H. Weber (ZRN) so skupaj pripravili referat o nemških socialistih med

prvo svetovno vojno, referat, ki je vzbudil največ diskusij, in ki tudi vsebuje vso najbolj bistveno problematiko socialne demokracije med prvo svetovno vojno. Ob začetku vojne je pri večini članov te parlamentarne frakcije vladalo subjektivno prepričanje, da je vojna obrambna in s cesarjevimi besedami, da ne pozna več strank, ampak samo še Nemce, so mislili, da je končano razdobje diskriminacije socialne demokracije. Nesporno je takšno mnenje prevladovalo tudi v pretežni večini socialdemokratskega delavstva. Močno vlogo je imela tudi proticaristična tradicija. Ob začetku vojne je obstajala v nemški socialnodemokratski stranki zelo majhna revolucionarna skupina na levi ter precejšnja manjšina na desni, medtem ko je bila večina sredinska in odprta za desne in leve vplive. Opozoriti je na vpliv sindikatov, ki so v vojni videli šanso, da uresničijo svoje sindikalne zahteve. Za večinske socialiste je z izbruhom februarске revolucije postala vprašljiva ideološka legitimacija vojne, saj je bil osovraženi carizem vržen, osvoboditev zatiranih narodov pa naj bi bil pozitiven cilj vojne. To stališče je ustrezalo stališču vodilnih socialdemokratskih grupacij na zahodu v odnosu do vojne proti Nemčiji in kajzerju. Zaradi mirovne ofenzive neodvisnih socialistov so tudi večinski socialisti morali pristati na mirovno resolucijo v parlamentu 19. julija 1917. Velika nasprotja so se pokazala ob stockholmskem memorandumu o pojmovanju termina samoodločanja narodov. Za večinske socialiste se je namreč samoodločba narodov končala na mejah cesarstva in se niso hoteli odpovedati prusko-poljskim področjem, Alzaciji in Loreni, pristali bi kvečjemu na ponovno oživitvev Belgije in Srbije. Pri njih je bil poleg ostalega neprestano prisoten tudi koncept Mitteleurope. Neodvisni se sicer tudi ne bi odpovedali nemškemu teritoriju, pač pa so pristali na to, da bi manjšine znotraj rajha avtonomno odločale o svoji državni pripadnosti. Za oktobrsko revolucijo se je v Nemčiji izrekla le škrajna levica, zlasti bremenski levi radikali, spartakovci, so videli v sovjetih sprejemljiv primer; Rosa Luxembur je imel pomisleke, čeprav je imela boljševistični prevzem oblasti za pozitiven. Januarski štrajk je spontano gibanje z omejenimi in usmerjenimi nagibi brez socialističnega cilja in bolj v okviru programa parlamentarne večine. Vpliv spartakovcev je bil omejen. V drugi polovici leta je tudi že upadel vpliv boljševikov, zlasti zaradi nemške vzhodne politike. Znana je kritika Kautskega glede boljševističnih metod novembra 1917. Popularnost levih delavskih voditeljev Liebknechta in Luxemburgove je bila velika, toda bolj v tem, da sta bila borca za mir kot pa za revolucionarne cilje. Zgolj legenda je, da je za novembrsko revolucijo stala organizirana zarota, ker je bilo to spontano gibanje, začeto v vojski, ki so se ga oklenili delavci, in ni nikjer naletelo na odpor, ker je bilo izčrpanje od vojne preveliko. Revolucije niso »naredile« socialistične stranke in klic po socializmu je bil posledica novembrske revolucije, ne pa njen vzrok. Pričakovanja množičnega gibanja so se samoumevno koncentrirala na socialno demokracijo, ki je v politični zavesti veljala za tradicionalno nasprotnico kajzerjeve Nemčije, pri čemer je trenutna razcepljenost igrala samo vzporedno vlogo. Šele zjutraj 9. novembra, ko se je sprožil revolucionarni val, so se večinski socialni demokrati priključili, zato da ne bi izgubili vpliva in da ne bi iniciativa prešla na stran neodvisnih in levih radikalov. Posrečilo se jim je, da so prevzeli vodilno vlogo, ki jo je Ebert označil kot zavzetje oblasti, temeljito in popolno, podobno kot v Münchnu, toda po možnosti brez prelivanja krvi. F. Klein (NDR) in I. S. Kremer (SZ) sta imela referat o nemški levici in sumarno tudi o levicah v drugih evropskih državah. Izhajala sta predvsem iz marksistične literature in virov ter poudarila, da je bila edina pravilna ocena stuttgartske resolucije 1907 tista, ki jo je postavila levica in ki je izhajala iz interesov revolucionarnega boja pred naraščajočo imperialistično nevarnostjo. Lenin je že 1. novembra 1914 zahteval spremembo imperialistične vojne v državljansko, kar naj bi bila edina prava proletarska rešitev. Mnenja sta, da v nemškem delavskem gibanju že od začetka vojne ne moremo govoriti o enotnosti v patriotičnem smislu vladajočih razredov. Kljub temu, da je

nemška levica spoznala svojo napako iz 4. avgusta, pa v letu 1914 še ni bila zmožna ocene, da je treba z oportunistom radikalno prekiniti in osnovati novo revolucionarno delavsko stranko, pač pa je hotela delovati v stranki sami, ker je bil večji del delavskega razreda desetletja pod oportunističnim vodstvom. Sklenitev miru in obnovitev Internacionale lahko izhaja le iz socialističnih partij držav, ki vodijo vojno, kot je bilo mnenje Rose Luxemburg, seveda pa ne gre podcenjevati levega gibanja v nevtralnih državah. Toda samo ruska boljševistična stranka je bila prava revolucionarna stranka, vsa ostala levica je predstavljala samo del sicer oportunističnih strank. V prvi polovici leta 1915 je začelo pridobivati na moči centristično gledanje in ob prehodu leta 1916/17 je nastala nova situacija, ko so se pojavile tendence po prehodu imperialistične vojne v imperialističen mir. Pod močnim vplivom ruske revolucije so se v letu 1917 izoblikovala revolucionarna gibanja v delavskih strankah. Nemška levica se še vedno ni mogla odločiti za lastno stranko, ampak se je pridružila neodvisnim socialistom, zahtevala pa je nujnost politične in ideološke samostojnosti. To so bile vzpodbude za kasnejšo ustanovitev revolucionarne stranke. Novembrska revolucija v Nemčiji ni zmogla zato, ker je s padcem monarhije sovpadel mir. Tako je meščansko socialnodemokratska koalicija večinskih strank nastopila kot reprezentant miru in republike, s tem pa je odvrгла s sebe odgovornost za vojno in to je v mnogih vzbudilo iluzijo, da se je zgodilo odločilno dejanje v boju za mir in napredek.

Raziskovalci iz Nizozemske so pripravili referat o historiografiji pariške komune. Rečeno je bilo med drugim, da je celotno obravnavanje tega fenomena precej ideološko pobarvano. Vsekakor pa je treba razčistiti vprašanje, koliko je to prva marksistična revolucija, saj so bili vodilni komunardi blanquisti in proudhonisti.

Na konferenci je bilo tudi sedem Jugoslovanov, od teh dva iz Slovenije. Prispevali so dva referata, in sicer je S. Dimitrijević (Beograd) oddal samo tekst svojega referata o stališčih srbske socialdemokratske stranke, ker je zmanjkalo časa. I. Hadžibegović (Sarajevo) pa je govoril o politiki in ciljnih bosanske socialdemokratske stranke. Zadržal se je zlasti na delovanju stranke, od pomladi 1917, ko je bilo spet uveljavljeno parlamentarno življenje, do pomladi 1919, ko se je začelo politično življenje novo nastale kraljevine SHS. Bosanski socialisti so se od pomladi 1917 močno radikalizirali in zavzemali napredna stališča. Njihovi delegati za stockholmsko konferenco so zahtevali mir brez aneksij, samoodločbo narodov, razorožitev in mednarodno arbitražo. Dne 30. decembra 1917 so pristopili k zimmerwaldskemu gibanju. Velik je bil odmev oktobrske revolucije in delovanje ruskih povratnikov. Ob reševanju agrarnega vprašanja so zavzeli isto stališče kot oktobrska revolucija. Zavrgli so Rennerjevo koncepcijo o kulturni avtonomiji in tudi Scheidemannov nacionalizem ter pristajali na stališča Kautskega in Lenina. Na socialdemokratski konferenci v Zagrebu 6. oktobra 1918 so nastopili proti sodelovanju v Narodnem veču in se zavzemali za federativno balkansko republiko »u koju će Srbi, Hrvati i Slovenci kao potpuno kulturno i politički ujedinjena jugoslovenska nacija ući sa ostalim balkanskim narodima Bugarima, Rumunima, Grcima i Arbanasima, u kojoj će Makedonija činiti samostalnog člana federacije.«

Živahna debata se je razvila na občnem zboru ITH (Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung) na katerem smo izvedeli, da kljub podpori UNESCA žal še ni bilo mogoče natisniti gradiva prejšnjih konferenc in bodo prvi izšli šele v letu 1971, in kjer sta bili določeni temi za naslednjo, sedmo konferenco. G. Haupt (Francija) je prišel na dan z zanimivim predlogom, po katerem naj bi za glavne evropske države pripravili primerjalno socialno statistično študijo o porastu cen, o produktivnosti, zaposlovanju, proizvodnji, skratka o socialnem položaju delavcev v desetletju pred prvo svetovno vojno kar je utemeljil s tem, da je politiko in cilje ter sploh zadržanje delavskih strank ob izbruhu vojne in med njo v odvisnosti od materialne baze, ki je

seveda vsa ta reagiranja pogojila. Mnenja je bil, da je bilo sploh preuranjeno, da sta se kar dve konferenci ukvarjali s to problematiko še predno je bila narejena analiza gospodarskih in družbenih razmer. Čeprav je predlog utemeljeval z vso svojo znano galsko zgovornostjo, retorično eleganco in s tehtno argumentacijo, ga je pravzaprav podprl samo jugoslovanski tabor, vsi ostali so pa oporokali, da je premalo časa za tako poglobljeno analizo da ni ljudi, inštitutov in podobno, tako da sta prodrla temi: Masovno gibanje delavstva ob koncu prve svetovne vojne in pa Delavsko gibanje v Evropi v revolucionarnem letu 1848 (metodološki problemi socialne zgodovine). Datum konference pa je določen od 14.—18. septembra 1971. V tej debati se je morda nehoté pokazala ideološka in politična obarvanost konference, ki je kljub seznamno visokemu znanstvenemu nivoju prisotna. Prireditelji imajo namen, da bi spravili na skupni imenovalec predstavnike različnih ideoloških struj v delavskem gibanju, ki so na konferenci navzoči in da bi različna gledanja na razvoj perspektive in zgodovino delavskega gibanja pri znanstvenem obravnavanju vendarle omilila. Letos pa je konferenca prišla v doslej najhujšo dilemo, saj je bilo odprto rečeno, da se bodo ob zgodovini »Massenbewegungen« ob koncu vojne pokazale tudi tedanje ideološke napake v SZ. Razen tega je tudi povsem jasno, da se bo delo konference z obravnavanjem leta 1918 zaključilo in spet šlo na starejša obdobja ali samo specialno problematiko, ker so o popolnem razcepu v socialni demokraciji, ki ga je rodila prva svetovna vojna, stališča preveč divergentna.

Franc Rozman

ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO V LETIH 1968—1970

(Tajniško poročilo)

Na 17. rednem občnem zboru Zgodovinskega društva za Slovenijo dne 10. IX. 1968 v Novi Gorici je bil izvoljen 18-članski odbor, ki je v primerjavi s prejšnjim nekoliko širši, ker skuša zajeti predstavnike iz raznih delov Slovenije. Na prvi seji 26. XI. 1968 se je novoizvoljeni odbor konstituiral takole: predsednik dr. Bogo Grafenauer, podpredsednik dr. Fran Zwitter, tajnik Olga Janša, blagajnik dr. France Škerl, knjižničar dr. Voje. Ureditev arhiva Zgodovinskega društva je prevzela Ema Umek, skrb za kontakt s publicistiko je imel še nadalje dr. Janko Pleterski, organizacijo članskih sestankov pa dr. Miro Stiplovšek. Šolsko sekcijo so vodili Tomaž Weber, Branko Božič in Tine Robida, predstavnik Kronike v odboru pa je bil dr. Jože Šorn. Ostali odborniki so bili še: dr. Marjan Britovšek, dr. Ferdo Gestrin, Antoša Leskovec, Branko Marušič, dr. Vasilij Melik in zastopnik študentov Vinko Demšar.

Za člane nadzornega odbora so bili že na občnem zboru izvoljeni dr. Pavle Blaznik, dr. Marija Verbič in dr. Sergij Vilfan. Uredniški odbor Zgodovinskega časopisa je ostal nespremenjen (dr. Stane Gabrovec, dr. Ferdo Gestrin, dr. Bogo Grafenauer, dr. Milko Kos, dr. Vasilij Melik, Bogo Stupan, dr. France Škerl, dr. Jože Šorn, dr. Fran Zwitter), novi odgovorni urednik pa je postal dr. Ferdo Gestrin. Prav tako je ostalo nespremenjeno uredništvo Kronike (dr. Pavle Blaznik, France Dobrovoljc, dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin, Božo Otorepec, dr. Jože Šorn, dr. Sergij Vilfan) z glavnim urednikom dr. Blaznikom in odgovornim urednikom dr. Šornom. Zgodovinsko društvo je imelo svoje predstavnike tudi v uredništvih nekaterih jugoslovanskih historičnih publikacij. V redakciji JIC je sodeloval dr. Ferdo Gestrin, pri Pouku zgodovine Tomaž Weber in Ferdo Gestrin (do 1969/70) nato Branko Božič; v uredništvu Acta historica Jugoslaviae pa dr. Vasilij Melik.

V preteklem mandatnem obdobju je imel odbor 9 sej, večkrat pa so se sestale razne komisije. Na sejah je odbor reševal mnoge aktualne probleme, veliko pozornost je posvetil zlasti izdajanju društvenih glasil, kongresu jugoslovanskih zgodovinarjev v Ohridu, mednarodnem kongresu zgodovinarjev v Moskvi in organizaciji zborovanja slovenskih zgodovinarjev v Velenju.

Prizadevanja, da bi izhajanje zgodovinskih publikacij vskladili s koledarskim letom, so se uresničila v letu 1969, saj je drugi zvezek ZČ izšel ob novem letu 1970, tudi 3. številka Kronike XVII. letnika je izšla v koledarskem letu 1969, prav tako 5. letnik ČZN nove vrste za leto 1969, ki je izšel kot Bašev zbornik.

Odbor zgodovinskega društva je na sejah precej razpravljal o sodelovanju slovenskih zgodovinarjev na V. jugoslovanskem kongresu v Ohridu. Na tem kongresu, ki je delal od 5. do 7. septembra 1969 je bilo 33 udeležencev iz Slovenije, z referati pa je sodelovalo 10 predstavnikov, od tega je bil en referat v plenumu, devet pa v sekcijah. Kongres je v celoti uspel, ponovno pa se je pokazala potreba po obnovitvi posebne sekcije za antiko in posebne za srednji vek.

V zvezi s XIV. mednarodnim kongresom zgodovinarjev v Moskvi od 16. do 23. avgusta 1970 je naše društvo poskrbelo, da so slovenske zgodovinske publikacije, ki so izšle po letu 1965 t. j., od zadnjega mednarodnega kongresa, prišle na razstavo organizirano ob tem velikem mednarodnem srečanju zgodovinarjev. Iz Slovenije se je kongresa udeležilo 8 predstavnikov, od katerih je kar 7 sodelovalo v raznih diskusijah. Prof. dr. Fran Zwitter pa je kot predsednik Jugoslovanskega nacionalnega komiteja bil tudi član predsedstva kongresa.

Največ skrbi je društvo posvetilo organizaciji XV. zborovanja slovenskih zgodovinarjev v Velenju od 10. do 13. septembra 1970. Program zborovanja je bil tak, da je na eni strani obravnaval lokalno problematiko, na drugi pa nadaljeval s sistematičnim pregledom slovenske zgodovine. Medtem ko je zborovanje v Novi Gorici obravnavalo 60. leta, je velenjsko zborovanje dalo poudarek političnemu razkolu pri Slovencih v prvi polovici 70. let 19. stoletja. V zvezi s tem, da je oktobra 1970 minilo 50 let od koroškega plebiscita, je bil en referat posvečen temu dogodku, posebej še glede na skorajšnji izid drugega koroškega zbornika. V spomin na 25-letnico osvoboditve in konec druge svetovne vojne je bila na kongresu zastopana tematika o sklepnih operacijah NOV. Zborovanje je bilo zvezano tudi z akcijo za obnovev spominске plošče dr. Josipu Krajncu. Pri tem se je velenjska občinska skupščina odločila, da bo namesto plošče že v prihodnjem letu po Krajncu poimenovala eno od velenjskih ulic in novo osemletko. Skupno je bilo na zborovanju prebranih 14 referatov. Zborovanje je trajalo tri dni, v tem času so si zgodovinarji ogledali tudi rudarski muzej na velenjskem gradu, tovarno »Gorenje«, rudnik in termoelektrarno, četrty dan pa je bila ekskurzija v Slovenj Gradec, na Graško goro in Topolščico. Lahko rečemo, da je zborovanje uspelo, čeprav udeležba ni dosegla tolikšnega števila kot na doslej največjem zborovanju v Novi Gorici. Opazili smo, da se zlasti mnogi predavatelji zgodovine na srednjih in osnovnih šolah zborovanja niso mogli udeležiti iz finančnih razlogov, nekateri so prišli le za en dan, da bi zamudili čim manj pouka, posamezniki pa so prišli na lastne stroške šele v soboto in nedeljo. Vodstva šol in Republiška izobraževalna skupnost bi se morala bolj zavedati, da so znanstvena posvetovanja tudi sestavni del izobraževanja pedagoškega kadra in bi morala omogočiti udeležbo na zborovanjih.

Zelo plodno je bilo sodelovanje članov Zgodovinskega društva na raznih posvetovanjih in simpozijih. Tako so posamezniki z referati sodelovali na proslavah ob 100-letnicah ljutomerskega, vižmarskega in drugih taborov, 27. in 28. decembra 1969 na simpoziju ob 50-letnici nastanka stare Jugoslavije v Zagrebu, 6. in 7. oktobra 1969 na simpoziju ob 1900-letnici prve omembe Ptuja in 24.—25. novembra 1969 na simpoziju ob 25-letnici ustanovitve partizanskega Znanstvenega inštituta in 10-letnici delovanja Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

Pomembna oblika povezovanja članstva so tudi članski sestanki, žal je bil v zadnjem mandatnem obdobju le en tak sestanek (29. novembra 1968), kjer smo slišali poročila z mednarodnih kongresov, katerih tematika je bila propad Avstro-Ogrske monarhije. Prof. dr. Fran Zwitter je poročal o med-

narodnem kongresu v Reimsu, doc. dr. Janko Pleterski pa o mednarodni konferenci zgodovinarjev na Dunaju. V bodoče bo treba to obliko dela poživiti, saj udeležba na članskih sestankih kaže, da so potrebni in zaželeni.

V obravnavanem mandatnem obdobju je uspešno delala tudi šolska sekcija, ki je razpravljala o učnih načrtih v ekonomskih in drugih srednjih šolah, posebna komisija (dr. Zwitter, dr. Grafenauer, T. Robida, E. Umek in T. Weber) je pretresla študijski načrt za zgodovino na filozofski fakulteti v Ljubljani, februarja 1970 pa je odbor Zgodovinskega društva v sodelovanju z Zavodom za šolstvo SR Slovenije organiziral seminar za srednješolske profsorje.

Poleg tega sta prof. dr. Bogo Grafenauer in doc. dr. Ignacij Voje nekajkrat predavala slovenskim učiteljem v Trstu o jugoslovanskih narodih v dobi fevdalizma, dr. Grafenauer pa še učiteljem na dvojezičnih šolah na Koroškem v okviru visokošolskega pedagoškega tedna.

Omeniti je treba še nekaj vprašanj, ki jih je odbor našega društva reševal v času med 17. in 18. občnim zborom. Poseben odbor je sestavil načrt zgodovinskih kart za nacionalni atlas Slovenije in to na 22 listih s 64 zemljevidi za zgodovino Slovencev.

Že na občnem zboru v Novi Gorici sproženo vprašanje Narodnega muzeja je bilo večkrat obravnavano, imenovana je bila posebna komisija, v katero je Narodni muzej delegiral 3 člane (dr. J. Kastelic, H. Štular, B. Reisp). Zgodovinsko društvo je prav tako imenovalo 3 člane (dr. F. Gestrin, dr. B. Grafenauer, dr. F. Zwitter), Mestni arhiv pa je zastopal dr. S. Vilfan. Rezultat teh prizadevanj je bila odločitev, da se jeseni 1970 organizira skupen sestanek zgodovinarjev in muzealcev, ki naj še enkrat pretrese vprašanje slovenskega zgodovinskega muzeja in njegove lokacije.

Zgodovinsko društvo se je angažiralo tudi pri vprašanju Pokrajinskega arhiva v Mariboru in opozorilo mariborsko občinsko skupščino na pomen tega arhiva z željo, da se razmere v arhivu čimprej uredi.

V okviru Zgodovinskega društva deluje že vrsto let več podružnic, od katerih so bile v zadnjih dveh letih nekatere bolj druge pa manj aktivne. Med najbolj delavnimi je bilo vsekakor Muzejsko društvo v Škofji Loki, ki je v tem obdobju izdalo XV. in XVI. letnik Loških razgledov, medtem ko je gradivo za XVII. (1970) letnik v času občnega zbora v Velenju že bilo v tisku. Naklada Loških razgledov se je dvignila nad 1200 izvodov, kar je gotovo lep uspeh. Redno izhajanje te revije omogočajo v finančnem pogledu škofjeloška skupščina in vrsta delovnih organizacij. Kot strokovni posvetovalni organ Muzejsko društvo Škofja Loka stoji ob strani delovnemu kolektivu muzeja in loškemu arhivu, sodeluje pa tudi z Medobčinskim zavodom za spomeniško varstvo. Pred leti ustanovljena muzejska podružnica v Železnikih se je že lepo uveljavila, odprli so tudi novo zbirko, ki predstavlja fužinarstvo v Selški dolini. V pripravah je še ustanovitev čevljarske in čipkarske muzejske zbirke v Žireh. Kot najpomembnejša naloga v prihodnjem obdobju pa čaka Muzejsko društvo organizacija proslav ob 1000-letnici Škofje Loke (leta 1973). Priprave za dostojno počastitev te obletnice so se že pričele.

Zgodovinsko društvo v Mariboru je v sodelovanju z Združenjem visokošolskih zavodov in založbo Obzorja izdalo 4. (1968), 5. (1969) in delno 6. letnik nove vrste Časopisa za zgodovino in narodopisje. Pri tem moramo poudariti, da je 5. letnik izšel kot Bašev zbornik kar na 572 straneh, medtem ko je s 6. letnikom ČZN prešel na izhajanje dvakrat letno. Najpomembnejša akcija mariborske podružnice je bila prireditve simpozija ob 100-letnici ljutomerskega tabora 3. in 4. okt. 1968. V splošnem pa člani mariborske podružnice, je poudaril njen predsednik na občnem zboru, pogrešajo sestanke s predavanji. Vidno je tudi sodelovanje posameznih mariborskih zgodovinarjev na simpozijih v zamejstvu (npr. Mogersdorf na Gradiščanskem).

Celjska podružnica usmerja svoje delo predvsem na problematiko pouka zgodovine in izdajo Celjskega zbornika. Podobno deluje tudi Zgodovinsko društvo v Ptujju, ki je uspelo vključiti v svoje vrste precej mladine; tako da

šteje podružnica 211 članov, kar je lep uspeh. Njeno delo je bilo posebno vidno ob proslavi 1900-letnice Ptuja. Simpozija ob tej obletnici se je udeležilo okrog 150 zgodovinarjev iz vse Slovenije. Že nekaj let društvo uspešno organizira razne ekskurzije po domovini in tujini (Šempeter v Savinjski dolini, Porabje, Gradiščansko, Koroška, Poljska, Češkoslovaška itd.). Žal je delo nekaterih drugih podružnic skoraj popolnoma zamrlo in bi ga kazalo oživiti.

Društvena knjižnica v zadnjem času dokaj hitro narašča, saj je bilo na novo vpisanih 309 zvezkov. Skupaj je knjižnica septembra 1970 štela 2474 zvezkov. Večina knjig in revij prihaja kot zamenjava za Zgodovinski časopis, ki ga sedaj pošiljamo že na 82 naslovov (Slovenija 11, ostale republike 34, Avstrija 9, Zvezna republika Nemčija 3, Demokratična republika Nemčija 2, Češkoslovaška 5, Poljska 7, Italija 3, Francija 2, Anglija 1, Švedska 2, Romunija 1, ZSSR 1, ZDA 1). Več ali manj redno prejema knjižnica Zgodovinskega društva 105 periodičnih publikacij in sicer iz Slovenije 15, iz ostalih republik 40, iz inozestva pa 50. Odbor Zgodovinskega društva je že večkrat razpravljajal o razprodaji starih zalog ZČ, GMDS, Izvestij, Mitteilungen itd. Do realizacije tega predloga bo upajmo kmalu prišlo, čene omenjenim publikacijam pa bodo objavljene v ZČ.

Blagajna Zgodovinskega društva je izkazovala v začetku septembra 1970 razmeroma visok saldo (70,668,91 din), ker je bila v tej vsoti vključena subvencija Sklada za pospeševanje založništva za leto 1970 in dodatna subvencija za ZČ za leto 1969, medtem ko stroški za XXIV. letnik (1970) Zgodovinskega časopisa še niso bili znani. Najpomembnejši vir dohodkov Zgodovinskega društva je subvencija Sklada za pospeševanje založništva. V zvezi s sodelovanjem na kongresu zgodovinarjev v Ohridu in za ostalo izobraževalno dejavnost je tudi Republiška izobraževalna skupnost prispevala del sredstev. Pomemben vir dohodkov so članarine oziroma naročnine za ZČ (v preteklem letu 22.764,90 din) in članarine skupinskih članov. Na drugi strani pa so izdatki za izdajanje ZČ precej veliki in stalno naraščajo, del sredstev pa gre tudi za administrativno poslovanje, potne stroške itd. Pobiranje naročnine omogoča pregled članstva. Ugotovljamo, da vsako leto odpade nekaj članov iz različnih razlogov. Ob zadnjem občnem zboru je bilo vpisanih 323 članov, vendar je od teh le 264 članov poravnalo naročnino, kar 59 pa je dolžnikov. Med člani je tudi 23 študentov, ki prejemajo ZČ po polovični ceni. Nekoliko bolje je s članstvom ustanov, teh je 225, vendar bi ob večjem razumevanju vodstev šol bilo mogoče to število še povečati.

Na zadnjem občnem zboru Zgodovinskega društva Slovenije 11. septembra 1970 v dvorani velenjske občinske skupščine je bil ponovno izvoljen 18 članski odbor v isti sestavi kot pred dvema letoma, za člane nadzornega odbora pa so bili izbrani dr. Marija Verbič, dr. Pavle Blaznik in dr. Tone Zorn.

Olga Janša

OCENE IN POROČILA

Robert J. Braidwood, **Prehistoric Men**. 7. izdaja. Glenview/Ill., Scott, Forenam & Co., 1967, VIII + 181 str., 5 kronoloških tabel, 3 zemljevidi, številne ilustracije. 8°.

Knjiga je poljuden prikaz razvoja kulture od paleolitika do prvih civilizacij v Mezopotamiji in podaja najnovejša dognanja o nastanku neolitskih kultur na Bližnjem vzhodu.

Skozi vso zgodovino izkopavanj prazgodovinskih kultur v Mezopotamiji se vleče problem, kdaj, kje in kako je nastala prva neolitska kultura. Do izkopavanj v Qal'at Jarmu je veljala kot najstarejša hassunska kultura. To je že razvita neolitska kultura z razvitim poljedelstvom in slikano keramiko. Po drugi svetovni vojni so se pričela sistematična raziskovanja najstarejših obdobij mezopotamske prazgodovine.

Področje, kjer se je razvilo prvo poljedelstvo, je pas hribovja, ki obkroža dolino Evfrata in Tigrisa, ter Sirija in Palestina. Podnebje je tu primerno za poljedelstvo. V naravnem stanju raste žito le tu. V Dvorečju je zanj pre vroče in je potrebno namakanje, v gorah pa je premaz. Po mnenju avtorja, enega od vodilnih orientalnih arheologov, ki je tudi sam izkopal vrsto ključnih naselbin iz časa nastajanja neolitskih kultur, lahko to nastajanje razdelimo v dve fazi: v obdobje nastajanja poljedelstva in v obdobje prvotne poljedelske skupnosti (str. 96—104).

Kdaj in kako je nastalo poljedelstvo je težko reči. Pri vrednotenju arheološkega materiala moramo biti zelo previdni. Če najdemo neke vrste motiko, še ni rečeno, da so z njo okopavali polja. Prav lahko bi z njo izkopavali korenine in gomolje. Srpi bi bili lahko namenjeni za žetev divjih vrst žita. Nekatera orodja, za katera mislimo, da so bila namenjena poljedelstvu, so bila prav lahko uporabljena za zbiranje hrane.

Prvo naselbino iz obdobja nastajanja poljedelstva (str. 104—106), Karim Šahir (dat. v ca. 8900 pr. n. e.) je v letih 1950—51 izkopal Bruce Howe. Leži na vrhu griča, na prostem in ima le eno naselbinsko plast. Obsegala je 120 arov in obstajala le kratek čas. Nepravilne površine so bile »tlakovane« z gramozom, kar naj bi predstavljalo prve zemetke stavb. Orodje in orožje so izdelovali iz kremenca. Izkopani so bili obeski iz kosti, žrmlje, školjke, koščene igle, celo nekaj preprostih kipcev iz nežgane gline. Kasneje so arheologi izkopali še kakih šest naselbin tipa Karim Šahir. Nekaj naselbin tega tipa je bilo tudi v jamah.

Ali so bili nosilci Karim Šahir kulture že poljedelci (str. 108)? V mesni prehrani opazimo spremembe. V prejšnjih lovskih dobah prevladuje med najdbami divjačina. Tu se pojavijo živali, ki bi lahko bile udomačene: ovce, koze, govedo, konj, volk. Naselbine so na prostem, tla so »tlakovana«, torej pripravljena za daljše bivanje. Tudi žrmlje in srpi bi pričali za poljedelstvo.

Pojavi se druga težava (str. 109—111). Jean Perrot, izkušen arheolog, ki je dolga leta izkopaval prazgodovinske naselbine vzhodnega Sredozemlja, je izkopal nekaj naselbin, kjer ni bilo sledu o poljedelstvu ali živinoreji in vendar so bile naselbine stalne, vaškega tipa. Tudi v Mezopotamiji so ob srednjem Evfratu izkopali dve naselbini vaškega tipa: Bouqras in Mureybat. Obe imata nekaj naselbinskih plasti. Našli so sicer zoglelene ostanke rastlin in živali, vendar te ne sodijo med udomačene vrste. Datirajo ju v sredo 7. tis. pr. n. e., torej v čas, ko že poznamo naselbine s poljedelstvom in živino-

rejo. Problematika obdobja nastajanja poljedelstva je torej zelo zapletena. Počakati moramo, da bo izkopanih in dobro raziskanih več najdišč in da bo postavljena trdnejša kronologija, kot je sedanja. Tako bomo lahko ugotovili, ali so bile naselbine nabiralcev istočasne s poljedelskimi ali pa so bile njihova predhodna faza (str. 112—116).

Med obdobjem nastajanja poljedelstva in obdobjem razvitega poljedelstva je praznina (str. 117—118), ki po mnenju R. J. Braidwooda obsega celih 2000 let. Zgornje plasti v Ali Košu, ki predstavljajo razvitejšo stopnjo Karim Šahirja, nam sicer pomagajo malo naprej, vendar ne dosti. Razlike med obema obdobjema so prevelike, da bi drugo lahko naravnost izvajali iz prvega. Tipično najdišče obdobja prvotne poljedelske skupnosti je Jarmo v Kurdistanu (str. 118—120). Izkopaval ga je Robert J. Braidwood. Prebivalci Jarma so gojili ječmen in dve vrsti žita. Iz kremenca so izdelovali srpe, žito mleli v žrmljah in iz kamnitih posod jedli močnik. Zanesljivo so imeli udomačeno ovco, kozo, psa in svinjo. Ni še gotovo, če so imeli udomačenega konja in govedo. Poleg tega so prebivalci Jarma pojedli naravnost ogromne količine polžev. Botanično je žito v Jarmu na pol poti med divjim in domačim. Stavbe v Jarmu so imele stene iz blata, posušenega na soncu. Velike so bile kot današnja skromna koliba, a so vseeno imele več pravokotnih prostorov. Verjetno so bile take, kot so še danes skromne kurdske kočice na tem področju. Danes v taki koči živi do sedem ljudi. V prazgodovinskem Jarmu je živelo kakih 150 prebivalcev.

Zanimivo je, da se prenosna keramika pojavi v Jarmu šele v zadnji tretjini plasti. Prej so iz kamna izdelovali masivne posode, ki so jih vkopavali v tla. Skozi vso stratigrafijo se pojavljajo izdelki iz gline, kipiči živali in ljudi. Posebno priljubljen je bil kipec noseča ženske, verjetno kakega božanstva plodnosti. Po mnenju R. J. Braidwooda izdelovanja keramike niso iznašli prebivalci Jarma, ampak je prišlo k njim od drugod. Orodje in orožje so izdelovali iz kremenca in obsidiana. Ležišča obsidiana so kakih 100 milj severno od Jarma in so ga verjetno dobivali s trgovsko zamenjavo. Najdišča datirajo v ca. 6750 pr. n. e.

Ostala najdišča Bližnjega vzhoda, ki sodijo v dobo prvotne poljedelske skupnosti in predkeramičnega neolitika so še redka in si še vedno ne moremo ustvariti podobe niti ne moremo postaviti kronologije razvoja poljedelstva na Bližnjem vzhodu (v Palestini Jeriho, Beidha in Ramad. V Siro-Kilikiji sodijo v ta čas Ras Šamra, Mersin, Judaidah, v Anatoliji pa Çayönü, Hacilar in Suberde).

Naslednja kultura, hassunská (str. 121), je že popolnoma neolitska in razvoj od hassunske do zgodnje dinastične dobe v Mezopotamiji (str. 136—153) je že tako dobro raziskan, da knjiga ne prinaša nič novega.

Knjiga je okusno opremljena z mnogimi dvobarvnimi (rdeče, črno) ilustracijami in rekonstrukcijami orodij. Na koncu (str. 171—175) je dodatna kratka bibliografija najvažnejših del, ki bralcu služijo za poglobljanje znanja in problematike, ki jo prinaša knjiga. V indeksu (str. 177—181) so zbrani najvažnejši tehnični izrazi, imena najdišč in znanstvenikov, ki jih knjiga omenja.

Marko Urbanija

Jack M. Sasson, *The Military Establishment at Mari*. Roma, Pontificium Institutum Biblicum, 1969, X-101 str., 8.º Studia Pohl, 3.

Pontificium Institutum Biblicum je serijo »Studia Pohl« posvetil spomenu profesorja Alfreda Pohla, ki je v Rimu osnoval Fakulteto za študij Bližnjega vzhoda. Zbirka naj bi prinašala dela s področja zgodovine in filologije Bližnjega vzhoda. Posebej naj bi služila mlajšim znanstvenikom, ki bi radi širše občinstvo seznanili z ugotovitvami svojih doktorskih disertacij.

Mesto Mari (Tell Hariri) je bilo ob srednjem toku Evfrata, danes leži v Siriji blizu iraške meje pri obmejni postaji Abu Kemal. Od leta 1933 dalje tu izkopava francoska arheološka ekspedicija pod vodstvom Andréja Parrota. Iz-

kopali so veliko palačo kralja Zimri-Lima, vrstnika babilonskega kralja in zakonodajalca Hammurabija. V njej je bilo več sto sob in dvoran ter obsežen državni arhiv z blizu 20.000 ploščicami, pisan v glavnem v babilonsčini (za marijsko zgodovino, pravo, gospodarstvo in mednarodne odnose prim.: V KOROŠEC: »Nekaj pravnozgodovinskih pripomb k doslej objavljenim pismom mesta Mari.« ZC VI-VII, 1952—1953, str. 30—70). Pod starobabilonskim mestom je ležalo starejše sumersko mesto.

Delo J. M. Sassona obravnava, kot pove že naslov, vse, kar je v mestu Mari v zvezi z vojsko in vojskovanjem. Zajema čas, ki ga opisujejo in predstavljajo t. i. državni arhivi, čas približno od 1810 do 1760 pr. n. e. (po srednji kronologiji). V tem času je asirska država pod vladavino Šamši-Adada (1815—1782) postala velesila in si pokorila severno in dobršen del srednje Mezopotamije. Tudi država Mari ob srednjem Evfratu je prišla pod asirsko nadoblast. Šamši-Adad je tu kot namestnika postavil sina Jasmah-Adada. Ohranjenih je precej pisem, ki sta si jih pisala. Medtem se je vedno bolj krepil Babilon. Po Šamši-Adadovi smrti se je mesto Mari osamosvojilo in vanj se je vrnil vladar domače dinastije Zimri-Lim (1799—1761). Država je v času njegovega vladanja doživela zadnji razcvet. V 33. letu vladanja je babilonski kralj Hammurabi (1792—1750) osvojil med drugimi državami tudi Mari. Večina znanstvenikov misli, da je mesto dal porušiti šele dve leti kasneje, ko se mu je upro. Mari si od tedaj ni več opomogel.

Državni arhivi iz tako razgibanega časa vsebujejo seveda tudi mnogo vojaških dokumentov. Ker so marijski teksti najboljši vir za zgodovino tistega časa, je avtor prav iz teh virov skušal razbrati ustroj tedanje vojske, njeno strategijo in taktiko. V logičnem zaporedju je jasno in podrobno obdelal izraze v zvezi z vojsko ter lepo podal sliko vojaškega stroja, ki je v tistem času branil Mari. Škoda, da se avtor ni lotil še vprašanja, kakšen vpliv so imeli vojaški poveljniki na državno politiko, kako je vzdrževanje vojske vplivalo na ekonomiko države, ali se pojavljajo vsaj sledovi vojnega prava, kvaliteta marijske vojske v odnosu do babilonske in asirske. Avtor se je omejil le na opis same vojske in izrazov v zvezi z njo.

Poglavja so razvrščena tako, da prikažejo vojsko od priprav na vojno, oborožitve in ostale opreme, do taktike in konca pohoda. Prvo poglavje (str. 3—7) obravnava ukrepe za obrambo dežele. Popravljali in utrjevali so zunanje in notranje obzidje, mestna vrata in poglobljali trdnjavske jarke. Okrepili so straže in budno pazili na premike nomadskih plemen. Potem so pričeli zbirati vojsko (str. 7—11). To seveda ni šlo brez težav. Čeprav so imeli pisarji spiske vseh vojnih obveznikov, se je marsikdo skušal rekrutiranju izmuzniti. Velike težave so imeli z nomadi. Stalno so se selili in ker jih je bilo zato težko najti, niso imeli točne evidence, koliko jih je. Vojaške oddelke so morali poslati tudi vazali vladarja, ki je vojsko zbiral.

Zbrani vojski je poveljeval zbor poveljnikov (str. 11—17), ki je skrbel za red in disciplino. Točnega razporeda vojaške hierarhije ne poznamo. Na čelu vojske je verjetno bil vrhovni poveljnik (**GAL amurim**), pomagala mu je vrsta nižjih častnikov: poveljnik večjega oddelka (**alik pān sābim**), poveljnik izvidniškega oddelka, poveljnik manjšega oddelka (**rab pirsim**) in drugi. Za vso administracijo je skrbel glavni pisar. Poveljniki so dobivali položaju primerno plačo. Vrhovni poveljnik je dobival pol mine srebra (letno?) ter darila v oblekah in dragocenih predmetih. **Redūm** je dobival pet siklov srebra in delež od plena, **rab pirsim** tri sekle srebra in tudi delež od plena.

Vojska je bila razdeljena na večje in manjše oddelke (str. 17—22). Vojaški oddelek se je imenoval **sabum**. Iz tekstov poznamo celo vrsto raznih specializiranih oddelkov: oddelek težkih oborožencev, oddelek lahkih oborožencev, prednjo stražo, vladarjevo osebno stražo, oddelek, ki je spremljal pomembne osebe ali prevoz dragocenosti, itd. Kako veliki so bili posamezni oddelki, ne vemo. Oddelek, ki je spremljal pomembne osebe, naj bi štel kakih 200 mož, oddelek pomožnih čet naj bi štel ca: 500 mož. Ne vemo tudi, kako so se imevale večje enote in katere manjše so jih sestavljale.

Orožje (**kakkum**) je bilo različno (str. 25—31). Vojaki so bili oboroženi s kopjem ali sulico, z lokom, pračo, sekuro, bodalom. Varoval jih je ščit (**sin-natum**) in čelada (**gurpisum SAG**). Ne vemo, če so nosili oklepe. Za prevoz opreme so služili težki vozovi s štiri kolesi in z dvema kolesoma. Hitri dvokolesni voz pa je verjetno služil za boj. Poleg vozov so za prevoz služile tudi ladje.

Poleg orožja in transportnih sredstev so bile važen del opreme oblegovalne naprave (str. 33—34), kajti sovražnik se je pred močnejšo vojsko zatekel v utrjena mesta. Obzidja in vrata je rušil oven (**vāšibum**), za juriše so služili oblegovalni stolpi (**GIS dimtum**) obzidja pa so spodkopavali z jarki (**pišum**). Poleg tega so včasih do višine obzidja nasuli nasip. Mesto Mari je slovelo kot izdelovalec oblegovalnih naprav. Samši-Abad jih je mnogokrat zahteval za opremo svoje vojske. Sposoben vojskovodja je z njimi lahko v 7 do 8 dneh zavezal utrjeno mesto.

Preden je vojska odšla na pohod, so skušali z vedeževanjem (str. 36—37) zvedeti za voljo bogov in iz tega so sklepali na uspeh ali neuspeh vojne. **Bārū-vedež** je iz živalskih jeter prerokoval vojaške in politične uspehe, vladar je povprašal svoje božanstvo-zaščitnika za mnenje in daroval bogovom. Na dan odhoda so oficirje mazilili, vojakom razdelili darila in jim prisegli, da bodo spoštovali njihov delež pri plenu. Poleg vedeževanja so si vojskovodje pomagali tudi na druge načine. Velik pomen je imelo vohunjenje (str. 37—42). V sovražne dežele so pošiljali vohune, ki so prinašali razne vojaško važne podatke. Poleg njih so pošiljali tudi propagandiste, ki naj bi demoralizirali vojsko, prebivalstvo, širili lažne novice in skušali vzbujati čim večjo zmedo v sovražnikovi deželi. Propagandisti so posebno radi netili upore v vojski. Zarote proti vladarju posamezne dežele so bile priljubljeno sredstvo podtalnega boja.

Kakor kažejo poročila, je bila taktika (str. 43—45) precej razvita. Samši-Abad piše sinu: »Izmišljaš si zvijače in hočeš potolči sovražnika. Toda tudi sovražnik si jih izmišlja, da bi potolkel tebe. Kot dva rokoborca sta, ki skušata s triki premagati drug drugega.« Priljubljeno presenečenje, ki so ga pripravljali sovražniku, so bile zasede. Uporabljali so tudi taktiko navideznega boja in gverilske vojne.

Kot v vsaki vojski so bili tudi v marijski dezertjerji (str. 45—47). Točnega izraza za dezerterja ne vemo. Znanih je več izrazov. Posebno radi so pobegnili nomadi. Za pleme Benjaminov pravijo, da so ob vsaki priliki množično odhajali.

Premaganemu sovražniku se je navadno hudo godilo (str. 47—49). Mesta so zmagovalci porušili in požgali, dragocenosti oplenili, uničili zaloge hrane. Ujetnike (**wasitum**) so si razdelili kralj, poveljniki in včasih je tudi kak vojak dobil ujetnika kot sužnja. Kasneje so sorodniki ujetnika lahko odkupili. Neki Benjaminit je bil na primer odkupljen za osem siklov srebra. Zmagovalci so s premaganci sklenili pogodbo in premaganci so morali, kot zagotovilo za spoštovanje pogodbe, dati talce (**litum**). Zmaga, ali pa zima, je vojni pohod zaključila (str. 49). Čete so razpustili in vojaki so se vrnili domov.

V zajetnem indeksu (str. 51—93) so razvrščeni vsi uporabljeni izrazi, ter vsa citirana mesta iz publikacij tekstov in iz važnejših razprav. Knjigo zaključuje obsežna bibliografija v opombah citiranih del. V uvodu avtor napoveduje nove študije o Mariju. S tako temeljitimi študijami bomo ustroj te zanimive države ob Evfratu, in tudi drugih držav tistega časa, poznali mnogo bolje.

Marko Urbanija

Jovanka Kalić-Mijušković, **Beograd u srednjem veku**. SKZ, Beograd 1967, str. 503.

Le malo je mest pri nas, ki bi jim zgodovinarji posvetili izčrpno znanstveno monografijo. Tudi o zgodovinskem razvoju Beograda so obstajali le kratki pregledi popularnega značaja, turistični informatorji brez znanstvenih

pretenzij. Znanstveno so bila obdelana le nekatera ožja vprašanja iz preteklosti Beograda.

Pomen in vloga Beograda v zgodovini je silil znanstvene kroge, da so začeli proučevati in zbirati vire za zgodovino Beograda in končno prešli tudi na znanstveno obdelavo njegove preteklosti. Pomembna vloga v teh strem-ljenjih pripada Istorijskom arhivu grada Beograda. V okviru izdaj tega arhiva je izšlo že več zbirki virov o Beogradu. Naj omenim dve knjigi virov za srednji vek, ki jih je pripravil Mihajlo Dinić: Gradja, za istoriju Beograda u srednjem veku, I. deo. Beograd 1951 (madžarski pisci o Beogradu); II. deo, Beograd 1958 (dubrovniško arhivsko gradivo). Po zaslugi Jovanke Kalić-Mijušković pa imamo sedaj pred seboj prvo znanstveno delo o preteklosti Beograda. Av-torica je na osnovi vsestranske analize ohranjenih virov v celoti obdelala zgodovino srednjeveškega Beograda od naselitve Slovanov (tj. od VII. stol.) do leta 1521, ko pade Beograd pod turško oblast. Njeno delo ima v mnogočem pionirski značaj.

Težko bi pri nas našli mesto, kjer bi se tako dolgo križali politični, eko-nomski, verski in kulturni vplivi ter različni interesi, kot je Beograd. Beograd se je razvijal na meji dveh velikih področij, Balkanskega polotoka in Panon-ske nižine. On pripada sicer k balkanski zgodovini, vendar je bil vedno ozko povezan z dogodki v srednji Evropi. Zaradi tega njegova zgodovina v sred-njem veku ne obsega samo zgodovine samega mesta ampak posega v veliki meri tudi v zgodovino odnosov med narodi in državami, ki so na tem pro-storu prišli v stik. Zato je vrednost dela J. K.-M. toliko večja, ker jemlje preteklost Beograda s širšega aspekta. Prav zaradi tega je morala avtorica pritegniti zelo širok izbor virov in literature. Pritegnila je domače vire, raz-ne rodoslove, zapise in napise, rudarske zakone ipd. Pomembno mesto zavze-majo objavljeni pa tudi neobjavljeni viri dubrovniškega arhiva. Od tujih vi-rov pa uporablja predvsem turške in madžarske vire, dela bizantinskih pis-cev, opise raznih potopiscev in očividce pri obleganjih Beograda. Upoštevani so tudi dokumenti papeške kurije. Poleg pisanih virov je pritegnila še rezul-tate arheoloških raziskav srednjeveškega Beograda.

Delo J. K.-M. o srednjeveškem Beogradu je pravzaprav nadaljevanje dveh študij, ki sta bili posvečeni antičnemu (M. Mirković, Rimski Singidunum u svetlosti epigrafskih izvora, Zbornik filozofskog fakulteta u Beogradu, sv. VI/1, Beograd 1960, str. 325—353) in bizantiskemu (F. Barišić, Vizantijski Sin-gidunum, Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. 3, Beograd 1955, str. 1—13) obdobju starega Singidunuma. Zato je v knjigi J. K.-M. obdobje pred-slovanske zgodovine Beograda obdelano zelo na kratko. Le na podlagi takšne časovno omejene obdelave posameznih obdobij zgodovine Beograda bomo prišli do celotne zgodovinske obdelave našega glavnega mesta.

Obseg posameznih poglavij v knjigi J. K.-M. je odvisen od ohranjenosti zgodovinskega gradiva. Zato ni čudno, da so starejša obdobja obdelana zelo na kratko. Za celotno VII. stol. obstaja npr. le en sam in še to nepomemben podatek pri Konstantinu Porfirogenetu. Za VIII. stol. ni nobenega podatka, za IX. stol. sta samo dva. Na drugi strani pa se je za XV. stol. ohranilo izredno veliko materiala, tako da je lahko avtorica sledila dogodkom skoraj iz dneva v dan.

Delo samo je razdeljeno na 8 poglavij, ki se vsebinsko ujemajo z obdobji vladavine tistih dežel v čigar okviru se je takrat nahajal Beograd. Karakter virov je silil avtorico, da je dala prednost političnemu razvoju. Le 8. poglav-je je v celoti posvečeno notranjemu življenju mesta.

Prva štiri poglavja obsegajo obdobje do začetka XV. stol. (str. 15—81). Posebno velja za prvi dve poglavji (»Beograd od VII v. do 1018 g.« in »Isto-rija Beograda do dolaska pod srpsku vlast«), da poda avtorica le oris, splošnih okvirov razvoja širšega mestnega področja. Ugotavlja, da je na osnovah sta-rega razrušenega Singidunuma zraslo novo naselje čigar slovansko ime Beo-grad se prvič pojavlja l. 878. Sledilo je kratko obdobje bolgarske oblasti,

nato pa postane Beograd zelo pomembna bizantiska utrdba na Donavi. V bojih z Bolgari in Srbi v XII. stol. so bili Bizantinci postopoma izrinjeni z meje na Donavi, zato se Beograd od XIII. stol. dalje tesneje povezuje z Ogrsko. Zelo pomembne spremembe nastanejo v času srbskega kralja Dragutina, ko se Beograd prvič znajde v okvirih srbske države (o tem je govora v III. poglavju). Obdobje od 1319 do 1404, ko je Beograd ponovno pod Ogrsko oblastjo (IV. poglavje) je obdelano z vidika srbsko ogrskih spopadov in bojev, ki so zavrli razvoj Beograda.

Iz majhne ogrske obmejne vojaške utrdbe preraste Beograd v pomembno mestno središče v času, ko se nahaja pod srbsko oblastjo (od 1403 do 1427). Despot Štefan Lazarević napravi iz Beograda prestolnico svoje države. Poleg obsežnih obrambnih del, sistematično razvija tudi mestno naselje. Z izdajanjem posebnih privilegijev skuša napraviti iz Beograda nov trgovski center. Avtorica obdela v obsežnem in po mojem mnenju najpomembnejšem poglavju (V. pogl. »Centar srpske države«, str. 82—107) poleg omenjenih vprašanj, še ostala vprašanja, ki zadevajo notranje življenje Beograda (npr. mestna uprava, cerkveno in kulturno življenje, građnja mesta). Obsežne raziskave tega pomembnega obdobja v zgodovini Beograda, prikazujejo važno vlogo, ki jo je Beograd igral v življenju Despotovine.

Vračanje Beograda pod ogrsko upravo leta 1427 je pomenila za njegov razvoj velik preobrat (VI. pogl. »Beograd pod ugarskom vlašću«, str. 105 do 238). Politično povezovanje z Ogrsko pomeni tudi ekonomsko povezanost s to deželo. Zaradi pritiska Turkov postane Beograd ponovno prvorazredno strateško oporišče. Avtorica ugotavlja, da je v času, ko je rasla vloga Beograda kot vojaškega oporišča, padel njegov ekonomski pomen. Zaradi obilice virov je lahko avtorica obdelala nekatera vprašanja zelo podrobno. Že o obleganju Beograda l. 1440 prinaša precej detajlov. Zelo vidno mesto pa je zavzelo v knjigi znamenito obleganje Beograda leta 1456. Od tega časa dalje postane Beograd branik krščanskega sveta pred napadi Turkov. Avtorica obdela tudi politično situacijo na Ogrskem neposredno pred obleganjem in ugotavlja, da so bile razmere na Ogrskem zelo neurejene, kar se je kazalo tudi pri obrambi Beograda. Posebej jo zanima obdobje po Hunjadijevi smrti, ko pride do dokončnega obračuna med Hunjadijevci in Celjskimi grofi.

Padec Beograda pod turško oblast obdela zelo podrobno v VII. poglavju (str. 239 do 268). Neposredno pred obleganjem leta 1521 daje Beograd vtis zapuščenega mesta.

Zadnje poglavje (VIII. str. 269 do 318) je namenjeno izključno vprašanjem notranjega življenja Beograda v obdobju od 1427 do 1521. Najprej govori o organizaciji uprave v prvi polovici XV. stol., ko je bil Beograd pod upravo mačvanskega bana, pozneje v času vlade Matije Korvina pa postane Beograd sedež banovine. Zelo obsežno razpravlja o mestnem gospodarstvu, kjer se še posebej zaustavlja pri trgovini. Ker pritegne predvsem dubrovniške vire je razumljivo, da razpravlja največ o vlogi dubrovniških trgovcev. Ugotavlja pa, da so tudi domači trgovci posegli v trgovino Beograda. Podrobno razpravlja še o cerkvenih razmerah. Avtorica se je dotaknila zelo pomembnega vprašanja in to vprašanja o strukturi prebivalstva. Opozarja, da je v Beogradu živelo številno srbsko prebivalstvo in da ne moremo več postavljati vprašanja o njegovi kontinuiteti. Ugotavlja pa, da so bili Srbi v času madžarske uprave zapostavljeni in odrinjeni. Zanima jo tudi pridobivanje statusa meščana v Beogradu in s tem v zvezi sodelovanje Srbov v mestni upravi.

Na koncu knjige najdemo skrben popis virov in literature, register imen in opombe k posameznim poglavjem. Dodan je povzetek v francoskem jeziku.

Knjigo poživljajo bogate ilustracije in stare gravure. Kljub strogo znanstvenemu značaju knjige bo avtorica z živahnim in zanimivim načinom pisanja, pritegnila širok bralcev.

V času, ko je izšla knjiga J. K.-M., se je vršil v Beogradu od 20. do 24. maja 1967 simpozij ob stoletnici osvoboditve srbskih mest izpod Turške

oblasti. Simpozij, ki ga je organizirala SANU, naj bi dal pobudo za znanstveno raziskavo srbskih mest. Mnogo se je govorilo o celotni znanstveni obdelavi zgodovine Beograda. Referati s simpozija, kjer najdemo mnogo novih pogledov in kjer so referenti odprli nove probleme v zvezi z zgodovinskim razvojem Beograda, Niša, Šabca in Smedereva so izšli leta 1970 v posebni publikaciji SANU (»Oslobodjenje gradova u Srbiji od Turaka 1862—1867. god.« Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu SANU održanom od 22. do 24. maja 1967 god. u Beogradu povodom proslave 100-godišnjice oslobodjenja gradova. Beograd 1970, str. 703). Jovanka Kalić-Mijušković je imela na simpoziju zelo zanimiv referat o srednjeveški trgovini Beograda (J. K., Beograd u medjunarodnoj trgovini srednjeg veka, str. 47—60) ter s tem dopolnila sliko, ki jo podaja v svoji knjigi.

Ignacij Voje

Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Svezak I, listine godina 743—1100, JAZU Zagreb 1967.

Zaradi pomanjkanja pripovednih virov imajo za hrvatsko zgodnjersrednjeveško obdobje večji pomen dokumentarni viri. Zato so hrvatski zgodovinarji posvečali listinam izredno pozornost in tako je nastalo več izdaj listin iz časov hrvatske samostojnosti. Vse listine iz tega obdobja je prvi zbral in uredil Ivan Kukuljević v zbirki z naslovom »Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae«, Zagreb 1874. V tej izdaji pa kar mrgoli napak: netočna transkribcija, nepravilno datiranje ipd. Ta izdaja je bila že od vsega začetka neuporabna, zato je JAZU kmalu poskrbela za novo izdajo in je poverila redakcijo Franu Račkemu. Vire za starejšo hrvatsko zgodovino je izdal v knjigi z naslovom »Documenta historiae Croatiae periodum antiquum illustrantia« v zbirki Monumenta spec. hist. Slavorum meridionalium kot VII. knj. Zagreb 1877. Tu so zbrani i dokumentarni i pripovedni viri do leta 1102. Čeprav je ta zbirka v mnogih pogledih danes zastarela, še vedno predstavlja kažipot za nadalnje znanstveno delo.

Napisov na kamnu, ki so enako pomembni za poznavanje političnega in umetnostnega razvoja Hrvatske v času narodnih vladarjev, Rački ni uvrstil v svojo zbirko. To praznino je izpolnil šele Ferdo Šišić v zelo pregledni izdaji listin za hrvatsko zgodovino srednjega veka. To je znani »Priručnik izvora hrvatske istorije« I dio, Zagreb 1914.

Ko je Tadije Smičiklas leta 1904 začel izdajati »Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije«, je bil mnenja, da je izdaja Račkega »Documenta« dovolj popolna in da listin do leta 1101 ni treba še enkrat izdajati, zato je začel svoj kodeks z II. zvezkom (tj. od l. 1101 dalje).

Pozneje so odkrili še nekatere nove dokumente za to obdobje. Zato je že Rački objavil v Starinah JAZU br. XII nekatere na novo odkrite listine. Ker so do danes odkrili še nekatere nove dokumente in ker Rački ni upošteval najstarejših dubrovniških listin, pokazala pa se je potreba po ponovnem redigiranju vseh objavljenih tekstov, izpopolnitvi kritičnih pripomb in diplomatični analizi, se je JAZU odločila, da poveri strokovnjakom ponoven pregled in izdajo dokumentov. Na podlagi ponovne proučitve diplomatičnega materiala do konca XI. stol. je izšel prvi zvezek novega Diplomatičnega zbornika. Na ta način naj bi bila izpolnjena praznina Smičiklasove zbirke. S to utemeljitvijo je naslov zbirke upravičen, čeprav je naslov z današnjega stališča problematičen. Kot urednik prvega zvezka Diplomatičnega zbornika je naveden Marko Kostrenčić, listine pa sta zbrala in uredila Jakov Stipišić in Miljen Šamšalović.

Pri pregledovanju edicije dobimo vtis, da sta se Stipišić in Šamšalović trudila, da bi bila nova izdaja hrvatskih listin urejena po sodobnih principih. Vsekakor je treba poudariti, da sta se redaktorja odločila za pravilno metodo, ker sta objavila takšen tekst listine, ki sta ga našla v predlogi, iz katere sta

objavila vse varijante, če pa ima neka listina več verzij, prinašata tekst vsake verzije v celoti. Posledica takšnega načina izdavanja je, da so ostale v tekstu vse pisarniške in jezikovne napake. Na ta način sta se izognila metodi Račkoga, ki je iz vseh znanih verzij in prepisov skušal sestaviti nek idealen tekst. Ker sta ponovno prepisala, prečitala in proučila vsako listino posebej — zato sta obiskala vse domače in inozemske arhive, v katerih se ta material nahaja — sta uspela, da je tekst izdanih listin neoporečen.

Seveda pa tudi ta izdaja hrvatskih listin ni povsem brez napak in pomanjkljivosti, kar pa je povezano s stališčem izdajateljev do nekaterih odprtih vprašanj hrvatske historiografije oziroma odprtih vprašanj diplomatike hrvatskih listin. Redaktorja sta si namreč zadala nalogo proučiti diplomatično in kronološko analizo listin. Pri tem sta razumljivo trčila na vprašanje o avtentičnosti najstarejših listin iz hrvatskega zgodnjega srednjega veka. O tem problemu obstajajo v naši znanstveni literaturi nasprotna mnenja. Že Rački, ki mu je sicer manjkala paleografska izobrazba, je mnogo listin označil kot falzifikate in podvomil v njihovo avtentičnost. Oba redaktorja pristopata k temu vprašanju z največjo opreznostjo, tako da njuna analiza posameznih dokumentov pomeni korak nazaj. V uvodu poudarjata, da nekateri hrvatski zgodovinarji celo povečujejo število sumljivih ali falzificiranih listin in to na podlagi mnenja, da ne moremo za nobeno od objavljenih listin z gotovostjo trditi, da je original. Pri oceni o avtentičnosti posameznega dokumenta sta se držala principa, da je treba vsak dvom podkrepiti z zanesljivimi argumenti. Čeprav navajata, da sta v opombah upoštevala nasprotna mnenja in da sta od literature citirala samo tista dela, ki se ukvarjajo z diplomatično, kronološko, paleografsko ali splošno zgodovinsko problematiko in prenašajo nekaj bistveno novega, se mi zdi, da nista bila v tem pogledu dosledna.

Če pogledamo samo analizo Trpimirove listine iz leta 852, opazimo, da avtorja nista navedla med literaturo zelo pomembnega dela Nade Klaićeve »O Trpimirovoj darovnici kao diplomatičkom i historijskom dokumentu« (Vjesnik za arh. i hist. dalm. LXII, 1960/1968, str. 105—155). Ali na primer, razprave G. Prage o Kerševanovem skriptoriju avtorja nista upoštevala, čeprav je za proučevanje in analiziranje nekaterih listin bistvena (Lo 'Scriptorium' dell'abazia benedittina di san Grisogone in Zara, Archivio storico per la Dalmazia vol. VII, VIII, IX, Roma 1929—30).

V uvodu edicije še vedno ponavljata staro mnenje, da je bila hrvatska dvorna pisarna osnovana po frankovskem vzoru. Kdorkoli danes dela na Hrvatskih listinah iz dobe narodnih vladarjev, ne sme prezreti zelo studiozne razprave Nade Klaićeve »Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatske narodne dinastije (Historijski zbornik, I. dio, god. XVIII, Zagreb 1965, str. 141—187; II. dio, god. XIX—XX, Zagreb 1966—67, str. 225—263). V tej razpravi ugotavlja avtorica, da hrvatska dvorna pisarna ni bila osnovana po frankovskem vzoru, da listine Trpimirovičev nimajo nič skupnega z javno listino tega časa v zahodni Evropi ter da je njena osnovna oblika, kot pri vseh drugih javnih listinah, privatna. Zato moramo osnovno privatno obliko vladarskih listin Trpimirovičev pripisati v večini primerov delu dalmatinskih cerkvenih ustanov, ki so bila skoraj brez izjeme prijemniki kraljevskih darovnic. To stališče pa bi moralo vplivati tudi na diplomatično analizo posameznih listin, kar pa se v novi ediciji ni zgodilo.

Namen avtorjev je bil razširiti obseg listin, ki jih je objavil Rački v svojih »Documentih«, kar pa ni povsem uspelo. Ker sta ga omejila strogo na hrvatsko, dalmatinsko in slavonsko področje, nista vključila v Diplomatički zbornik tudi istrskega gradiva, kar predstavlja precejšnjo pomanjkljivost.

Kljub navedenim pripombam (omejil sem se le na najvidnejše) predstavlja diplomatički zbornik solidno urejeno zbirko virov za starejšo hrvatsko zgodovino. Tako bodo ti dokumenti postali spet dostopnejši širši javnosti.

Ignacij Voje

B. Grafenauer, *Die ethnische Gliederung und geschichtliche Rolle der westlichen Südslawen im Mittelalter*. Ljubljana 1966, str. 64 s sedmimi kartami.*

Monografija B. Grafenauerja, ki je bila objavljena najprej v tujem jeziku kot neskrajšano poročilo za prvi balkanološki kongres v Sofiji poleti leta 1966, pomeni novost v slovenski literaturi, a v precejšnji meri tudi v jugoslovanski historiografiji nasploh. Obravnava zamotano problematiko etnične strukture razslavljanja zahodnega dela Južnih Slovanov in formiranja etnične strukture jugoslovanskih ljudstev v srednjem veku ter njihovo zgodovinsko vlogo v tem času.

Avtor je monografijo razdelil na dva dela, ki se smiselno dopolnjujeta. V prvem, obširnejšem delu razprave z naslovom *Die Fragen der mittelalterlichen ethnischen Struktur* (str. 5—47) se je avtor najprej zadržal na vprašanju terminologije in vsebine sočasnih pojmov in je pri tem kritično ocenil osnovna zgrešena izhodišča, ki so se ob proučevanju tega problema pojavljala v zgodovinopisju in jezikoslovju in ki se še danes kažejo v etnografski, filološki in še vedno tudi v zgodovinski literaturi. Gre zlasti za napake in nesporazume, ki so nastali zaradi tega, ker so se srednjeveškimi pojmom *natio*, *populus*, *gens*; *demos*, *ethnos*, *genos*; *nation* (od 14. stoletja dalje), *volc*, *stamm* pridajale vsebine modernega časa. V obširni razlagi se je zadržal na teh terminih in sledil po virih njihovi vsebini v srednjeveškem obdobju. Hkrati je v obravnavo pritegnil tudi istovrstne pojme v jugoslovanskih jezikih, kolikor in kakor se pojavljajo v virih. Z ugotovitvijo, da je treba dajati tem pojmom samo dobi odgovarjajoče in možne dimenzije, ki jih je tudi nanizal, je avtor pravzaprav postavil tudi svoja teoretična izhodišča za nadaljnje konkretno raziskovanje razvoja etnične strukture med zahodnimi Južnimi Slovani. Pri tem se je oprl na naravne, to je jezikovne, in zgodovinske, to je politično teritorialne in kulturne elemente, torej na tedaj vsekakor najpomembnejše faktorje v tem procesu. Vendar se mi tu javlja pomislek, ali ne bi bilo treba vsaj za čas proti koncu srednjega veka med zgodovinskimi elementi kot faktor pri formiranju naštetih tehničnih struktur upoštevati tudi gospodarski razvoj.

Avtor je najprej sledil jezikovnim, torej tako imenovanim naravnim elementom pri formiranju etnične strukture med zahodnimi Južnimi Slovani v srednjem veku. S pritegnitvijo tujih in domačih filoloških razprav (med domačimi zlasti dela F. Bezlaja, P. Ilića, Bl. Koneskega, M. Pavlovića) je pri obravnavi sem spadajočih vprašanj izhajal iz mnenja, da so morale biti že ob naselitvi na Balkanski polotok med sicer sorodnimi Južnimi Slovani mnogo večje razlike v govorih, kakor pa se je doslej mislilo. V zvezi s tem je tesno povezal tudi nekatere nove ugotovitve iz problematike naseljevanja Južnih Slovanov na Balkanu oziroma njihovih naselitvenih tokov. Na drugi strani pa je avtor obravnaval zgodovinske elemente pri formiranju etnične strukture, to je, sledil je nastajanju in razvoju politično teritorialnih enot (v zvezi z migracijskimi in kolonizacijskimi procesi) ter kulturnim povezavam in vplivom skozi srednji vek. Pri tem je pokazal, kako so in v kolikšni meri so ti elementi pripomogli k nastajanju take etnične strukture med zahodnimi Južnimi Slovani, kakor jo poznamo ob koncu srednjega veka. Hkrati s tem je sledil avtor tudi pojavom etnične zavesti, kakor se kažejo pri posameznih etničnih enotah. V razvoju etnične strukture je avtor, mislim da precej utemeljeno, razlikoval nekako tri stopnje. Že v 9. oziroma v 10. stoletju moremo zaznati med zahodnimi Južnimi Slovani prva tri etnična jedra: Karantance, Hrvate in Srbe. V 11. stoletju je prišlo nato do resnične utrditve tistih zgodovinskih elementov, na podlagi katerih so se formirale posamezne etnične

* Avtor je razpravo objavil tudi v slovenščini in v srbohrvatskem prevodu: Vprašanja srednjeveške etnične strukture prostora jugoslovanskih narodov in njenega razvoja. 1. Terminologija in vsebina pojmov. *Zgodovinski časopis* 19/20 (1965/6), str. 103—114. Etnična struktura in zgodovinski pomen jugoslovanskih narodov v srednjem veku. *Zgodovinski časopis* 21 (1967), str. 7—48. Pitanje srednjovekovne etnične strukture prostora jugoslovanskih naroda i njenog razvoja. *Jugoslovanski istorijski časopis* 5 (1966), str. 5—36.

enote v poznejših stoletjih, ki so dala časovni okvir tretjemu obdobju procesa do konca srednjega veka. Pokazal je dalje na podlagi analize dogajanj, da še vsaj do začetka 15. stoletja na ozemlju, ki so ga naseljevali zahodni Južni Slovani (Jugoslovani), ni mogoče potegniti povsem določenih in sklenjenih meja med že več ali manj formiranimi etničnimi enotami. Vmes, med jedri posameznih enot, so bili še več ali manj široki pasovi, kjer se je politična oblast menjavala in so se nanje širili vplivi z obeh strani. Čeprav so bili do konca 15. stoletja v tem razvoju še nadaljnji, novi premiki, se vendar v obravnavanem obdobju proces etnične opredelitve še ni povsem zaključil. Rezultati doseženega razvoja etnične strukture pri jugoslovanskih ljudstvih ob koncu srednjega veka so strnjeni v posebnem zaključku na kraju poglavja.

Drugi, mnogo krajši del monografije, *Die Rolle der jugoslawischen Völker im Mittelalter* (str. 49—64), obravnava v precej strjeni, le na najpomembnejše elemente razvoja se omejujoči obliki zgodovinske vloge jugoslovanskih ljudstev v srednjem veku. Tem elementom se seveda ni mogel avtor povsem izogniti že v prvem delu razprave pri razvoju etnične strukture v okviru obravnavanja zgodovinskih dogajanj, ki so pomembno vplivali na ta razvoj. Vprašanje, ki se mi ob tem poglavju postavlja pa je, ali ne bi bilo treba prav snov tega poglavja tesneje povezati v celoto s tistim delom razprave, v kateri avtor obravnava vlogo in pomen zgodovinskih procesov pri nastajanju etnične strukture pri Zahodnih Južnih Slovanih v srednjem veku.

Razprava B. Grafenauerja je vsebinsko zelo bogata, hkrati pa je tudi pomemben teoretični prispevek slovenski in jugoslovanski historiografiji.

Ferdo Gestrin

Miroslav Kokolj, **Vevški papirničarji v boju za svoje pravice 1842—1945.** Ljubljana 1970. 402 strani.

Združene papirnice Ljubljana so izdale in založile obsežno delo o zgodovini vevških papirničarjev v boju za svoje pravice od ustanovitve papirnice leta 1842 do osvoboditve leta 1945. Avtor Miroslav Kokolj je vložil veliko truda, da je zbral za to obdobje obsežno gradivo pisanih, tiskanih in ustnih virov za prikaz delavskega gibanja vevških papirničarjev. Tako avtorjeva prizadevanja kot pobuda izdajatelja in založnika zaslužita zato vso pohvalo in priznanje.

Svoje obsežno delo je avtor razdelil na pet poglavij; na koncu je objavil še celoten tekst kolektivne pogodbe z dne 19. novembra 1928 in delovnega reda z dne 27. decembra 1928. Za delitev na poglavja je uporabil kronološko periodizacijo. Za razmejitev prvih dveh poglavij se opira na spremembo lastništva, za četrto poglavje na dobo okupacije, za peto na osvoboditev in uvedbo samoupravljanja.

Prikazovanje borb vevških papirničarjev za svoje pravice je nanizal po kronološkem redu. Kljub temu, da je avtor skušal dogajanja med papirničarji nasloniti na pomembnejše dogodke v deželi in okolici tovarne, ki so pritegovali pozornost delavstva, je delo le ostalo zaokrožen opis krajevnozgodovinskega značaja. Pač pa moti včasih nekoliko preobsežen splošen zgodovinski okvir in preveč podroben opis občinskih zadev, čeprav z vevškimi papirničarji niso imele neposredne zveze; zato celotno delo ponekod niha med občinsko krajevno kroniko in opisom delavskega gibanja v tovarni.

V knjigi je več pomanjkljivih in spornih ali netočnih trditvev; opozoril bom le na nekatere. Na strani 43 netočno interpretira vir, ki se avtor nanj sklicuje v svoji trditvi. Tako piše: »Anton Kristan, socialdemokratski politik, organizator delavskega združenega gibanja in publicist, navaja, da so se krščanski socialci in socialni demokrati na teh shodih najhujše prepirali med seboj, napadali drug drugega in skušali pridobivati poslušalce na vse načine. Krščanski socialci so zlasti poudarjali svoje protizidovstvo in psovali socialne demokrate za židovske hlapce in podrepnike.« Kot vir navaja *Historicus*

(A. Kristan), Delavsko združeno gibanje v Sloveniji (Doneski k zgod. združnega gibanja med slov. delavstvom), Lj., 1924, 166. Vendar v tej knjižici, ki ima 32 strani, ni nikjer teksta take vsebine!

Pri pisanju svojega obsežnega dela se je avtor opiral predvsem in skoraj samo na časopisne vire. Ker je avtor te vire sprejemal nekritično, je včasih položaj vevškega delavstva v tovarni bolj slabo in nejasno podan, prav tako življenjske razmere papirničarjev. O položaju vevškega delavstva pred letom 1870 na straneh 19 in 20 ne pove nič konkretnega, pač pa samo na splošno ugotavlja, da so bile mezde nizke in da je še od teh podjetnik odtrgoval na razne načine. Jože Šorn pa je v svoji monografiji (Razvoj Papirnice Vevče, Ljubljana 1956, str. 114) ugotavljal, da so vevški papirničarji v tem obdobju še kar dobro zaslužili (na dan od 60 kr. do 1 goldinar 50 kr. delavci, od 35 do 65 kr. delavke) in se pri tem opiral na bogate podatke o dejansko izplačanih delavskih mezdah. Prav tako Kokolj na straneh 26 in 27 ne pove nič konkretnega o položaju vevških papirničarjev v osemdesetih letih, pač pa samo ugotavlja, da se je stopnjevalo izkoriščanje delavcev in s tem njihovo pomanjkanje, beda in trpljenje. Na strani 51 navaja poročilo Rdečega prapora z dne 21. oktobra 1899 o razmerah v Vevčah in izvemo, da je znašal zaslužek delavca 1,6 K na dan, zaslužek delavke pa le 0,8 do 1 K na dan. Na strani 61 zvedemo, da so sredi leta 1900 znašale mezde le še 1,5 K na dan za moške in 0,70 K za ženske. Mezde so sicer stalno padale, vendar je bil to v teh letih splošen pojav in če jih primerjamo na primer z mezdami v litijski predilnici, so bili vevški papirničarji še vedno kar dobro plačani.

Pozneje so začele mezde zopet naraščati. Avtor Miroslav Kokolj nadalje navaja o tem konkretne podatke na straneh 97, 99, 107, 113. Na strani 97 navaja tudi eksistenčni minimum za leto 1907, ki je znašal 40 vinarjev na dan za eno osebo (hrana, stanovanje, kurjava, obleka), pa vendar na strani 99 in 100 za opis razmer v papirnici pred stavko 1908. leta nekritično navaja pisanje Slovenca z dne 13. avgusta 1908, ki pravi, da se delavka za dnevni zaslužek 70 v »ne more niti opoldne pošteno najesti«. Tudi pozneje, ko opisuje mezdna gibanja in stavke vevških papirničarjev v dobi stare Jugoslavije, avtor nikjer ne konfrontira podatkov o delavskih mezdah in življenjskih stroških; navaja samo nekaj podatkov o mezdah. Na strani 239 navaja po Jutru z dne 23. avgusta 1928, da je znašala povprečna mezda delavca 40 din na dan (1040 din na mesec); na strani 244 pa po J. Šornu (Razvoj Papirnice Vevče, str. 124), da so po kolektivni pogodbi z dne 19. novembra 1928 znašale mesečne mezde najnižje razvrščenih delavcev 700 din, najvišje razvrščenih pa 2.000 din, uradnikov pa od 1.300 din (strojepisna) do 18.000 din (tehnični ravnatelj); vsi so prejeli še razne dodatke (premijske, bilančne, božične), uradniki pa nagrade. Leta 1937 so znašale mezde 832 do 1.456 din na mesec (stran 328); leta 1939 so te mezde izboljšali s povečanjem draginjskih doklad na 4 din na dan (str. 327), leta 1940 so draginjske doklade zvišali na 7 din in večje število delavcev prevedli v višjo kategorijo (stran 331). Če sedaj te mezde primerjamo s podatki o povprečnih zavarovalnih mezdah v Sloveniji, vidimo, da so bile delavske mezde v Vevčah leta 1928 za 53% višje, leta 1937 za 46% in leta 1939 za 47% višje. Eksistenčni minimum pa je po indeksih zagrebškega statistika Arthurja Benko Grada znašal v teh letih 984 din, 665 din in 719 din na mesec za eno osebo, za štiričlansko delavsko družino pa 2.520 din, 1.695 in 1.825 din na mesec. Vendar se ti podatki nanašajo na povprečje vse Jugoslavije in so za razmere v Sloveniji za okrog 10% prenizki (v letih po gospodarski krizi). Če upoštevamo te popravke, vidimo, da so vevški papirničarji s svojimi zasluži večinoma lahko pokrivali stroške svojega eksistenčnega minimuma, niso pa dosegli eksistenčnega minimuma štiričlanske delavske družine. Materialni položaj večine delavstva v Sloveniji je bil v teh letih mnogo slabši. Po podatkih Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Ljubljani, ki je zajemal v svojih statistikah vso Slovenijo, je na primer leta 1934 le 43,92% pri tem uradu zavarovanih delavcev (36.658) doseglo eksistenčni minimum posameznika, 54,08% (42.622) delavcev pa je zaslužilo manj.

S temi primerjavami sem skušal nekoliko bolj osvetliti materialni položaj vevških papirničarjev, vendar zaradi tega v ničemer ne zmanjšujem vrednosti avtorjevega dela, ki zaradi truda in obilice gradiva, ki ga je zbral, zasluži vso pohvalo.

Na strani 244, kjer govori o podpisu kolektivne pogodbe z dne 19. novembra 1928, avtor navaja: »Obenem so podpisali še pogodbo o ustanovitvi Delavskega pokojninskega in preskrbovalnega fonda pri »Združenih papirnicah Vevče, Goričane in Medvode«, in pozneje na isti strani ta sklep komentira s posebnim povdarkom (kurzivni tisk): »S tem je bilo osnovano v Sloveniji in v vsej državi prvo delavsko starostno ali pokojninsko zavarovanje.« Ta trditev ne drži. Predvsem to ni bilo starostno ali pokojninsko zavarovanje v pravem smislu, pač pa le ena od oblik delavskih podpornih društev in blagajn, ki so v sicer skromni meri opravljala naloge socialnega zavarovanja, še preden je bilo to z zakonom uvedeno, pozneje pa so dopolnjevala njegove največje pomanjkljivosti. Takih društev je bilo na Slovenskem precej in tudi nastajala so že zelo zgodaj. Kot prvo mi je znano Trgovsko bolniško in podporno društvo v Ljubljani iz leta 1835. Sladkorna rafinerija na Poljanah ga je ustanovila leta 1853, Ljubljanska predilnica in tkalnica ter tekstilna tovarna v Preboldu leta 1860, tekstilna tovarna v Trziču leta 1897, litijska predilnica leta 1928. Leta 1928 je namreč delavska zbornica v Ljubljani izdala Navodila za snovanje delavskih podpornih fondov v obratih.

Vsa ta pravkar omenjena podporna društva, blagajne, skladi ali fondi, kakor so se pač že imenovali, so imeli podobne naloge, kot jih omenja avtor za vevški fond na strani 244: »Sklad je bil namenjen za primer nesreč, bolezni, porodov in podobno ne pa (za) podporo stavkajočim,« in torej ne more biti vevški primer prvo delavsko starostno zavarovanje niti v takem okviru. Pokojninsko zavarovanje delavcev v pravem smislu pa je bilo uvedeno s 1. septembrom 1937, ko so začeli izvajati določbe o zavarovanju delavcev za onemoglost, starost in smrt, ki jih je vseboval že zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922. Nekatere kategorije delavcev pa so imele pokojninsko zavarovanje že prej, tako rudarji od leta 1854, železničarji od leta 1844 in namščenci od leta 1906.

Zelo nejasno in z več nepravilnostmi in netočnostmi je v knjigi prikazano tudi delavsko gibanje vevških papirničarjev in njihove strokovne [sindikalne] organizacije. Tako na primer na strani 49 piše: »Posamezna krščanskosocialna društva so kmalu začutila potrebo po osrednji organizaciji. Tako je nastala l. 1897 Slovenska krščanskosocialna delavska zveza, katere prvi predsednik je bil tovarnar [!] Karel Pollak, kar dokazuje, da delavci niso odločali v krščanskosocialnih sindikatih. Omenjena centrala delavskih organizacij se je 1898 spremenila v matico izobraževalnih društev kot Slovenska krščanskosocialna zveza (brez pridevnika »delavska«), delavske strokovne organizacije — sindikati — pa so se združile v Jugoslovansko strokovno zvezo (JSZ)«. Vendar je Jugoslovanska strokovna zveza kot centralna organizacija krščanskosocialističnih delavskih strokovnih organizacij nastala pozneje in nekoliko drugače. Ustanovitev enotne strokovne zveze vseh krščanskosocialističnih strokovnih organizacij je sklenil II. vseslovenski delavski shod 1. julija 1906 v Preski, toda do izvršitve tega sklepa je prišlo šele 28. septembra 1909, ko je bila na zborovanju vseh strokovnih organizacij v Ljubljani ustanovljena Jugoslovanska strokovna zveza na Krekovo pobudo; delati je začela z novim letom 1910. Za prvega predsednika je bil izvoljen dr. Ivan Zajec.

Na strani 262 piše: »Svojo listo so vložili tudi takoimenovani »rumeni«, to je liberalna Narodna strokovna zveza, ki se je udinjala režimu in so zanjo agitirali uradniki ter uprava podjetja.« Gre za volitve delavskih obratnih zaupnikov 30. januarja 1932, ki so jih po zakonu o zaščiti delavcev morali voliti vsi zaposleni delavci v vseh podjetjih v začetku vsakega leta. Kandidatno listo je lahko vložila vsaka delavska strokovna organizacija ali pa tudi skupina delavcev. Volitve so izvajale delavske zbornice, kontrolirale pa so jih inšpekcije dela, katerim so bili delavski zaupniki tudi podrejeni in

odgovorni. Delavski zaupniki so bili zakoniti zastopniki delavstva po obratih, posredniki med delavci in delodajalci v delovnih sporih in varovalci delavske zaščitne zakonodaje po obratih. Delavski zaupniki niso bili niti predstavniki ali zastopniki političnih strank niti delavskih strokovnih organizacij, volili so jih vsi delavci ne glede na strokovno organiziranost ali neorganiziranost. Seveda pa so bili delavski zaupniki največkrat pripadniki določenih strank, predvsem delavskih in tudi strokovno organizirani v enem od sindikatov. Delavski obratni zaupniki, ki so uživali zaupniško imuniteto (podjetnik jih ni smel odpustiti iz službe), so pogosto postajali tudi nosilci sindikalne borbene politike, zato so se vsi sindikati borili, da bi imeli čimveč svojih ljudi med zaupniki. Toliko o delavskih zaupnikih, ker je njihova vloga v citirani knjigi premalo opisana. Avtor je v citiranem stavku tudi nepravilno rabil vzdevek »rumeni« za Narodno strokovno zvezo. Te sindikalne organizacije, dasi je imela res največ privrženec med uradništvom in je bila režimska, kadar so bili liberalci na oblasti, nikdar niso označevali z rumeno barvo, ampak s plavo. Rumeni, ali bolje žolti sindikati, so nekaj čisto drugega. To so stavkokazne organizacije. Najprej so se pojavile v Franciji, kjer so dobile tudi svoje ime (po žoltem papirju, s katerim so zlepili stekla na oknih svojega urada, ki so jih razbili stavkajoči delavci). Pozneje se je to ime oprijelo tudi voditeljev amsterdamske internacionale, vendar naši socialistični sindikati niso nikdar imeli tega vzdevka. Pač pa so v tem času (1932) socialistični kot razredni sindikati imeli vzdevek »rdeči«, liberalnonacionalni »plavi«, krščanskosocialistični »beli« in pozneje (leta 1936) ustanovljena klerikalna Zveza združenih delavcev »zelena«; takih barv so bili tudi volilni listki za volitve delavskih zaupnikov.

Na strani 263 je verjetno pomota. Namesto »Strokovna komisija se je pritožila«, bi se moralo pravilno glasiti »Strokovna skupina papirniškega delavstva JSZ«. Na strani 266 piše: »Prvo priložnost za skupen nastop so izkoristili 28. januarja 1933, ko so volili svoje obratne zaupnike. Postavili so dve listi...« Avtor je navedel slab primer skupnega nastopa; ni ga bilo. JSZ in Strokovna komisija sta postavila vsaka svojo listo, partijska linija enotne fronte pa se je takrat šele oblikovala. Pač pa je krščansko socialistična JSZ takrat že ponujala sodelovanje vsem delavskim organizacijam, »kadar gre za pravične delavske zahteve«. In v tem smislu je treba razumeti dopisnika Delavske pravice z dne 1. februarja 1933: »Kljub temu, da sta v odboru dve struji, je popolna enotnost v delu za delavske težnje«. Sicer pa je JSZ takrat dobila v Vevčah 5 zaupnikov, Strokovna komisija pa le 2.

Na strani 282 navaja avtor Strokovno komisijo kot osrednji organ sindikatov Slovenije, kar ni točno povedano. V času, na katerega se nanaša ta trditev (7. julij 1935), je bila Strokovna komisija pokrajinski odbor URSSJ sindikatov za Slovenijo, ki je združeval vse socialistične delavske strokovne (sindikalne) organizacije. Ker so bili komunistični neodvisni sindikati po spopadu z Orjuno 1. junija 1924 prepovedani in se v Sloveniji niso več obnovili, je strokovna komisija res postala osrednji organ delavskih razrednih sindikatov, ne pa tudi krščanskosocialističnih, narodnosocialističnih, tako zvanih nevtralnih (grafičarji) in raznih profesionalnih delavskih strokovnih organizacij in zato Strokovne komisije ne moremo imeti za osrednji organ sindikatov Slovenije; Strokovna komisija je imela v teh letih manj kot polovico vsega organiziranega članstva v Sloveniji.

Na strani 295 piše: »Po končani veliki stavki tekstilnih delavcev..., ki je trajala od 20. avgusta do 16. septembra, so bile 20. septembra volitve občinskega odbora v Polju.« Volitve niso bile po končani stavki, pač pa še v času stavke, ker je ta trajala do 23. septembra 1936; 16. septembra so le nasilno izgnali delavce iz zasadenih tovarn v Kranju, Škofji Loki pa so jih delavci nato sami zapustili (v Mariboru in Preboldu so to naredili že 12. septembra). Stavka je trajala vse do 23. septembra, ko je bila sklenjena splošna kolektivna pogodba za vse tekstilno delavstvo v Sloveniji.

Na strani 330 piše: »Konec leta (1940) je notranje ministrstvo izdalo odlok o razpustitvi Združene delavske sindikalne zveze Jugoslavije (URSSJ) in z njo v Sloveniji združene Strokovne komisije. Jugoras — ali v Dravski banovini ZZZ — je bila odslej edino dovoljena organizacija za delavce.« To ni točno in dovolj jasno povedano.

Dne 28. decembra 1940 je režim razpustil le URSSJ in njemu priključene delavske strokovne organizacije kot najmočnejšega in najnevarnejšega predstavnika delavskega razrednega gibanja, ne pa vseh delavskih strokovnih organizacij (JSZ, NSZ, HRS, nevtralne in profesionalne strokovne organizacije). Združeni delavski sindikalni zvezi Jugoslavije (URSSJ) oblast prvotno ni nasprotovala, ker je ob svoji ustanovitvi pomenila nevtralizacijo komunističnih neodvisnih sindikatov. Kako je do ustanovitve URSSJ pravzaprav prišlo? Na združevalnem sindikalnem kongresu 22.—23. aprila 1919 v Beogradu je bila ustanovljena enotna centrala delavskega razrednega sindikalnega gibanja Centralni delavski sindikalni svet Jugoslavije (CRSVJ); delegati na tem kongresu so bili isti, ki so prej na partijskem kongresu ustanovili Socialistično delavsko stranko Jugoslavije (komunistov). Z Obznanom je bilo 30. decembra 1920 njegovo delovanje kot komunistično prepovedano. Številnim intervencijam in protestom v parlamentu in zunaj njega je morala oblast popustiti in 24. maja 1921 dovoliti zopetno delovanje delavskih strokovnih organizacij, a le pod pogojem, če so se te izjavile za nepovezanost in neodvisnost s KPJ, kar so morale dokazovati s spremenjenimi društvenimi pravili in statuti. Tako so 14. septembra 1921 nastali neodvisni sindikati s svojo sindikalno centralo (CRSOJ). Socialisti pa so med tem časom obnovili sindikalno delovanje in na konferenci 7. do 8. januarja 1922 ustanovili svojo sindikalno centralo (GRSJ); v to se je vključila tudi Strokovna komisija. Tako sta poslej obstajali dve sindikalni centrali delavskega razrednega gibanja: komunistični Centralni delavski sindikalni odbor (CRSOJ) in socialistična Glavna delavska zveza (GRSJ), ki je priznavala amsterdamsko sindikalno internacionalo. Ta cepitev pa je slabila delavsko strokovno (sindikalno) gibanje. Članstvo je upadalo pri obeh. Pobudo za združitev obeh sindikalnih central leta 1925 so zato iskreno pozdravili vsi razredno zavedni delavci, sindikalno vodstvo pa ga je samovoljno po svoje izvedlo na tako imenovanem združevalnem kongresu od 10. do 12. oktobra 1925 v Beogradu in ustanovilo Združeno delavsko sindikalno zvezo Jugoslavije (URSSJ) na osnovah amsterdamske sindikalne internacionale. Tega združenja pa neodvisni sindikati niso priznali, izvolili so novo vodstvo in sindikalna centrala CRSOJ je s svojimi organizacijami obstajala še naprej, dokler je ni šestojanuarska diktatura dokončno prepovedala in svojega delovanja ni smela več obnoviti. Odslej so bile organizacije v okviru URSSJ edini razredni sindikati. Komunisti so začeli delovati v njih prvotno v okviru svojih revolucionarnih sindikalnih opozicij, pozneje pa so se začeli elastičneje vključevati v njihovo delo in so ursove sindikate od znotraj spreminjali v napredne delavske strokovne organizacije, ki so si prizadevale doseči sodelovanje vseh sindikalnih organizacij in so tako uspešno uresničevale akcijsko enotnost slovenskega delavstva. Tako preusmeritev ursovih sindikatov je postala režimu nevarna. Najprej je skušal napredno delavsko gibanje nevtralizirati z organiziranjem delavcev v stanovsko organizacijo. Dne 22. marca 1935 je bila v Beogradu ustanovljena delavska sekcija JRZ z imenom Jugoslovanski radnički sindikati (Jugoras). V Sloveniji je bila novembra 1935 ustanovljena Zveza združenih delavcev (ZZD) kot režimski delavski sindikat (Kokolj omenja ti dve organizaciji na strani 330). Ker prizadevanja jugorsovih prvakov Stojadinovića in Cvetkovića niso uspevala, so že leta 1938 zahtevali prepoved delovanja vseh svobodnih delavskih strokovnih organizacij. Tako je bil razpust ursovih sindikatov 28. decembra 1940 le epilog vseh prejšnjih prizadevanj oblasti, da bi zatrla napredno delavsko gibanje; ta ukrep je partija uspešno nevtralizirala z ustanavljanjem odborov akcijske enotnosti. V tem smislu bi bilo treba tekst na strani 330 dopolniti, ker je avtor ta do-

gajanja netočno in premalo opisal z ozirom na obsežnost njegovega teksta o prizadevanju splošnega zgodovinskega okvira na drugih mestih.

S temi pripombami sem skušal popraviti nekatere napake v knjigi, sicer pa samo opozoriti nanje; predvsem sem skušal opozoriti na bogastvo gradiva, ki ga knjiga vsebuje, in na prizadevanja avtorja Miroslava Kokolja, da bi čimbolj verno opisal papirničarje v boju za njihove pravice. Ta prizadevanja zaslužijo vso pohvalo.

France Kresal

Il Risorgimento e l'Europa. A cura di Vittorio Frosini. Istituto per la storia del Risorgimento italiano, Studi Risorgimentali 7, Catania 1969, str. 349 + (III), 8°.

Ob upokojitvi profesorja univerze Alberta Marie Ghisalbertija, sicer predsednika državnega inštituta za zgodovino italijanskega risorgimenta, je družnica tega inštituta v Cataniji izdala kot sedmo knjigo svojih publikacij »Studi Risorgimentali« zbornik znanstvenih razprav, ki so posvečene problemu risorgimenta in znanstvenemu delu profesorja Ghisalbertija. V Zborniku sodeluje 22 znanstvenikov iz desetih evropskih in izvenevropskih držav, med temi tudi trije Jugoslovani. Tako je dr. Rade Petrović s sarajevske univerze prispeval razpravo »La Dalmazia e il Risorgimento italiano fino al 1860« (str. 289—296), pokojni profesor beograjske univerze Jorjo Tadić razpravo »Sul primo periodo del Risorgimento jugoslavo« (str. 301—312) in Dragan Živojinović z beograjske univerze razpravo »Considerazioni di Robert Lansing sulla nota di pace del Pontefice« (str. 313—331).

Dr. Petrović je leta 1968 izdal svojo doktorsko disertacijo v knjigi pod naslovom »Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860—1880)«, njegova razprava je komajda spremenjeni prevod poglavja »Utica j risorgimenta« (str. 105—110) iz navedene knjige. Petrović omenja stike in vplive italijanskega gibanja na narodnostno gibanje pri Slovanih v Dalmaciji; vendar se tu razvija dovolj avtohtono in vplivajo nanj ideje risorgimenta le kot pobuda. V Dalmaciji prinašajo ideje italijanskega gibanja študentje, ki študirajo na padovanski univerzi. Ob tem velja omeniti, da je tudi nekaj Slovencev dokončalo univerzo v Padovi in so bili sodobniki Dalmatincev. O dveh kasnejših udeležencih slovenskega gibanja šestdesetih let je znano, da sta študije končala na padovanski univerzi. Dr. Karel Lavrič je tu diplomiral leta 1845, Vinko F. Klun pa je bil celo aktiven udeleženec beneške revolucije leta 1848.

Razprava prof. Tadića je pisana kot pregled, nima niti navedbe virov, niti literature. Seg a v čas od začetka 19. stoletja vse do revolucionarnih dogodkov sredi istega stoletja. Slovincem — ti so po Tadiću v obravnavanem obdobju razdeljeni v pet pokrajin (!) — je odmerjen le en odstavek. Razprava govori predvsem o razmerah pri srbskem narodu.

Daljša razprava Dragana Živojinovića seg a v novejša obdobja, v enega izmed tolikih problemov diplomatske zgodovine prve svetovne vojne — intervencija rimskega papeža za mir. Papež Benedikt XV. je 1. avgusta 1917 v posebni noti predlagal mir, v odgovoru nanjo je ameriški predsednik predloge odbil. Ob tem razpravlja avtor o vlogi ameriškega državnega sekretarja Lansinga, ki je za akcijo Vatikana spoznal stremljenja za ohranitev habsburške monarhije.

Med ostalimi prispevki je z našo zgodovino povezana le še razprava Roberta O. S. Van Nuffela z gentske univerze pod naslovom »La stampa belga e l'impresa di Fiume« (str. 263—287). Ob primeru belgijskega žida Leona Kochnitzkyega, občudovalca d'Annunzia, analizira stališča belgijskih časnikov do reškega vprašanja po prvi svetovni vojni predvsem v letu 1919. Stališča so različna od konservativnih časnikov, ki zagovarjajo pohod arditov, do socialističnih, ki se pri obsojanju reške akcije pesnika d'Annunzia pridružujejo italijanskim socialistom.

Branko Marušić

Preporodovci proti Avstriji. Uredil Adolf Ponikvar, Zavod Borec, Ljubljana 1970, 484 str.

Že precej časa napovedani in čakani zbornik preporodovcev je zdaj pred nami. V skoraj pet sto strani zajetni knjigi je objavljenih 25 prispevkov 17 avtorjev poleg spremne besede dr. Frana Zwitterja in uvoda izpod peresa urednika zbornika Adolfa Ponikvarja ter treh dokumentov (sodba c. kr. deželnega in izjemnega sodišča v Gradcu; obtožnica, obtožba in sodba c. kr. državnega pravdnštva v Ljubljani, ki sta bili doslej še neobjavljeni ter ponatis v Jutru leta 1929 objavljene okrožnice c. kr. predsedstva deželnega šolskega sveta v Ljubljani). Predvsem je treba poudariti, da je to zbornik, ki so ga z izjemo enega samega prispevka in pa spremne besede napisali preporodovci sami, torej neposredni udeleženci tega radikalnega dijaškega gibanja iz let tik pred prvo svetovno vojno. Zaradi takšnega značaja zbornika ga moramo tudi drugače vrednotiti kot pa kakšno drugo povsem historično publikacijo. Predvsem je to delo, ki temelji na spominih piscev, teh neposrednih udeležencev obravnavanega zgodovinskega razdobja, vendar pa so nekateri avtorji uporabljali tudi zgodovinsko literaturo in doslej dostopne vire, tako da imajo nekateri prispevki značaj razprave. Za zgodovinarje so predvsem pomembni novi podatki, ki jih je v knjigi precej in ki doslej niso bili poznani, saj niso bili nikjer zabeleženi, ampak so ostali samo še v spominih avtorjev. Vrsto novih podatkov so prinesli tudi novi viri, ki so jih pisci zdaj že imeli na razpolago in ki so omogočili nekatere nove poglede, ocene in vrednotenja v preporodovskem gibanju, o katerem smo doslej imeli pravzaprav edino večje delo I. Kolarja *Preporodovci 1912—1914*, ki pa je izšla že leta 1930. Potem je izšlo še nekaj manjših člankov in spominjanj, ki so dala nove podatke, vendar pa dela, ki bi dala kompleksno in zaključeno sodbo o preporodovskem gibanju, ki ni tako malo pomembno, saj je prvo postavilo zahtevo po radikalnem razbitju avstro-ogrske monarhije, tudi še zdaj nimamo. Obravnavani zbornik je seveda pomembno dopolnilo dozdejšnjemu vedenju, vendar je predvsem, kot že rečeno, memoarsko delo. V objavljenih prispevkih je seveda nemalo subjektivnih sodb in tudi trditev, ki ne zdržijo povsem historične kritike, vendar jih moramo vzeti ne kot rezultat znanstvenega proučevanja, ampak kot subjektivno vrednotenje in gledanje udeleženca, ki pa po svoje tudi pomaga odstreti kopreno nepoznanega.

Zbornik je uredil zdaj že pokojni A. Ponikvar, ki je poleg uvoda in spominjanj na Avgusta Jenka in Janžeta Novaka napisal tudi spomine na dijaško proslavo ob petstoletnici zadnjega ustoličevanja koroških vojvod, ki se je manifestirala v dijaški stavki na ljubljanskih srednjih šolah. Avtor je bil tedaj eden najbolj agilnih in tudi pisec brošure *Klic od Gospe Svete*, ki je tedaj anonimno izšla. E. Turk je napisal dva članka o boju preporodovcev-dobrovoljcev v prvi svetovni vojni, o njihovi poti v dobrovoljski korpus in nato v boje za severno mejo ter njihovo ponovno vključitev v naš zadnji boj proti okupatorju med zadnjo vojno. Zdi se mi pomembno, da je v knjigi prikazano tudi preporodovsko gibanje v drugih slovenskih mestih, ne le v Ljubljani. Tako piše M. Šnuderl o preporodovcih v Mariboru, F. Roš v Celju, L. Kometl in F. Tavčar v Gorici, F. Perič v Trstu, A. Gnidovec in A. Štefančič pa o gibanju na kranjski gimnaziji. Zelo zanimivo in doživeto je opisano vzdušje preporodovcev ob njihovi aretaciji julija 1914, o zasliševanjih in' zaporih, o čemer pišejo J. in G. Omahen, L. Kavčnik in E. Lovšin. Zelo zanimiva sta seznama preporodovcev in zaupnikov, prijateljev ter podpornikov preporodovskega gibanja, ki sta ga sestavila E. Lovšin in I. Kolar. V prvem seznamu so zbrani podatki o tem, v kateri organizaciji so delovali, poklici in podatki o bivališču in smrti za 410 preporodovcev, ki kažejo zanimivo socialno strukturo in pa torišča, kjer so se kasneje udejstvovali. Seznam zaupnikov obsega 92 imen. Poudarim naj, da je to prvi takšen poskus, da bi zbrali podatke za člane preporodovskega gibanja, ki pa seveda ni popoln in tudi ne more biti, ker je začel nastajati šele desetletja po dogodkih. Jedrnato in lucidno sprem-

no besedo je napisal F. Zwitter, ki je orisal temeljne značilnosti gibanja in pa zbornika samega ter nakazal problematiko, ki se raziskovalcem prepovedskega gibanja še odpira.

Končno je omeniti še Kolarjeve pripombe k Dedijerjevi knjigi Sarajevo 1914, kjer na podlagi novih virov, zlasti korespondence, Dedijer precej govori tudi o prepovedovcih in o njihovi povezavi z Mlado Bosno ter postavi tezo, da sta ob vprašanju ali naj se južni Slovani združijo politično ali tudi kulturno obstojali v Preporodu dve struji: ena za politično in druga tudi za kulturno združitev. Kolar pa meni, da temu ni tako, marveč da je bila v Preporodu ob tem vprašanju enotnost: nihče ni zagovarjal misli, da bi se Slovenci morali tudi kulturno združiti in s tem stopiti v en jugoslovanski narod. Mnenja sem, da tega ne moremo trditi tako par excellence. Pred očmi je treba imeti dejstvo, da je bilo prepovedovstvo gibanje zelo mladih, še ne povsem zrelih ljudi, ki so na vsa vprašanja gledali ne samo racionalno, ampak tudi zelo emocionalno. Glavni cilj jim je bil razbitje osovražene dvojne monarhije in združitev z ostalimi jugoslovanskimi narodi. Tudi je gibanje obstojalo primeroma kratek čas, delovati je moralo konspirativno, torej se še zlasti v svojem glasilu Preporod člani gibanja niso mogli izražati povsem jasno. Zato sodim, da je povsem verjetno, da sta obstojali dve struji in se tudi številna mesta v člankih v Preporodu morejo tolmačiti na oba načina, tako citati, ki jih Kolar ne navaja kot tudi tisti, ki jih citira, npr. na str. 398: »Ona (mladina) ve, da so Slovenci, Hrvati in Srbi eden narod, da so njih interesi skupni, da jim je tudi bodočnost skupna... Iz enega slovenskega-hrvatskega-srbskega naroda se mora ustvariti en slovensko-hrvatski-srbski organizem.« Seveda jim te nejasnosti v njihovem programu, kot tudi v drugih vprašanjih ne le nacionalnem, npr. o socialnem vprašanju, ne moremo šteti tako v zlo, saj je zgodovinski razvoj v bistvu vendarle potrdil njih stališče; postaviti jih moramo le v pravi historični okvir. Žal so že mrtvi glavni predstavniki gibanja Franc in Vladislav Fabjančič, Juš in Ferdo Kozak, Klemenčič, Jenko) saj so prav oni dajali glasilu in celotnemu gibanju ton in njihovega mnenja ne moremo več izvedeti. Vendar viri govorijo bolj za Dedijerja kot za Kolarja. Sploh se mi zdi, da je v zborniku premalo poudarjena vloga in pomen nekaterih kladivarjev npr. Klemenčiča, Kozakov.

Ob koncu naj še enkrat poudarim, da je zbornik vsekakor zanimiv in koristen prispevek k spoznavanju naše najnovejše zgodovine, še toliko bolj pa je treba izreči priznanje avtorjem, ki so zbrali toliko volje in notranje moči, da so po skoraj šestdesetih letih oteli pozabi spomine na svoja takratna hotenja.

Franc Rozman

Osnovna šola na Slovenskem 1869—1969. Uredili dr. Vlado Schmidt, dr. Vasilij Melik in France Ostanek. Slovenski šolski muzej, Ljubljana 1970, strani 695.

Po obsežnem delu V. Schmidta,* v katerem je dal zgodovinski razvoj šolstva in pedagogike na Slovenskem do leta 1870, smo dobili s pričujočo knjigo, po svojem značaju sicer zborniku razprav, obsežen oris osnovnega šolstva do današnjih dni, čeprav v njem ni zajeta vsa problematika, niti ne vse slovensko ozemlje in tudi ne povsod v celoti vse stoletno obdobje. Knjiga je sicer nastala v zvezi s proslavljanjem stoletnice osemletne splošne šolske obveznosti na Slovenskem, vendar nima slavnostnega značaja. Nasprotno, vzeto v celoti, to je zelo resno in studiozno delo, ki ima v večini svojih prispevkov povsem znanstven značaj, čeprav se le-ti po svoji znanstveni vrednosti razlikujejo med seboj.

Po vsebini in obravnavani problematiki moremo zbornik razdeliti v štiri dele. V prvem delu sta izhodiščni razpravi zbornika: V. Schmidt, Osnovna

* V. Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem I—III, Ljubljana 1963, 1964, 1966, strani 327, 351, 496.

šola in osnovnošolska zakonodaja pred sto leti (str. 9—29) in V. Melik, Slovenci in »nova šola« (str. 31—63). Osnovni problemi, s katerimi se ukvarja prva monografija, so povezani s stanjem šolstva pred zakonom leta 1869 in prehodom iz konkordatske, na pol fevdalne osnovne šole do osnovne šole, ki je ustrezala izobraževalnim in vzgojnim potrebam buržoazije. V ospredje je avtor postavil zlasti problem materialnih osnov nove osnovne šole, načinov njenega financiranja, dalje problem položaja, usposobljenosti in šolanja učiteljstva (prehod na štiriletno učiteljsiše), ker je novi osnovnošolski zakon bistveno razširil dotedanjo vsebino osnovnošolskega pouka, in končno proces etatizacije šolstva. Razprava V. Melika postavlja uvajanje nove osnovne šole v sočasno politično dogajanje na Slovenskem, to je v čas, ko je v narodnem političnem gibanju prišlo do ločitve duhov, kar je vplivalo tudi na odnos slovenskih taborov do nove šole. Prav prikaz odnosov teh taborov, a tudi raznih skupin in posameznikov do razmerja cerkev — šola in do stališč nemške stranke na Slovenskem v osnovni šoli je poglobljena vsebina te razprave.

Osrednji del zbornika zajemajo štiri obsežne razprave, ki neposredno obravnavajo razvoj osnovnega šolstva in šolanja učiteljstva bodisi v vsem slovenskem ozemlju bodisi v posamezni regiji oziroma pokrajini. Obsežna razprava J. Sagadina, Kvantitativna analiza razvoja osnovnega šolstva na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem po uveljavitvi osnovnošolskega zakona iz leta 1869 ter kvantitativni prikaz osnovnega šolstva v poznejši Dravski banovini (str. 65—170), je prvi prikaz razvoja našega osnovnega šolstva na podlagi statističnih podatkov v slovenski znanstveni literaturi. Prav gotovo upravičeno trdimo, da je avtor s svojo kvantitativno analizo odprl nova pota pri študiju razvoja šolstva in številnih njegovih problemov, ki se jih je lotil. Teh pa ni bilo malo. Vsekakor je razprava ena najbolj tehtnih v zborniku. L. Ude, naš znani raziskovalec narodnostne problematike na Koroškem, je v svoji razpravi Zgodovina slovenskega pouka na koroških osnovnih šolah od leta 1869 do danes (str. 171—234), ki jo je razdelil na dvojce poglavij (časovni mejnik jima je uredba s 3. oktobra 1945), dal izredno pregleden in vsebinsko bogat prikaz razvoja osnovnega šolstva na Koroškem. Razprava D. Pahorja, Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja (str. 235—337) je po svojem obsegu in dokumentiranosti doslej najpomembnejše delo, kar jih imamo o osnovnem šolstvu v Slovenskem Primorju. F. Strmčnik, Razvoj izobraževanja osnovnošolskega učiteljstva na Slovenskem v obdobju od leta 1869 do razpada Avstro-Ogrske (str. 339—411), se je v svoji sicer dobri razpravi omejil »predvsem na pedagoško-didaktično in vsebinsko stran vzgajanja in izobraževanja«. Tudi je škoda, da je zajela le čas do razpada habsburške monarhije. V ta sklop razprav bi morda mogli šteti tudi prispevek V. Winklerja, Osnovno šolstvo med narodnoosvobodilnim bojem (str. 613—628), ki pa, žal, ni opremljen z opombami.

Razprave, ki predstavljajo naslednjo, najštevilnejšo skupino v zborniku, obravnavajo razvoj posameznega predmeta oziroma predmetne grupe v osnovni šoli. Sem sodijo prispevki A. Žerjav, Sloveščina kot učni jezik in predmet v osnovnih šolah, 1869 do 1969 (str. 413—472), A. Kopriva, Od nazornega nauka do spoznavanja narave in družbe (str. 473—517), V. Čopič, Pouk matematike v obvezni osnovni šoli (str. 519—545), in Zemljepis v obvezni osnovni šoli (str. 547—570), dalje J. Tomšič, Oris osnovnošolskega prirodopisnega pouka na Slovenskem (str. 571—595) in D. Stepišnik, Ob stoletnici obvezne telesne vzgoje v osnovnih šolah na Slovenskem (str. 597—611). Na podoben način bi bilo treba obdelati še vsa druga predmetna področja osemletne osnovne šole.

Zadnja grupa prispevkov, ki jo sestavljajo razprave F. Ostanek, Manjšinske šole na slovenskem ozemlju (str. 629—640), M. Pavčič, Posebno šolstvo na Slovenskem (Pregled izobraževanja in usposabljanja telesno in duševno prizadetih otrok) (str. 641—661) in A. Dolanc, Varstvo in vzgoja predšolskih otrok (str. 663—693) pa prikazuje posamezno specialno problematiko osnovne šole oziroma tisto, ki je z njo najtesneje povezana.

Zbornik zajema torej zelo raznovrstno problematiko razvoja osnovne šole v zadnjem stoletju slovenske zgodovine in ga moremo označiti v nekem smislu kot nadaljevanje dela — seveda omejenega le na področje osnovne šole — velike, že omenjene Schmidtove monografije. Čeprav namen tega zapisa nikakor ni bil kritično oceniti zbornik oziroma njegove razprave, marveč samo prikazati njegovo bogato vsebino in opozoriti bralce nanj, naj vendar zapišem nekaj misli in spodbud. Razprave v zborniku niso zajele vseh vprašanj, ki jih postavlja problematika razvoja osnovnega šolstva v obravnavanem času, niti ni bilo zaobseženo v proučevanje vse slovensko ozemlje, a prav tako ne seže to proučevanje povsod prek vsega stoletnega obdobja. Tudi v zajeti problematiki še zdaleč ni bila dorečena zadnja beseda. Uredništvo in izdajatelj sta se tega več ali manj zavedala tudi sama. Zato je uredništvo v uvodu opozorilo na marsikatero nepokrito področje v vsebini zbornika in poudarilo, da je zbornik le osnova, s katero so pisci olajšali delo bodočim raziskovalcem oziroma raziskovanju. Izdajatelj pa bo poskušal izdati še drugi del zbornika, v katerega bo vključil prispevke avtorjev ki jih niso pravočasno dokončali ali jih bodo še napisali, in pa zelo obsežno — vsekakor nujno potrebno — bibliografijo za zgodovino osnovne šole. Torej delo, čeprav je v precejšnji meri zapolnilo vrzel v poznavanju osnovnega šolstva v zadnjem stoletju na Slovenskem, vendar ne more — tudi če bo sledil temu zborniku še njegov drugi del — nadomestiti celotnostnega sintetičnega zgodovinskega prikaza osnovne šole (in šolstva nasploh). Tako delo pa nam je — dokaz temu je tudi zbornik — nujno potrebno tudi za razumevanje celotnostne zgodovine slovenskega naroda. Morda ne bo neugodno sprejeta sugestija, naj pobudo in organizacijo zanj prevzameta pedagoški oddelek filozofske fakultete in Slovenski šolski muzej, ki je z dosedanjim delom in tudi z izdajo tega zbornika pokazal dozorelost in sposobnost tudi za take akcije.

Ferdo Gestrin

Prosvetni zbornik 1868—1968. Izdala in založila Slovenska prosvetna zveza Trst-Gorica-Čedad, Trst 1970, str. 323 + (V), 8°.

»Prosvetni zbornik 1868—1968« je najobsežnejše zgodovinopisno delo, ki so ga Slovenci izdali v Trstu po drugi svetovni vojni. Izšel je v počastitev stoletnice intenzivnejšega kulturno-prosvetnega dela na Tržaškem, katerega začetek predstavljajo tiste čitalnice, ki so se v tedanji tržaški okolici ustanovljale v letih 1868—1869. Toda zbornik se ni omejil na obseg današnjega tržaškega področja, obravnava celotni slovenski etnični prostor na zahodu v italijanski državi. Časovno sega zbornik od začetkov slovenskega društvenega življenja (1848) do tistih let, ko je fašizem nasilno prekinil desetletja trajajoče delo. Zbornik sestavljajo prispevki, ki tematsko predstavljajo nekatere, predvsem kulturnoprosvetne panoge. Uvodni je prispevek Sama Pahorja »Prebujanje slovenske narodne zavesti« (str. 11—31), pričinja z letom 1848 in sega do konca sedemdesetih let. Pisec je temeljiteje obdelal Tržaško, delež Goriške pa je preskromno upošteval. Povsem na mestu bi bilo omeniti ustanovitve sicer političnega društva »Soča« (1869) v Gorici in ker se piše o našem manjšinskem prostoru, bi bil za današnji čas pomemben tudi podatek, da imamo prvo »besedo« v slovenskih Sovodnjah pri Gorici 26. 9. 1875. O slovenskem petju poroča v članku »Slovenska pesem je večna« (str. 32—51) Nadja Kriščak, predmet obravnave so pevstva in glasbena društva od prvih pojavov do let med obema vojnama. Prispevek dopolnjuje dr. Gojmir Demšar z »Razmah glasbene dejavnosti med Slovenci na Tržaškem in Goriškem« (str. 52—78), predvsem za področje glasbene ustvarjalnosti in preustvarjalnosti kvalitetnejših oblik. Gledališko ustvarjanje predstavlja Rado Nakrst v članku »Razvoj gledaliških odrov na Primorskem« (str. 79—111), Tonka Kolarič pa je avtor temeljitega prispevka »Nastanek, razvoj in uničenje slovenskih knjižnic« (str. 112—147). O športu govori Alda Rupla pregléd »Telovadba in šport pri primorskih Slovencih« (str. 148—160). Povsem nova pa je Žive Gruden razprava

»Kulturno prosvetno delo v Beneški Sloveniji« (str. 161—181), ki je prav za prav prikaz pobud in akcij za narodnostno prebujanje Beneških Slovencev vse do druge svetovne vojne. Mladinska gibanja in organizacije so predmet daljšega članka Draga Pahorja »Mladi rodovi — kovači bodočnosti« (str. 182—226). Članek pričanja z buditeljskim delom predvsem dijaške mladine v šestdesetih letih preteklega stoletja in sega v leta po prvi svetovni vojni, ko je bilo mladinsko gibanje na tedanjem Primorskem pod Italijo široko razvito in predstavljalo pravo politično in akcijsko silo. Članek Milana Bolčiča »Prosvetno delo v ilegali od leta 1927 do velikih aretacij« (str. 227—248) je nadaljevanje Pahorjevega prispevka za čas ilegalnega dela med vojnama. Zadnji prispevek v knjigi je statistični pregled slovenskih društev na Tržaškem, Goriškem, v Beneški Sloveniji in Kanalski dolini, seznam vključuje tudi akademski klub »Nanos« v Padovi. Upošteva le kraje, ki so danes v Italiji, našteva pa slovenska društva od prvih pojavov do druge svetovne vojne, navaja leto njih nastanka in prenehanja. Seznam je sestavila Lelja Sancin-Reharjeva in ga objavila pod naslovom »Slovenske organizacije« (str. 249—323). V uvodu je poudarila, da seznam ni popoln in ga bo treba dopolnjevati. Naj ga na tem mestu dopolnimo. Goriško kmetijsko društvo (str. 266) je bilo ustanovljeno 1905. leta (pravila društva potrjena 16. 6. 1905) in ne 1912 kot je razvidno iz seznama. Seznam ne upošteva Vinarskega društva za Brda, ki je bilo ustanovljeno leta 1872 in imelo svoj sedež v Podgori. V Podgori je bilo leta 1883 ustanovljeno Katoliško podporno društvo, ki ga prav tako ni v seznamu. Če ravno beremo na strani 28 zbornika o ustanovitvi čitalnice v Štandrežu, pa tega društva seznam ne upošteva. Med političnimi društvi v Gorici bi vsakakor bilo potrebno upoštevati Goriško katoliško-politiško družbo (pravila potrjena 30. 10. 1870), ki je imela slovensko-italijanski značaj, dalje »Družbo za izdajanje listov Soča in Primorec« (ustanovljena leta 1912), ki je bila tiskovna organizacija Narodno napredne stranke na Goriškem. V zvezi s planinsko organizacijo v Gorici velja dodati (str. 264), da je bila goriška podružnica slovenskega planinskega društva v Gorici ustanovljena 28. 1. 1911. Kar smo zgoraj omenili za goriško katoliško-politiško družbo, velja tudi za tržaško iz leta 1869 (svoja pravila je izdala tudi v slovenskem jeziku). Tudi tega društva ni na seznamu, kakor tudi ne na začetku leta 1871 ustanovljenega katoliškega društva v Škednju pri Trstu.

S »Prosvetnim zbornikom 1868—1968« je slovensko zgodovinsko zadnje stoletje dobilo svojevrstno in nadvse uporabno delo. Obžalovati je le, da je spričo razlogov, ki so pobudile izid, današnja državna meja na zahodu določila zemljepisni obseg obravnavane tematike.

Branko Marušič

Dr. Marjan Britovšek, Anton Füster in revolucija 1848 v Avstriji.
Maribor 1970. 431 str.

Knjiga je na eni strani biografija Antona Füstera (1808—1881) in analiza njegovih nazorov, poleg tega pa govori avtor v nekaterih poglavjih tudi o splošni zgodovini revolucije 1848 v Avstriji, vprašanjih, ki niso v neposredni zvezi s Füstrom. O Füstru obstojita doslej dve krajši nemški študiji. Spomenica, ki jo je napisal E. Leisching ob odkritju Füstrovega spomenika na dunajskem pokopališču leta 1882 (v Britovškovi knjigi je pri citatu na str. 339 tiskovna pomota 1892) daje pregled Füstrovega življenja in dela, važna je pa tudi kot vir za atmosfero, v kateri je živel Füster v zadnjih letih svojega življenja, in za okoliščine njegovega pogreba. Pozneje je objavil leta 1925 P. Molisch študijo o Füstru kot politiku in političnem pisatelju, kjer navaja tudi njegove neobjavljene rokopise in daje precej stvarno sliko njegovih nazorov, ki jo pa opremi s svojimi nemškonacionalnimi komentarji. O Füstru pa obstoji tudi nekaj specialnih kratkih slovenskih objav, ki jih ima avtor verjetno v misli, ko govori o krajših leksikografskih sestavkih in zapisih, katerih pisci ne poznajo podrobneje njegovo neobjavljeno gradivo (str. 9), kar je res,

vendar bi jih pa moral citirati, saj vsebujejo podatke in trditve, do katerih bi moral zavzeti stališče.¹ Literatura o splošnih vprašanih revolucije 1848/49 v tedanji Avstriji je seveda zelo obsežna; avtor je v veliki meri pritegnil nemškoavstrijska in češka dela; od slovenskih publikacij upošteva v glavnem le objave iz XIX. stoletja, ki imajo deloma značaj spominov ali pa beležijo ustno tradicijo (Fr. Levec, Fr. Simonič, J. Apih, A. Globočnik), izjemoma tudi še kakega avtorja iz XX. stoletja (Fr. Ilešič, B. Grafenauer), medtem ko drugih avtorjev ne omenja; hrvatskih in srbskih avtorjev, ki govore o vprašanih, o katerih razpravlja v knjigi, pa sploh ne omenja.² Knjiga, ki je mnogo bolj obsežna kakor vse dosedanje publikacije o Füstrovu, pritegne v večji meri tudi vire raznih vrst; posebej je omeniti, da analizira tudi njegove neobjavljene rokopise, ki so bili doslej sicer znani, a le nekateri od njih zelo kratko označeni.

V prvem poglavju, kjer govori o Füstrovu mladosti in njegovem delu kot duhovniku in profesorju v Ljubljani, Trstu in Gorici in na Dunaju do marčne revolucije l. 1848, je mogel avtor ugotoviti nekaj novih podatkov, čeprav se je izkazalo, da so ohranjeni arhivski viri primeroma skopi; zanimivi so posebno arhivski podatki o kazenski preiskavi proti profesorju na ljubljanskem teološkem študiju Jakobu Zupanu. Pripomniti bi bilo le, da se na str. 9. govori o njegovem študiju na ljubljanski glavni šoli, potem pa na liceju, na str. 10. predstavlja pa faksimil Füstrove spričevalo o dokončanem filozofskem študiju, naslov pod faksimilom se pa glasi »Füstrove gimnazijsko spričevalo«; v resnici je Füster — v soglasju s tedanjim šolskim sistemom — študiral v Ljubljani najprej glavno šolo, potem gimnazijo, nato filozofski študij na liceju, ki ga je končal leta 1828, nato pa še teološki študij na liceju, bil posvečen za duhovnika leta 1832, medtem ko je spričevalo o dokončanem teološkem študiju po faksimilu na str. 13 knjige šele iz leta 1835.

V naslednjih treh poglavjih govori avtor o dunajski revoluciji leta 1848 od marca do septembra in o Füstrovu vlogi v tej revoluciji, edinstveni med tedanjimi dunajskimi univerzitetnimi profesorji. Njegova izvajanja slone deloma na literaturi, poleg tega pa uporablja Füstrove spomine, nadalje razne druge tiskane vire (časopisje, spomine udeležencev itd.), za nekatera vprašanja pa pritegne tudi arhivalne vire. Ta poglavja so doslej najboljše slika dunajske revolucije l. 1848 v slovenščini. V terminološkem oziru moti, da govori avtor stalno o Madžarski (str. 57 in na mnogih drugih mestih); mislim, da bi morali dosledno izrabljati možnost, ki nam jo nudi slovenščina, in govoriti o Ogrski, kadar govorimo o historični tvorbi, ki je obstajala do l. 1918 in teritorialno obsegala Madžare in nemadžarske narode, besedo Madžarska pa rezervirati za državo drugačnega obsega, ki je nastala l. 1918. Že v teh poglavjih so avtorju skoraj izključni vir za odmeve dunajske revolucije pri Slovencih Bleiweisove Novice; pri tem sicer omenja, da je bil nek dopis Novicam iz Dunaja pisan v drugačnem duhu (str. 92), se pa dalje pri tem vprašanju ne zaustavi. Ob pravilni ugotovitvi, da je Füster poudarjal prvotni kozmopolitski — boljše internacionalni — značaj revolucionarnega gibanja (str. 48), pogrešamo ugotovitev, da so v marcu 1948 na Dunaju sodelovali poleg nemških tudi nenemški študentje. Trditve, da se je Füster odločil za nemško gibanje zaradi njegove revolucionarnosti, medtem ko je vrednotil nacionalna gibanja Slovanov zaradi njihove povezave z dvorom kot reakcionarna (str. 48, 67), nas pa vedo že k vprašanju naslednjega poglavja.

V tem petem poglavju, razdeljenemu v več podpoglavij in posvečenemu nacionalnim problemom, avtor ne govori samo o Füstrovih stališčih, ampak tudi o stališčih avstrijskih Nemcev in Čehov, praškega kongresa, zelo malo

¹ Fr. Kidrič, SBL I, str. 192—193; F. Zwitter, EJ III, str. 411—412; Fr. Rozman, Füster in Marx, ZC XIX-XX, 1965-1966, str. 273—276.

² Glavne slovenske in druge jugoslovanske publikacije do 1962 so omenjene v knjigi Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Lj. 1962, ki sem jo napisal v sodelovanju z J. Sidakom in V. Bogdanovom in ki v tej knjigi tudi ni omenjena; pozneje je izšlo še nekaj važnih publikacij.

pa o Slovencih, drugih Jugoslovanih in drugih narodih tedanje Avstrije, zato pa razpravlja dobro, čeprav ne izčrpno, tudi o Heglu, njegovem vplivu na Marxa, Engelsa in Füstera in o debatah o teh vprašanjih kasneje v marksistični literaturi. V podrobnih trditvah in terminologiji je v tekstu precej napak, nepreciznosti in nejasnosti, od katerih naj glavne navedem. Pojmi velikonemštva, malonemštva in velikoavstrijstva (str. 122) niso precizno opredeljeni; malonemška koncepcija pomeni združitev Nemcev pod vodstvom Prusije ob izključitvi Avstrije in tudi njenih Nemcev; stališče, na katerem so stali tudi nemški in nemškoavstrijski demokrati in ki ga avtor označuje kot velikonemško; ima pred očmi Nemčijo na ozemlju Nemške zveze in ji hoče zato od Avstrije priključiti poleg nemških tudi češke in slovenske dežele s Trstom, nikakor pa ne vse Avstrije; velikoavstrijska koncepcija, ki je hotela ohraniti predvsem avstrijski državni okvir, je postala pozneje velikonemška v tem smislu, da hoče združiti v rahlo zvezo vso Avstrijo in Nemčijo, kjer bi imela potem seveda Avstrija hegemonijo. Pruski kralj tedaj seveda ni bil »cesar« (str. 123); tu ne gre za prazen naslov, ker mu bi in mu je po pojmovanju dobe ta naslov pripadel šele, ko je postal vladar Nemčije. Člena 2 in 3 frankfurtskega ustavnega osnutka iz oktobra 1848 nista predvidevala, da postanejo lahko del združene Nemčije samo nemško govoreče dežele (str. 123), ampak določata, da morejo biti dežele, ki pripadajo Nemčiji, in druge dežele le v personalni uniji. Mislim, da ni primerno razlikovati med revolucionarnimi in konservativnimi nacionalnimi gibanji (str. 127), ampak — v smislu, ki ga avtor ima pred očmi — med nacionalnim gibanji »zgodovinskih« in »nezgodovinskih« narodov. Avtor govori na več mestih o panslavizmu, ne da bi povedal, kaj naj ta izraz pomeni; zato je nejasno, kako si postavlja problem, zakaj so bili tedaj slovanski narodi nujno panslavistično usmerjeni (str. 127—128, 155); ko govori o tem, da so postali »plen carizma« »njegova predstraža« (str. 128), ni jasno, kdaj naj bi se v tedanji dobi ali sploh njihovi zgodovini to zgodilo; ko govori o tem, da so bile panslavistične ideje v pripravljalni fazi praškega slovanskega kongresa pri avstrijskih narodih docela postranske (str. 141—142), nam ni jasno, v kakšnem smislu so postale kdaj pozneje bolj pomembne. Pomen plemstva za češko nacionalno gibanje je pač pretiran (str. 128). Kabinetno pismo Čehom 8. IV. 1848 je označeno na str. 132 pravilno v tem smislu, da bo o združitvi historičnih dežel odločal avstrijski parlament, na naslednji strani se pa govori o obljubi skupne uprave za te dežele. Upor v Vendéji je bil rojalističen in ne žirondističen, čeprav so dunajski demokrati morda tako mislili (str. 140). Netočno je govoriti za to dobo o zahtevi po priključitvi slovanskih dežel Cislajtvanije k nemški državi (str. 141), ker je Cisljtvanija obstajala šele od 1867, razen tega pa te zahteve obsegajo samo dežele Nemške zveze, ne pa Galicije, Bukovine, eksbeneške Istre in Dalmacije, ki so pozneje tudi spadale k Cisljtvaniji. Pravoslavna maša na slovenskem kongresu (str. 143) je pač maša v cerkvenoslovanskem jeziku. Hrvatski sabor, ki ga je sklical Jelačić, pač ni parlament (str. 165). Jelačić ni bil vzpostavljen kot ban 19. junija 1848, ampak formalno šele 4. IX. 1848 (str. 165). V celoti je mogoče reči, da si avtor prizadeva, da bi osvetlil ta vprašanja z vseh strani, kljub temu pa nam ostaja nejasno, ali so slovanski narodi odigrali kontrarevolucionarno vlogo že v prvi fazi revolucije (prim. str. 128), po vsem pojasnjevanju češkega položaja in stališča pa pride na str. 137—138 vendar do teze, da Palackeega in sploh, češke zahteve s stališča konkretnih revolucionarnih perspektiv niso bile upravičene.³

Kar se tiče posebej Füstera in njegovih stališč, se je treba tu najprej dotakniti njegovega odnosa do slovenskega kulturnega gibanja pred marčno revolucijo. Za ljubljansko dobo je že Fr. Levce leta 1879 zabeležil tradicijo, kako se je Füster razjokal ob Čopovi smrti, medtem ko moremo zdaj, po Britovškovem pregledu tudi njegovih rokopisov trditi samo, da mu je ostala Ljub-

³ Za vprašanja v tem odstavku prim. že citirane Nacionalne probleme... in tam navedeno literaturo.

ljana — tudi v primerjavi s Trstom — v lepem spominu zaradi razgibanega kulturnega življenja, ne omenja pa nikakih imen in tudi ne zveze tega kulturnega življenja s slovenskim narodnim gibanjem. Za Gorico nam avtor sporoča ugotovitev dr. R. Klinca, da je Fuster poskušal s prostovoljnimi tečaji iz slovenščine, ki pa niso uspeli (str. 282 in str. 389, op. 5). V svoji knjigi *Der Verein wider Thierqualerei* iz leta 1846 hvali Bleiweisove Novice (str. 15). Po zmagi marčne revolucije je na Dunaju v slovenščini pozdravljal študente iz Gorice in Ljubljane (str. 161). Nikjer pa avtor ne omenja, da je Fuster podpisal addresso 44 dunajskih Slovencev kranjskim deželnim stanovom 29. marca 1848, kjer se predvsem protestira proti germanizaciji, zahteva zavarovanje slovenske narodnosti na Kranjskem, Primorskem in v slovenskih okrajih Štajerske in Koroške, uvedba slovenščine v šole, slovenske stolice itd.⁴ Pač pa navaja Globočnikovo pričevanje, da se je Fuster udeležil še ustanovnega sestanka dunajske »Slovenije« 20. IV. 1848, a ni bil na njem aktiven, ker se se je že odločil za liberalno nemštvo, to poudarjal tudi v avli in na Globočnikov protest odgovoril, da je sicer Slovenec, a da se ima za vse zahvaliti samo vzgoji v nemški šoli (str. 162). Avtor trdi, da je Globočnik posredoval le delno resnico in da se je Fuster oddaljil od slovenskega gibanja, ko se je začelo povezovati z reakcijo, postajalo orodje klera in karamile, postalo zvest izvajalec navodil vlade in cesarja, in da je prišel do tega rezultata na podlagi prebiranja tako usmerjenega slovenskega tiska (vse str. 162). K temu naj pripomnim, da sem poskušal v posebni razpravi dokazati, da je treba v dobi revolucije 1848/49 razlikovati med Slovenci liberalno in konservativno smer, da je iniciativa v nacionalnih vprašanjih prihajala od liberalcev, da so oni z navdušenjem pozdravili marčno revolucijo in da sta jim birokracija in episkopat v prvem razdobju nasprotovala; avtor te razprave ne omenja in k njej ne zavzame stališča.⁵ Kar se tiče odnosa Fusterja do Slovencev v dobi revolucije, se mi zdi bolj verjetno, da je oblikoval svoje nazore v stikih z bolj liberalnimi dunajskimi Slovenci, saj je podpisal njihovo izjavo 29. marca, bil na sestanku 20. aprila in se z njimi srečaval tudi pozneje, malo verjetno pa je, da bi bilo zanj odločilno branje Novic. Avtentično izjavo o motivih svojega prestopa je pa podal Fuster sam v svojem govoru v avli 6. julija 1848, ki ga navaja tudi v svojih spominih naslednje leto: on ljubi Germanijo kakor nevesto, drugi kakor sestro ali mater, rojen je bil med Slovani in je med njimi zrastel, a izobrazbo in vzgojo dolguje Nemcem, živel je med Slovani in Italijani in našel med njimi plemenite ljudi, a ne nemškega srca.⁶ Mislim, da je ta izjava tako jasna, da za reakcijo Slovencev, ki Fustra odslej ne štejejo več za Slovenca, reakcijo, ki je kasnejša kakor ta govor, ni potrebna razlaga, da so oni tedaj že zajadrali v objem kontrarevolucije (str. 154). Fustrovo mnenje se razlikuje tudi od Ambroževega tedanjega mnenja, ki je nanj prvi opozoril avtor, a pri tem ni bil čisto jasen; Ambrož se v svojem tolmačenju izraža sicer proti nacionalnim bojem, zahteva pa svobodno konstituiranje Slovencev kot naroda, ki bi mogel potem sodelovati s svobodnim nemškim narodom, medtem ko se za vprašanja »eines innigen Anschlusses, eines sogenannten Aufgehens in Deutschland« strinja z mnenjem J. Grudna, tj. z mnenjem, da so Slovenci s tisoči podpisov izrazili zahtevo za ločitev od Nemčije in se izrazili za združitev s Hrvatsko in proti volitvam v Frankfurt (str. 164 in str. 369, op. 82—84, kjer pa Grudnovno mnenje ni reproducirano). Fustrovega stališča do Slovencev seveda ni mogoče ločiti od stališča do drugih avstrijskih Slovanov, posebno do Čehov; tu je pa iz avtorjevih izjav razvidno, da je Fuster — tudi če abstrahiramo od protičeških izjav v spominih

⁴ Tekst te addresso *Laibacher Zeitung* 4. IV. 1848, podpisi v faksimilu J. Mal, Zgodovina slovenskega naroda, najnovejša doba, str. 759. Fustra kot podpisnika te addresso omenjajo: J. Apih, Slovenci in 1848. leto, str. 92; D. Lončar, dr. Janez Bleiweis in njegova doba, ZMS XI, str. 154; Fr. Kidrič, SBL I, str. 192; Fr. Zwitter, EJ III, str. 412.

⁵ Fr. Zwitter, Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske problematike, ZC XVIII, 1964, str. 105—144.

⁶ Fuster, *Memorien vom März 1848 bis Juli 1849*. Frankfurt a. Main 1849, I, str. 289—290; delno citira Britovšek, str. 164—165.

leto dni kasneje, nastalih pod vtisom kasnejšega razvoja — dne 7. junija 1848 ob prihodu zastopnikov češke Svornosti in nemških društev iz Prage na Dunaj sicer govoril le o tem, da je zanj kot duhovnika človeštvo nad narodnostjo, da je pa bil nekaj dni pozneje odločno proti temu, da bi poslali pomoč borcem na praških barikadah, ki se seveda niso borili za reakcijo (str. 154—156). Pri vsem tem je seveda res, da je bil začetek revolucije v Avstriji v znamenju bratstva vseh narodov, ki so se navduševali za svobodo, da je Füster to odobral in se še pozneje z nostalgijo spominjal tega časa. Ko so se pa nato zaostri nacionalni konflikti, se je Füster opredelil za nemški tabor in sicer ne zato, ker bi bili Slovani reakcionarni, o čemer v času njegovega prestopa še ni nihče govoril, ampak enostavno zato, ker ga je potegnil s seboj val gibanja dunajskih demokratov, zlasti dunajskih nemških študentov. Pri tem pa vendar ne gre za enega od številnih primerov Slovencev, ki so se v tujem okolju germanizirali, ne da bi se tega zavedali; Füster omenja, »da sem zaradi Germanije zapustil Slovenijo«. ⁷ Pozneje obsoja Füster nacionalne boje kot izdajstvo demokracije, ki je omogočilo zmago reakcije, vendar pa misli pri tem le na Slovane, ni pa znan iz časa revolucije noben tekst, kjer bi obsojal nemško nacionalno gibanje. Šele v emigraciji piše v svojih spominih leta 1849, da so tudi v Nemčiji taki Tevtoni in da je v sami Nemčiji izgubil prejšnjo zaverovanost v Nemčijo. ⁸ Vendar pa tudi tedaj upa, da ne bo razočaran v svoji veri v Nemčijo; svojim rojakom, ki se bodo smejali, ko bodo brali, kako je bil preganjan v Nemčiji, odgovarja, da je bila to le nemška policija. ⁹ Vendar pa on svojim rojakom zameri le, da niso videli ničesar drugega kakor narodnost, da niso videli, da jih izrablja dinastija za svoje namene; šele zdaj so ozdravljeni; on jim torej ne očita, da bi bili po prepričanju reakcionarji, ker reakcionar ne bi imel razloga za razočaranje. ¹⁰

V naslednjem poglavju o aktivnosti dunajskih demokratov v parlamentu daje avtor deloma splošno sliko, predvsem pa govori o Füstrovi aktivnosti; pri tem se opira nekoliko na literaturo, predvsem pa na tiskane in v majhni meri tudi na arhivalne vire. Vidi se, da Füster ni bil velik politik, ampak bolj entuziast, bil pa je dragocen za levico kot edinstven primer univerzitetnega profesorja in predvsem duhovnika, ki se ji je pridružil. V podrobnostih bi bilo pripomniti, da so ogrske čete sodelovale v armadi Radetzkega v Italiji in sicer na podlagi pristanka ogrske vlade in parlamenta vse do poletja 1848, ko je konflikt z Dunajem že postal akuten (k str. 194). Ne vem, na kakšni podlagi sloni trditev, da je Jelačić poskusil pri dvoru izprostiti ustanovitev južnoslovanske države, dvor pa v to ni privolil (str. 195). Trditev, da je francoska nacionalna skupščina v nočni seji 4. avgusta 1789 proklamirala osvoboditev kmetov (str. 196), sloni sicer na dolgi tradiciji, a v tej obliki vendar ni točna.

V naslednjem obsežnem poglavju o porazu demokratičnih množic v oktobrski vstaji avtor ne govori samo o Füsturu, ampak tudi o dunajski oktobrski revoluciji sploh in pri tem pritegne poleg literature v veliki meri tudi tiskane vire raznih vrst, pa tudi arhivalije. V podrobnostih se mi zdi odveč, da avtor pojasnjuje orientacijo hrvatskega narodnega gibanja proti tej revoluciji z vplivi plemstva, klera in birokracije (str. 225), ker so bile proti Madžarom in dunajski revoluciji tedaj itak vse struje pri Čehih, Slovakah in Jugoslovanih vključno s tistimi, ki so v juniju sodelovali pri praški vstaji. Na drugi strani imamo iz tega časa serijo izjav, da s tem nočejo služiti stvari reakcije, a tudi izrazov skepse, da bo njihova politika vendar privedla do tega rezultata; skeptičnemu članku iz Slovenije, ki ga navaja avtor (str. 231

⁷ »... dass ich der Germania wegen die Slovenia verlassen.« A. Füster, Memoiren ... II, str. 302. J. A. Pih, n. o. m., str. 287 prevaja »Slovenia« napačno v »Slavijo«. Britovšek, str. 170, citira ta tekst s svojim komentarjem v oklepaju, da je mislil na revolucionarno Nemčijo.

⁸ A. Füster, Memoiren ... I, str. 206—207.

⁹ Prav tam, I, str. 206—207; II, str. 302—303.

¹⁰ Prav tam, I, str. 205—206.

do 232), bi bilo mogoče dodati še več takih izjav in izrazov nestrinjanja s tako politiko pri Slovencih, ki jih navajam jaz v svoji že citirani razpravi.

V poglavju o demokrati in zmagoviti protirevoluciji (doba od konca dunajske revolucije do razpusta parlamenta v Kromežižu) govori avtor predvsem o Füsturu, preganjanju, ki ga je pretrpel na Dunaju, življenju v Kromežižu, kampanjah proti njemu in njegovih mnenjih o politični situaciji; slika o njem, ki je v tem času politično že precej pasiven, je precej izčrpna in sloni tudi na novih arhivalnih raziskavanjih. Celotna slika tedanje politične situacije (npr. razprave v parlamentu in njegovih odborih, naraščajoče opozicionalno in levičarsko gibanje pri Slovanih in tudi pri Slovencih) pa je precej fragmentarna in neizčrpna.

V poglavju o njegovi emigraciji govori avtor o Füstrovem življenju od trenutka, ko je po razpustu parlamenta pred nevarnostjo aretacije pobegnil iz Avstrije, o njegovem bivanju v Nemčiji in v Londonu ter o njegovem življenju kot predikant in učitelj v Bostonu in New Yorku do vrnitve v Avstrijo leta 1876. Pri tem govori v glavnem o Füsturu, nekoliko se dotakne le struj med političnimi emigranti v Londonu in med nemškimi emigranti v ZDA. Tu se more avtor le za prve mesece nasloniti na njegove tiskane spomine, ki segajo do julija 1849, in na njegovo brošuro *Hirtenbrief an die Wiener akademische Legion und ihre Freunde*, za vso kasnejšo dobo pa sloni njegova slika na Füstrovih rokopisnih spominih in je v glavnem nova; še nove vire bi bilo verjetno mogoče najti v ZDA. Zanimivi so podatki o proglasu za pomoč nemškim beguncem, ki ga je podpisal 1849 v Londonu skupaj z Marxom in še tremi drugimi emigranti, in o stikih s Smolnikarjem v ZDA. V celoti se pa vidi, da je v tem času posegel aktivno v politiko le še z dvema publikacijama v Nemčiji leta 1849, da se ni udeležil saške revolucije in da pozneje ni več pomembno aktiven v politiki.

V predzadnjem poglavju govori avtor sistematično o Füstrovih nazorih o cerkvi, religiji, političnih in vzgojnih vprašanjih in se pri tem opira tudi na njegove neobjavljene rokopise. Kar se tiče slike razvoja njegovih nazorov o cerkvi in religiji, avtor sicer omenja Füstrovo knjigo *Mentor des studirenden Jünglings* iz leta 1848 in objavlja faksimil njene naslovne strani (str. 28), a je ne analizira; ta knjiga, ki sta ji le posvetilo in konec napisana po marčni revoluciji, vse ostalo pa prej, je zanimiv dokument iz dobe, ko je bil Füster še katolik, čeprav zelo širok in tolerant. Pri opisu konfliktov med revolucionarji in cerkvenimi funkcionarji na Dunaju v času revolucije, kjer se Füster postavlja na stališče revolucionarjev, čeprav še 1849 izjavlja, da ne napada čiste katoliške vere (str. 292), govori avtor mimogrede tudi o verskih strujah in se dotakne tudi Slovencev, ne pritegne pa slovenske literature, zlasti Prijatelja. Poznejši Füstrov svetovni nazor označuje avtor, ki ga je prvi analiziral, kot panteizem Heglovega tipa, pri čemer se pa Füster vendar zavzema za neumrljivost človeške duše, za nujnost morale, nastopa proti darvinizmu in materializmu. Pomisleke imam le proti temu, da označuje Füstura kot izobčenca iz cerkve, čeprav se more sklicevati na to, da se je Füster sam tako označeval (str. 5, 7, 261, 292); pozitivno je mogoče trditi le, da mu je bilo po zmagi reakcije nad dunajsko oktobrsko revolucijo prepovedano maševati in da je bil suspendiran kot duhovnik (str. 254, 261), za ekskomunikacijo ali izstop iz cerkve pa dokumentov ni; njegov pogreb je bil po Leischingu cerkven, čeprav je bila blagoslovitev zelo kratka; vse vprašanje je seveda le formalno, ker ne more biti dvoma o tem, da je bil po 1849 s svojimi nazori in življenjem povsem izven katoliške cerkve. Glede ostalih nazorov je primerjati sliko v tej knjigi s sliko, ki jo je dal Molisch; Füster vidi ideal državne oblike v republiki, vendar pa niti v času revolucije niti pozneje ne verjame, da bi bilo mogoče v Avstriji ta ideal kmalu doseči; on obsoja preganjanje socialistov, vendar se pa zanj ne more reči, da bi bil kdaj socialist; kot demokrata ga odbijajo zelo skromne ustavne svoboščine v Avstriji, Prusiji in militarizem; on predvideva možnost razpada Avstro-Ogrske, a ga ne

želi, rešitev vidi v nekaki demokratizaciji, svojih pogledov na avstrijske Slovane pa tudi pod vplivom bivanja v ZDA ni spremenil.

Avtor govori končno ob obširni pritegnitvi virov o zadnjih letih Füstrovega življenja od njegove vrnitve v Avstrijo leta 1876, ko se je naselil najprej v Gradcu in potem na Dunaju, do njegove smrti na Dunaju leta 1881, o njegovem razočaranju ob osebnih stikih z ljudmi, ki so se ga izogibavali, in ob razmerah, ki niso ustrezale njegovim idealom iz leta 1848 in vsemu tistemu, kar je videl v Ameriki, o njegovih načrtih vrnitve v ZDA in o tem, kako so ga proslave njegove sedemdesetletnice leta 1878 odvrnile od teh načrtov. Zdi se mi, da ob vseh zanimivih podatkih, ki so zbrani v knjigi, položaj Füstera v zadnjih letih življenja vendar ni popolnoma pojasnjen. Füstera je sprejel v svojo sredo in mu omogočil skromno materialno existenco krog ljudi, ki vidi svoj politični cilj v priključitvi vsega ozemlja Avstrije, ki je nekadaj pripadalo Nemški zvezi, tj. tudi čeških in slovenskih dežel z Trstom, k Nemčiji; obliko, v kateri ga je bilo mogoče legalno izpovedati, je dobil ta koncept leto dni po Füstrove smrti v linškem programu, kjer se zahteva odcepitev Galicije in Dalmacije od Cislitvanije, samo personalna unija z Ogrsko, nemški jezik za vse dežele Nemške zveze in carinska itd. unija monarhije z Nemčijo. Kmalu nato se pa ta dotlej še enotni tabor razcepi ob vprašanju antisemitizma; Viktor Adler in Engelbert Pernerstorfer si predstavljata to Nemčijo kot republiko, nadaljujeta v tem oziru tradicijo dunajskih demokratov leta 1848, čeprav ti demokrati tedaj niso poskusili ta koncept izvesti, in preideta končno v socialno demokracijo; nacionalistična inteligenca in študenti pa preidejo v oboževanje Hohenzollernov, Prusije in njenega militarizma, ki jih s svojim antisemitizmom, rasizmom in negiranjem Avstrije še presegajo, in njihov voditelj Georg von Schönerer postane učitelj Adolfa Hitlerja. Kakor je ugotovil že Molisch, je Leseverein deutscher Studenten na Dunaju izbral 21. III. 1878 Füstera za častnega člana istočasno kakor Schönererja; kmalu nato je bil razpuščen, pač bolj zaradi že tedaj eksponiranega Schönererja kakor zaradi Füstera. Pri vsem tem ne more biti dvoma o tem, da se Füster s temi nazori ni strinjal; kot nekak nemški kozmopolit ni želel propada Avstrije, predvsem je pa sovražil Bismarcka, ki ga označuje za Machiavellija XIX. stoletja, Pruse, ki jih označuje za moderne roparske viteze (Molisch), in militarizem; tragika njegovih zadnjih let pa je, da jih je preživel pretežno v tem okolju. V tej zvezi so zanimiva poročila tedanjih slovenskih študentov na Dunaju, ki so se sestajali s Füstrom; govoril jim je v slovenščini iz let svoje mladosti, poudarjal, da je Kranjec, nimamo pa sporočila o tem, da bi se kdaj označil kot nacionalnega Slovenca; ti študenti so opazili, da so nemški študentje, ko jim je govoril Füster, čakali, kdaj bo poleg svobode omenil tudi »Deutschthum«, a tega niso dočakali (str. 332—33); slovenska javnost je imela ob njegovi smrti pravičen občutek, da Füster ni bil nemški nacionalist. Vendar so pa imeli tak značaj njegov pogreb, odkritje njegovega spomenika na dunajskem pokopališču leto dni pozneje in spomenica, ki jo je izdal ob tej priliki E. Leisching in ki nam služi kot vir za vse to; pogreb so organizirali nemški burši in nemška in demokratična društva, udeležili so se ga tudi Schönerer, Adler in Pernerstorfer; ko se je Leisching v govoru na pogrebu pred publiko, ki je pač poznala resnične Füstrove nazore, zavzemal za »strogo nacionalno miselnost, ne inficirano od neresničnega kozmopolitizma«, je pač izražal svoje nazore; ne da bi zaradi delikatnosti trenutka s kako besedo povedal, da pravzaprav polemizira s Füstrom; Molisch je to pač prezrl, ko je 43 let pozneje objektivno ugotavljal, da Leisching tu ne podaja resničnih Füstrovih nazorov.

Ne more biti dvoma o tem, da je bila slika o Füstru pri Slovencih v preteklosti pod vplivom ljudi, ki so jih odbijali tudi njegovi radikalni politični in verski nazori in delo. Na drugi strani so pa Füstera pozneje kot revolucionarja preveč olepšavali. Tu sem izrazil svoje pomisleke ob posameznih tezah knjige dr. M. Britovška, pri čemer je dodati še, da je v knjigi nekaj

tiskovnih in podobnih napak.¹¹ Kljub temu je knjiga, kjer je pritegnjeno bolj obsežno gradivo kakor kadarkoli doslej, velik napor, da pridemo do zgodovinsko točne slike. Fūstra seveda kljub identičnosti nazorov v nekaterih vprašanjih ne gre primerjati z Marxom in Engelsom; tu je pač prevelika razlika tako v osnovnih nazorih kakor tudi v formatu. On je bil tudi premalo zakoreninjen v slovenskem življenju, da ga ne bi val dunajske revolucije odplavil s seboj tudi v nacionalnem oziru. Kljub temu je pa treba priznati predvsem pomen, ki ga je imel v dunajski revoluciji leta 1848.

Fran Zwitter

Ivan Mohorič, **Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem**. Prva knjiga: Doba samoniklega železarstva. Od pradob do ugasnitve plavčev in opustitve rudarjenja na Karavankah. Ljubljana 1969. — Druga knjiga: Boji za obstoj — do samoupravljanja. Vzpon železarne, razsulo in obnova. Ljubljana 1970 (Ob stoletnici železarne na Jesenicah). 434 in 537 strani.

Že pred nekaj leti smo v knjižnici Ekonomske fakultete v Ljubljani prebrali Mohoričevo skoraj 240 strani obsežno tipkopisno knjigo Zgodovina železarne Jesenice, II. del (od 1869—1918), Ljubljana, januar 1954, in delo nam je bilo všeč, ker se je omejilo na opis Kranjske industrijske družbe v času habsburške monarhije. Predvidevali smo, da I. del te študije obsega uvod, III. del pa železarno v stari Jugoslaviji.

Sedaj imamo ves znatni Mohoričev opus pred seboj. Po kvaliteti je v glavnem tak, kot vsa njegova dosedanja dela, to je, obdobja do približno 1870 so podana kompilativno in imajo zato manjšo znanstveno vrednost, dogajanje med 1870 in 1918 je popisano že boljše, čas med obema vojnama pa je obdelan zelo instruktivno. To vse velja za stvarne podatke in novice, ki jih vnaša v tekst, kar pa se tiče metode dela, periodizacije, obvladanja gradiva, uporabe in citiranja virov, je bil Mohorič vedno izpostavljen ostri a upravičeni kritiki. Pri tej kritiki seveda nismo nikoli prezrli, da je Ivan Mohorič zgodovinar-amater in da ga ni vzgajala nobena historična šola. Vsekakor pa nas veseli, da kaže zelo velik interes za našo narodno gospodarsko zgodovino in da je zapisal skoraj vse, kar je izkusil kot tajnik nekdanje zbornice TOI in kot siceršnji takratni funkcionar.

Poklicnega zgodovinarja seveda zelo zanima, kakšne vire in katero literaturo je določeni pisec uporabil, kako obvlada vire in kako se zna okoristiti s spoznanji že objavljenih del. Mohorič naniza vire in literaturo na straneh 10—15 svoje prve knjige. Na žalost je vse tako konfuzno, da moramo, v interesu jasnosti in točnosti citiranja povedati naslednje:

Najprej avtor sploh ne loči med pisanimi in tiskanimi viri ter literaturo. Na strani 13 pravi: »Za prvo knjigo so bili uporabljeni naslednji tiskani viri:« — in našteje Beckovo leta 1884 tiskano zgodovino železa, Müllnerjevo Zgodovino železa, Valvasorjevo Slavo, Hacquetovo Oryctographio, potem pa vrsto originalnih in z roko pisanih rudarskih knjig (torej pisanih virov) — itd. Našeste rudarske knjige M 8, M 9, M 10, M 11, M 12, M 15, M 16, M 17, M 29, pet vrstic niže rudarske knjige Empfach Bücher 1668—1781, v naslednji vrstici pa Schurf-, Mutungs- und Bestätigungs-Bücher 1781—1805. Da ne bo obvladalo napačno prepričanje, da je Mohorič sam osebno pregledal, — če je seveda res pregledal, kar pa je z ozirom na način citiranja močno problematično, — kar tri skupine knjig, naj pojasnim, da je 'M 8' le stara signatura za Empfach Buech, ki ima podatke izključno samo za leta 1749—1781. Jožefinske reforme

¹¹ Naj omenim nekaj napak, ki motijo smisel: str. 38, vrsta 5 od zg. mora biti marča na mesto maja; str. 43, vrsta 6 zg. etiketo na mesto etiko; str. 197, vrsta 6 od zg. je »ustavodajno monarhistično društvo« pač netočen prevod; Feldmarschall je pač slovensko le maršal in ne »poljski maršal« (str. 248, 250); Fūstrove oznaka za Bacha, ki je najprej aktiven v revoluciji, pozneje pa postane minister reakcije, kot »Judas der Demokratie«, je večkrat pravilno prevedena kot »judež«, na str. 268 pa pač pomotoma kot »žid demokracije«; »gubernij obalnega področja« str. 282 je pač gubernij Primorske; knjiga Louisa Blanca je izšla 1840 in ne 1830 (str. 356).

in boljša organizacija administracije (tudi rudarske!) je uvedla točnejše nazive za določene rudarske knjige. Zato je signatura 'M 9' oznaka za knjigo z naslovom Schurf- Muthungs- und Bestätigungs-Buch I. Band s podatki za leta 1783—1790, signatura 'M 10' oznaka za II. zvezek istoimenske knjige, signatura 'M 11' za njen III. zvezek, 'M 12' za njen IV. zvezek; s signaturo 'M 15' je, — zaradi novih administrativnih sprememb, ki jih tu podrobneje ne moremo popisati, — označena Urkunden-Gewähr-Buch der k. k. Berggerichts-Substitution in Königreiche Illyrien zu Laibach, Tomo I., 1811—1828, oznako 'M 16' ima tom III. citirane knjige, medtem ko nosi signaturo 'M 17' knjiga Urkunden-Gewährbuch des Kais. königl. Bergoberamts und Oberberggerichts im Herzogthume Krain zu Laibach, Tom I Vom Jahre 1801 bis 1810 (zapisi od 1830 do 1847). Signaturo 'M 29' ima Berggebenbuch über die lehenmässigen Bergbaue oder derselben Antheile, Lit. C. — Posebna serija rudarskih knjig, pomembnih tudi za gorenjski montanisticum (= rudarstvo in fužinarstvo), ima takšne naslove: Verschiedene Wercks Complexe (signatura 'M 1'), dalje Verschiedene Werkscomplexe, Supplement-Band (sign. 'M 3'). Signaturo 'M 2' ima knjiga Eisenbergbaue, 2, ki pa je bolj pomembna za Dolenjsko. Posebna knjiga se glasi Werks Concessions Buch, I. Band, 1785—1849 ('M 13'), medtem ko imata dve drugi knjigi naslov Gewerken oder Berggebenbuch, Litt. A ('M 27') in Gewerken oder Berggebenbuch, Litt. B ('M 28'). — S tem seveda nismo izčrpali naštevavanja takšnih in podobnih knjig.

Leta 1850 so ukinili dotakratna rudarska sodišča z njim podrejenimi substitucijami, vpeljali pa rudarska glavarstva z njim podrejenimi komisariati. Poleg običajnih knjig teče od takrat dalje serija v knjige vezanih zbirk listin s skupnim naslovom Bergbuchs-Urkunden. Prva knjiga listin za Kranjsko obsega leta 1851—1855, druga 1856—1859, tretja 1860—1866, itd.

Če bi imel avtor dober pregled nad vsemi zgoraj naštetimi viri, tudi nad zbirkami rudarskih listin, nikakor ne bi mogel zapisati (stran 13 v prvi knjigi), da obstajajo za fužine v Železnikih samo 3 knjige, s čimer je hotel reči, virov za Železnike je zelo malo. Se ne uporabljenih virov za Železnike in druge železarske kraje je na stotine, le da se do sedaj še nihče ni lotil sistematičnega zbiranja in obdelave teh podatkov!

Naslednjo veliko in samostojno skupino virov predstavljajo arhivi političnih oblasti. Kdor odpre knjigo Splošni pregled fondov Državnega arhiva LRS, Ljubljana 1960, strani 47, 49, 52 in dalje, končno še stran 93, ta bo videl, da so tam registrirani fondi Repräsentance in komore, Deželnega glavarstva 1764—1783, Registratur I-VIII, končno ljubljanskega kresijskega urada. Isti arhiv hrani fond z imenom Deželna vlada; ta fond ima konvoluta 853, ki se nanaša izključno na gorenjsko železarstvo, in 576, ki je ves posvečen Kranjski industrijski družbi. Dalje ima omenjena centralna arhivska ustanova še fond z naslovom Illyrische-Provinzial-Handels-Commission 1798—1849, kjer je veliko podatkov o železarstvu. O železarstvu v Zasavju (Litija, Pasjek, Zagorje) je kopica podatkov v arhivu rudnika Zagorje, ki ga hrani rudniška uprava v Zagorju ob Savi.

S tem še daleč nismo našli pisanih virov za gorenjsko železarstvo. Sicer pa to tudi ni naš namen na tem mestu. Hoteli smo samo eventualnega bodočega pisca monografije o našem železarstvu rahlo opomniti na to, kakšno težaško delo ga čaka. Nočemo rušiti Mohoričeve avtoritete, mu kratiti veselja do naše gospodarske zgodovine in ga kritizirati z nekimi iz trte izvitimi kritikami, hočemo le reči, da kdor nima pregleda nad viri in le-teh ne preštudira prav vseh, bo spisal šepajoče delo. Ko sem podpisani pred približno letom dni oddal razpravo o železarstvu na slovenskem ozemlju od 1800 do 1918 (ne od bronaste dobe dalje!), sem spoznal, da bo treba kdaj pozneje pričeti znova in ne prezreti nobenega dokumenta. Zakaj? Zato, ker sta železo in premog glavna stebra naše rudarske zgodovine, o katerih je ohranjena ogromna količina gradiva, in samo temeljit ter izčrpen pregled bo dal res znanstveno monografijo. Za premog smo to vprašanje že rešili, za železo nas pa še čaka prava pravcata sauna.

Izmed tiskanih publikacij, ki imajo močno potezo virov, kolikor sploh že niso tiskani viri, je Mohorič prezrl nekaj bistveno pomembnih del. Avtor ni pregledal znanih in na kratko citiranih *Tafeln zur Statistik der österr. Monarchie* (starejša in novejša serija), dalje *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* za leta 1850—1874. Finančno ministrstvo je za leta 1855—1861 izdajalo poročila rudarskih glavarstev (za l. 1859—1861 zgolj tabele brez obširnejšega komentarja), zlasti močno in še posebej pa moramo podčrtati serijo knjig s skupnim naslovom *Der Bergwerks-Betrieb in Kaiserthume Oesterreich für das Verwaltungsjahr...* (Naslov se je večkrat menjal, vendar vseh sprememb tu ne bi navajali).

Ker tiskana dela, ki imajo značaj bodisi virov, bodisi literature in se našajajo na naš montanisticum, navajamo na drugem mestu, se s tem vprašanjem tu ne bi več ukvarjali.

Mohoričevo citiranje literature (strani 13 do 15 v prvi knjigi) je zelo malomarno. Kaj je z deli »Prof. Richter: Sigmund Zois«, ali »Viktor Landesmann: Bergwerksabgaben«, ali pa »Otto Stoger: Bruderladen, Wien«, — kdaj in kje so izšla, če že niso rokopisi, — si lahko samo misliš, če del ne poznaš. Takih nepopolnih citatov je na teh straneh še več. Nepopolnost pri nekaterih je bistveno hud spodrslija. Na primer: na strani 15 je citiran Gritznerjev *Commentar der Ferdinandeischen Bergordnung* — Wien 1842. Polni naslov se glasi Max. Joseph Gritzner, *Commentar der Ferdinandeischen Bergordnung vom Jahre 1553 nebst den dieselbe erläuternden späteren Gesetzen und Verordnungen mit dem Urtexte des Gesetzes im Anhang*. Wien 1842. Zadnjih 7 besed smo podčrtali zato, da bosta za ta rudarski red zainteresirana rudarski zgodovinar in jurist vedela, kaj vse se skriva za bistveno okrnjenim Mohoričevim citatom! Gritznerjeva knjiga je v nekem smislu gradivo za preučevanje historijata rudarske zakonodaje od leta 1553 pa vse do sredine predmarčne dobe — in to je že nekaj vredno! Pripominjamo, da je Gritznerjevo delo eno izmed najtemeljitejših tovrstnih publikacij.

Morda je tiskarski škrat ponagajal, da je »Idioticom (!) der oesterreichischen Berg und Hütten Sprache Wien 1856« stavil kot nadaljevanje Gritznerjevega *Commentarja* (stran 15 zgoraj). Vsekakor naj bralec vé, da je pravilno takole: Carl von Scheuchenstuel, *Idioticon der österreichischen Berg- und Hütten Sprache*, Wien 1856. Mohorič ni navedel avtorja, ki je tudi sicer znan pisec s področja rudarstva in sposoben organizator avstrijskega montanisticuma.

Mohorič citira Blaznikovo Kolonizacijo Selške doline, Ljubljana 1928, ne pozna pa njegove Freisinške županije Dovje, *Zgodovinski časopis* IX, 1955, str. 7—25, ki tudi govori o železu. Zakaj ni citiral knjige Melitte Pivec-Steletove o Ilirskih provincah in svoje tipkopišne *Zgodovine železarne Jesenice*, nam ni znano. Prav tako nima v seznamu ene izmed osnovnih publikacij o avstrijskih kartelih z naslovom *Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartelenquette*. VII, *Eisenindustrie*. 17., 18., 19. in 20. Juni 1912. Wien 1912.

Prehajamo na popravke najhujših Mohoričevih netočnosti in spodrslijajev. Najprej se želimo zadržati pri rudarskem redu za Kropo, Kamno gorico in Kolnico. Ta red objavlja Müllner v svoji *Geschichte des Eisens in Krain...*, Wien-Leipzig 1909, na straneh 249—256, Mohorič — ki je poslovenil v krajši ali daljši obliki mnogo odstavkov te Müllnerjeve zgodovine — pa ga posloveni na straneh 57—61. Müllner ima v svojem tekstu pri § 6 (str. 249) pripombo »handelt von einigen Hofstätten in der Gemeinde«, kar posloveni Mohorič na str. 58 s »6. člen obravnava domovinske zadeve v občini«. Po njegovem torej Hofstatt ali ofštat ni dvorec (agrarnogospodarski pojem), pač pa domovinska zadeva.

Člen 20 rudarskega reda iz leta 1550 za Kropo, Kamno gorico in Kolnico (Mohorič, stran 58) prevede pisec takole: »Za vsako jamo se dovoljuje poglobitev do 20 sežnjev globine in mera šest fevdov oziroma kolikor dovoljujejo

razmere in hribovje«. S tem členom posega v jamomerstvo, ki pa ni tako enostavna zadeva. Jamska mera je imela obliko prizme z določeno dolžino, širino in globino stranic. V jamomerstvu takratnega in še poznejšega časa je dolžina merila šest lehen (die Lechen ni das Lehen, fevd, ampak standardna jamomerska mera; besede ne prevajamo, zato lahko ta terminus tehnicus uporabljamo nemško v edninski obliki (die) Lechen ali slovensko ed. ž. sp. lehen, kjer črko h izgovarjamo). Lehen je merila 7 seznjev; računajoč seženj z 1,8 m je lehen torej merila 12,6 m, šest lehen pa 75,6 m. Globina 20 seznjev je danes 36 m (1,8 × 20), približno 3 lehne.

Na strani 59 piše Mohorič pri členu 8, da morajo podjetniki »priskrbeti rudarjem 'inslet' (orodje)«. Naj pojasnimo, da inslet ni orodje, pač pa olje ali tekoča maščoba, ki so jo rudarji nalili v oljenke, da so si razsvetljevali jame.

Na strani 125 ima Mohorič naslov »Zoisov novi rudarski red za Bohinj«, 19 vrstic niže pa pravi, da ima bohinjski rudarski pravilnik naslov *Vorschrift des Erzgedings für Wochein*. Kaj je torej pravilno? Rudarski red je zakonik, ki ga je smel v tem času podpisati in izdati samo imetnik regala (vladar), pravilnik je po točkah zbran postopek za pravilno poslovanje neke ustanove ali podjetja, predpis pa je že ukaz o tem, da se bo določeno delo opravljalo in plačevalo na določen način. 'Vorschrift' objavlja Müllner na straneh 360—362 svoje *Geschichte des Eisens*; po vsej verjetnosti Mohorič ni imel v rokah originala, pisanega z drobno Zoisovo pisavo, pač pa objavo po Müllnerju.

Ta Zoisov 'Vorschrift' je tako pomemben dokument, da ga bo treba obdelati, to je, analizirati in ovrednotiti, še posebej. Jožefinske reforme so zaradi budžetnega varčevanja in liberalnejše gospodarske politike prisilile vse podjetnike, ki so se do takrat kakor koli zanašali na državno pomoč, da se popolnoma osamosvojijo in sami prisilijo delavce k večji disciplini in k večji storilnosti dela (Zois se je namreč — enako kot drugi podjetniki — pred temi reformami zanašal na avtoriteto in strogost rudarskih sodnikov, ki jim je bila do takrat službena dolžnost, na kraju samem inšpicirati podjetja in sprejemati pritožbe o delavcih, pa tudi razsojati o pritožbah). Dalje gre v Zoisovem primeru — kar se tiče organizacije rudarskega dela — prav s pomočjo 'Vorschrifta' za izpeljavo prehoda od oblike razpršene manufakture k obliki centralizirane manufakture. Kmetje-rudarji so kaj pogosto kopali železovo rudo le takrat, ko jih je njihova ekonomska stiska prisilila k temu. Rude niso temeljito oprali ter kamenja in ilovice niso popolnoma izločili; s tem so oškodovali podjetje. Ker je odslej discipliniranje delavcev pripadalo podjetju in je šlo na njegove stroške, ne pa več na stroške rudarskih oblasti, je Zois seznanil z vsebino 'Vorschrifta' prav vse delavce, ki so kakor koli delali zanj.

Kakšen je bil Zoisov novi način knjigovodstva, ki ga Mohorič samo na kratko omeni (stran 128), zanima nas vse; zato bi nam pisec napravil zelo veliko uslugo, če bi o njem povedal kaj več. Prostor za to bi dobil, če bi manj prepisoval iz Müllnerja.

Proti koncu 147. strani ponavlja napako, ki jo ima že v Industrializaciji Mežiške doline, str. 161, da je Atzl leta 1842 ustanovil 'Rudarsko združbo na reki Savi'. Originalni naslov se namreč slovensko glasi 'Premogokopna združba ob Savi'. Že neka prejšnja številka *Zgodovinskega časopisa* mu je popravila to pomanjkljivost, pa se mu je spet vtihotapila.

V Ruardovih podjetjih je (Mohorič, 148) poleg plavža delala kupolna peč in šest talilnih ognjev. Nikjer ni datuma za dovoljenje obratovanja kupolne peči; le iz letnic v prejšnjem odstavku lahko sklepamo, da je bilo to nekje med leti 1854 in 1856. Naj dodamo, da je bila koncesijska listina zanj izstavljena 4. januarja 1854 (AS, *Bergbuchs-Urkunden* 1851-55, št. 2 de 1854). Ob takem pomanjkanju osnovnih faktografskih podatkov — in zato o le približnem citiranju pomembnih dejstev — si močno želimo, da bi kak raziskovalec zgodovine našega železarstva pregledal vse koncesijske in tem podobne

knjige ter nato sestavil razpredelnico, sestavljeno vsaj iz štirih rubrik: naslov firme, naziv koncesioniranega objekta, točen datum njegove koncesijske listine, ugasnitev le-te. S kombiniranjem teh štirih elementov bi videli, kdo se je najhitreje moderniziral, kdo je najmanj investiral in zato zaostajal — in podobno. Če bi že to ne šlo za vso Slovenijo, bi se pa gotovo dalo izdelati vsaj za največja podjetja na Gorenjskem.

Pisec govori tudi o bratovskih skladnicah (stran 198) in med drugim pravi, da delavci v upravi bratovskih skladnic do 90. let preteklega stoletja sploh niso bili zastopani. To še zdaleč ni res; dovolj bo, če zapišemo, da so statuti za bratovsko skladnico v prevaljski železarni in leškem premogovniku že leta 1858 določali oziroma pismeno fiksirali, da blagajno upravljajo predstojnik, njegov namestnik in 12 odbornikov; šest odbornikov so izbrali med rudarji, šest med fužinskimi delavci. Navedli smo le Prevalje, ker se na tem mestu ne moremo podrobno ukvarjati s tem problemom. V zvezi s skladnico na Savi (stran 199), torej v Ruardovem podjetju, pravi pisec, da je bila to ustanovljena leta 1860. Tudi to ni res. Arhiv Slovenije hrani Ruardov arhivski fond (signatura Ru F II), kjer je v fasciklu 8 poseben ovoj z napisom 'Bratovska skladnica 1837-39'; tu piše: »Tukajšnje podjetje samo ne vodi nobene bratovske skladnice. Samo nekaj rudarjev med seboj ima majhno skladnico, od katere pa podjetje nikoli ni prejelo nobene vesti, tudi se sedaj noče vmešavati v njeno lastnino. Sava, 14. decembra 1839. Johann Pantz, s. r.« — Kdo je torej bil v upravi bratovskih skladnic na Savi približno 20 let pred Mohoričevo »ustanovitvijo« le-te? Dodamo naj še (isti vir), da je že aprila 1855 poklonil Ruard savski skladnici 1000 fl.

Ista 199. stran sicer ima podatek, da datira delovni red za Zoisove fužine v leto 1866, nima pa navedb o Ruardovem delovnem redu. Naj pomanjkljivost dopolnimo s konkretnim podatkom: Delovni red za Ruard. podjetja je shranjen v fasciklu 9 njegovega arhiva in ima naslov 'Dienst & Geschäfts-Ordnung'; veljal je od 1. januarja 1862 dalje. Tu je torej Ruard prehitel Zoisa.

Sredi predmarčne dobe je pričela znatna konjunktura tudi za železarsko stroko. Večje povpraševanje je podjetnike prisililo, da so povečali proizvodnjo s pomočjo še večje delovne discipline in ostrejšim varčevanjem s surovinami. Mohoričevim podatkom, ko na strani 152 govori o sistemu nagrajevanja pri predelavi železa v bohinjski fužini, naj dodamo podatke iz protokola, podpisane na Javorniku 23. septembra 1831 (AS, Zoisov arhiv, fasc. 29): maksimalnega kala sme biti 25 %; kdor bo med letom več kaliral, bo odpuščen. — Ob tem bi mogla nastati že kar majhna razprava o kaliranju v posameznih slovenskih fužinah ter med njimi in sosednjimi koroškimi, tudi štajerskimi fužinami. Študija bi bila zelo koristna, toda tu zanj ni prostora.

O preskrbovanju rudarskih in fužinskih delavcev z živili piše avtor na straneh 153—154. K tem podatkom naj dodamo, da ima fascikel 7 Ruardovega arhiva točne navedbe o delavcem prodanih količinah žitaric za nekaj manj kot prvo četrtino 19. stoletja (kritično obdobje!). Iz tabel se vidi, da so na Savi kupovali velike količine sirka, manj pa rži; koruza se je pojavila po likvidaciji Ilirskih provinc. Navedene so tudi cene; to nam omogoča podroben vpogled v draginjska nihanja. Po Mohoriču pa so leta 1821 v Bohinju konsumirali ogromno koruze, znatno manj rži, še manj seveda pšenice. Vzrok za to, da je bilo delavstvo na Savi navezano na sirk, v Bohinju pa na korožo, je morda le vprašanje transportnih poti oziroma dobaviteljskih centrov. Dejstvo je, da sta bila tako sirk kot koroža zelo cenena hrana ter da so pšenico hranili le za potice.

Po tem vmesnem ekskurzu naj se spet vrnemo k povečanju proizvodnje v predmarčni dobi. Ko govori Mohorič na straneh 145—146 o Karlu baronu Zoisu, bi moral — če bi obvladal arhivsko gradivo — brezpogojno dodati podatke s strani 10 rudarske knjige 'M13', ki pravijo: Fužina za fino 'štrekanje', (štreka = proga, torej fužina za izdelavo tanjših jeklenih ploč) z ognjem v Radovni je bila koncesionirana 20. januarja 1827. Glede dovoljenja za zgraditev jezu mu je rudarska oblast svetovala, naj se — pač v smislu

dekreta z dne 2. januarja 1795 — obrne na politično oblast. V isti rudarski knjigi na strani 15 piše potem tole: Fužina v Radovni je imela prvotno samo dva kovaška ognja za jeklo, vsakega s svojim kladivom. Leta 1827 je dobila ogenj za fino 'štrekanje' s svojim kladivom. Dne 7. maja 1839 (ko je podjetje že vodila Karlova vdova Serafina, ki jo popisuje Mohorič na strani 150) so upravi podjetja sporočili, da tretji kovaški ogenj za obdelavo jekla, ki ga leta 1836 še ni bilo, takoj odpravijo. — Iz tega sledi, da je zaradi konjunktore uvedlo podjetje še nov nekoncesioniran, torej ilegalen ogenj, ki je pričel funkcionirati nekje med 1836 in 1839. Zoisova praksa ni nova, saj pozna zgodovina koroškega in štajerskega železarstva mnogo takšnih ilegalnih sredstev za proizvodnjo.

Netočen je Mohorič tudi na strani 214, kjer pravi, da so otroki-dediči po Serafini baronici Zois sklenili 1851 družbeno pogodbo in vodili obrate pod firmo Gewerkschaft Karl Zois Erben ter da so 7. septembra 1863 vpisali firmo pri trgovskem sodišču v seznam družbenih firm. Ne preveč zamuden pogled v viro pravi nekoliko drugače. Firmenprotokoll 1855—1863 govori na strani 72 o protokolaranju firme 'Carl Zois Erben' in med drugim pripominja, da se je prej firma glasila na Serafino. Nova firma (sc. Carl Zois Erben) je bila protokolarana 8. aprila 1857. — Po novih predpisih so jo morali vpisati v nove knjige. Na okrožnem sodišču v Ljubljani obstaja knjiga 'Druž I', kjer na foliu 18 piše: Dne 7. novembra 1863 protokolarana firma Carl Zois Erben; družbena pogodba podpisana 15. julija 1851. Končna pogodba pravi, da je družba ugasnila 9. januarja 1877. — Uradno torej nikjer 'Gewerkschaft Karl Zois Erben' in nikjer protokolacije 7. septembra, privatno (sc. pri Mohoriču) pa nikjer izbriša 9. januarja 1877.

Na račun faktografije, vsaj kar se tiče datumov, naj pripišem še naslednjo Mohoričevo pasivo. Na strani 196 pravi precej splošno: Po izkazih osebja iz leta 1870 je zaposlovala železarna, ki je t a k r a t delovala pod firmo 'Ces. kralj. privilegirana fabrika za surovo železo in jeklo na Savi...'. Že citirani Firmenprotokoll 1855-1863 trdi na strani 315, da je bila firma 'K. k. priv. Roheisen und Stahlfabrik zu Sava — Victor Ruard' (v originalu je podjetnikovo ime in priimek sestavni del firme) protokolarana 11. maja 1862, formalno torej poldrugo leto pred Zoisovim podjetjem.

O kartelih govori Mohorič na straneh 348—354. Če pravilno razumemo njegov stavek na strani 349, naj bi bil prvi kartel sklenjen leta 1873. To ni točno, kajti prvi kartel so podpisale 15. dec. 1878 valjarne železniških tračnic. Drugi kartel — pri Mohoriču pravilno 1880 — so sklenile valjarne obročev za železniška kolesa. V tretji kartel se je v mesecu maju 1886 združila večina takratnih železarskih podjetij v tako imenovani produkcijski kartel. Obsegal je palično in fasonirano železo, stavbne in vagonске nosilce, grobo pločevino, kovane kóse, mostove, razne železne konstrukcije, kotlarska in kovaška dela, drobni železniški material. Trajal je do 31. decembra 1896.

Zdi se nam primerno, da na kratko pregledamo vse kartele, ki so veljali do konca leta 1917, ko je potekla veljava vseh kartelov, novi pa zaradi vojnih razmer oziroma vojnega gospodarstva niso bili več sklenjeni. Ker je bila KID del avstrijskega železarstva, moramo na kratko spoznati razraščanje avstrijskega kartelnega sistema.

Pri pogajanjih za podaljšanje tretjega kartela še za naslednjih šest let so sklenili, da se izpuste mostovi, železne konstrukcije, kotlarska in kovaška dela ter kovani kósi, ker so to blago proizvajali tudi nekartelirani obrati. Istočasno so sklenili, razdeliti ta kartel v štiri podzveze, od katerih je prva obsegala palično in fasonirano železo, druga stavbne in vagonске nosilce, tretja grobo pločevino, četrta drobni železniški material. Šele v tej obliki je kartel deloval vse do konca leta 1901.

Četrty kartel je obstajal vzporedno z glavnim tretjim od 1886 dalje in je veljal za polizdelke, torej za proizvodnjo ingotov, platin itd. Veljal je do konca 1896, podaljšali pa ga niso, ker tu ni bilo nadproizvodnje.

Peti, šesti, sedmi in osmi kartel so bili za železarne na slovenskem ozemlju manj pomembni, ker naše železarne tega blaga ali sploh niso proizvajale ali pa le v omejenih količinah. Peti kartel je bil podpisan 1886 in se je nanašal na fino pločevino, šesti kartel je pričel veljati 1887 in je obravnaval izdelavo kovanih cevi, sedmi je od 1888 dalje združeval obrate za proizvodnjo žice in žičnikov, osmega so organizirali izdelovalci tračničnih žebeljev in vijakov (podpisan 1893).

Deveti kartel je bil sestavljen iz devet podzvez ali sekcij. V bistvu je bila vsaka sekcija ali podzveza samostojen kartel. Ker pa je bil vsak izmed njih spisan in podpisan pod okriljem enotnega velikega skupnega kartela, tako imenovanega krovnega kartela, ga tretiramo kot njegovo sekcijo, podzvezo. Deveti kartel ni bil docela nov kartel v tem smislu, da bi urejal proizvodnjo kakšne posebne ali nove vrste blaga, ampak je le v letu 1902 sklenjeno in na novo podpisano že dalj časa obstoječe stanje. Podzveze so bile namreč naslednje: 1. Kartel za fino pločevino, 2. Kartel za lite cevi, 3. Kartel za cevi iz kovanega železa, 4. Kartel za žico in žičnike, 5. Kartel za lito jeklo, 6. Kartel za osi, 7. Kartel za obroče, 8. Kartel za kolesa in kolesne pare, 9. Kartel za tračnične želbe in vijake. Leta 1902 so ponovno oživili, — ker že nekaj časa niso delovale, — le 2., 6. in 8. podzvezo.

Razen informativnih odstavkov o kartelih je vse drugo v glavnem le popravek najhujših Mohoričevih spodrseljajev v tekstu, ki obravnava starejši čas pred ustanovitvijo KID. Nesmislov in netočnosti ne manjka tudi v besedilu od 210. strani dalje, — na primer na strani 299 govori o odkritju Thomasa in Gilchrista, ko gre vendar za Sidneya Gilchrista Thomasa, na strani 303 govori celo o Tomaževem postopku, pa je mišljen isti S. G. Thomas; na straneh 301, 345—7, 403—4, govori o izbrisu ali tudi ugašanju gorenjskih plavžev, pa ima nekaj hudih napak v datumih, — toda pri njih se ne bi zadrževali. Lahko samo ponovimo že zapisani stavek, da je tekst od popisovanja Kranjske industrijske družbe dalje znatno boljši in zanesljivejši.

Ko končavamo, naj resnici na ljubo popravimo še eno izmed Mohoričevih netočnosti že v uvodni besedi. Tu se med drugim zahvaljuje tajniku Inštituta za zgodovino delavskega gibanja Francetu Klopčiču za strokovno oceno, čeprav je bil tovariš Klopčič višji znanstveni sodelavec skozi ves čas dela na inštitutu, nikoli pa niti en dan ne tajnik.

Ne smemo prezreti velikega števila ilustracij, ki krasijo obe knjigi Mohoričevega Železarstva. Prenekatera fotografija ima res veliko dokumentarčno vrednost. Tudi zunanja oprema obeh knjig je lepa.

Jože Sorn

ZGODOVINSKE ČITANKE

Š. Zadnik, **Zbirka zgodovinskih virov za 4. razred gimnazije**. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1968; 287 strani.

Zbirka virov za 4. razred gimnazije obsega dokumente od prve svetovne vojne do obdobja po drugi svetovni vojni. Vsega skupaj ima 276 dokumentov, katerih večina ima značaj primarnih virov. Specifičnost obravnavanega obdobja pa je vplivala tudi na izbor neprimarnih dokumentov, predvsem memorandumov in resolucij. Dokumenti so razporejeni v poglavja, ki sovpadajo s poglavji predpisanega učnega načrta, kar je zelo praktično, saj omogoča taka razporeditev učitelju zgodovine boljšo orientacijo pri uporabi dokumentarnega gradiva.

Povedati je treba, da je to prva zbirka virov za šolsko rabo pri nas na Slovenskem in ima zato nekaj hib formalnega in vsebinskega značaja, kar bo mogoče v prihodnjih izdajah popraviti. V zvezi s tem bi dejal, da so končno sprejemljivo obliko zbirke virov dali avtorji zgodovinske čitanke za 6. razred osnovne šole in s tem orientacijo za vse bodoče sestavjalce. Bolj moti vse-

binski vidik, ki se ga seveda zavedamo šele sedaj; gre zlasti za razliko v metodiki oziroma didaktiki uporabe zgodovinskega vira, ki je gotovo različna v osnovni oziroma srednji šoli. Če v obeh primerih služi zgodovinski vir pojasnitvi in poglobitvi določenih informacij, ki jih v sintezi ni mogoče dati, je treba reči, da v srednji šoli gre le še za kaj več, namreč za možnost presoje objektivnosti, primerjanja raznih virov različnih provenienc o istem problemu in podobno. Menim, da bi bilo v bodoče pri novih izdajah zbirk zgodovinskih virov pomisliti in vsaj v nekaj primerih, ki so mogoči, ta sistem izpeljati.

M. Kos — F. Gestrin — V. Melik, **Zgodovinska čitanka za 6. razred osnovne šole**. Državna založba Slovenije 1969; 70 strani.

Čeprav ima delo naslov zgodovinska čitanka, je treba povedati, da gre za zbirko primarnih virov, vsega 45 po številu, ki zajemajo tematiko od držav Starega Orienta, pa do 17. stoletja. Vsebinsko so besedila zelo precizno izbrana, maloštevilna so predvsem zato, ker se učenci 6. razreda prvič seznanjajo na ta način z zgodovinskimi dogodki, orientirana pa so, kjerkoli je le mogoče, na domače razmere. Sklepam, da je bil to namen avtorjev, namreč, če je le mogoče izhajati iz domačih primerov in na njihovi podlagi posploševati. Pobuda, ki se mi spričo skopo odmerjenega časa dozdeva povsem utemeljena in vredna posnemanja.

Kot sem že dejal pri prejšnji zbirki, so avtorji te čitanke »uzakonili« formalni videz bodočih zbirk, in sicer s tem, da kratki sintezi sledi tekst, temu pa opombe, ki zadevajo predvsem težko razumljive izraze in posamezne pojme. Avtorji so se v nasprotju z zbirkami naših sosednjih republik držali načela izbire le primarnih zgodovinskih virov in ne prirejenih ali pa celo skonstruiranih, kar je po mojem prepričanju popolnoma pravilno. V šolski praksi pa je bilo vendar potrebno kljub temu razčistiti, čemu služi in v čem je vrednost primarnega vira, kar je ločiti od literarno zgodovinskega teksta, ki ima sicer tudi svoje mesto v pouku zgodovine, vendar s popolnoma drugačnim ciljem oziroma smotrom. Lahko rečem, da je splošnemu odporu proti tako zasnovani čitanki sledilo obdobje prilagajanja, danes pa ugotavljam, da je ta zgodovinska čitanka ob pravilni rabi v rokah prizadevnih učiteljev zgodovine že nepogrešljivo sredstvo poživljanja in popristnjenja zgodovinskega pouka in s tem tudi njegove kvalitete. Pripombe prakse se tičejo predvsem uvodnih delov, ki naj bi bili za nekatere vire daljši, kar bi omogočilo samostojnejše delo učencev, sedaj pa je potrebna zato daljša razlaga. Zavzema se za eventualno, oziroma za čisto naklepno priobčenje tudi nekaterih literarnih tekstov, ki bi učencu že na tej stopnji tudi omogočili komparacijo med eno in drugo zasnovo.

Tudi obseg bi se lahko še povečal z nekaterimi opisi, ki sicer nimajo značaj primarnega vira, so pa vir neposrednega opazovanja npr. Ceramove Pokopane kulture in napete trenutke odpiranja Tuto Ankaomnove grobnice.

J. Križnar — S. Zadnik, **Zgodovinska čitanka za 8. razred osnovne šole**. Državna založba Slovenije 1970; 120 strani.

Zgodovinska čitanka vsebuje skupaj 110 tekstov, ki nimajo vsi značaj primarnega zgodovinskega vira ter zajema obdobje, ki ga predpisuje učni načrt za 8. razred osnovne šole. Po formalni plati je urejena po zgledu zgodovinske čitanke za 6. razred, kar je tudi prav, da učencev ne begamo z različno formalno zasnovo na določeni stopnji šolanja. Delno je zbirka sestavljena iz primarnih virov, delno iz spominov in delno sintetičnih del. Menim, da je vsebinsko bogata, vendar morem na podlagi pripomb praktikov ugotoviti njeno delno enostranost: namreč pretežno obravnavanje političnih ali vojaških dogodkov, premalo pa gospodarskih problemov, zlasti stare Jugoslavije, na drugi strani pa problemov gospodarstva in kulture med NOB ter problemov gospodarskega razvoja SFRJ, po drugi svetovni vojni. Nedvomno se bo vse to dalo v ponovnih izdajah popraviti in dopolniti.

Če naj potegnem črto pod vsa tri dela, potem je potrebno ugotoviti, da so to prve zbirke virov in čitank, namenjene zgodovinskemu pouku na Slovenskem in da so njihovi avtorji ljudje, ki so z velikim trudom in prizadevanostjo iz obilice gradiva izbrali tisto, kar bi bilo za učenca najzanimivejše pa tudi najuspešnejše. To je težavno delo, mnogo bolj od dela na učbeniku. Dobili smo tudi formalen okvir, ki je orientacija bodočim delavcem na tem področju. Nakazuje pa se misel, da bi čitankam dodajali še posebne vire, ki bi služili za delo boljšim učencem, krožkom in učiteljem. Nakazuje se tudi razlika didaktične izrabe vira v osnovni šoli in srednji šoli; na slednjih naj bi se s primerno vsebino čitank že dala tudi možnost primerjanj in presoj, skratka poskusov historičnih analiz ob uporabi virov različne proveniencie za isti primer. Končno v nobeni zbirki virov oziroma zgodovinskih čitank ne smemo zanemariti popolnosti in skladja, oziroma odvisnosti med razvojem proizvodnih sil, družbene in duhovne nadstavbe, če je to le mogoče.

Tomaž Weber

Pavla Horská - Vrbová, Kapitalistická industrializace a středoevropská společnost. Příspěvek ke studiu formování tzv. průmyslové společnosti. Academia, Praha 1970. Str. 226.

Knjiga po številnih znanstvenih publikacijah s področja raziskovanja industrijske revolucije v čeških deželah tudi mednarodno znane avtorice vsekakor izpolnjuje, kar obljublja podnaslov in še več. Pomembna je tudi po svojih metodičnih novostih, ki so gotovo zanimive za širše, ne zgolj srednjeevropsko področje. Avtorica se je za razširitev svojega raziskovanja od ožje regije čeških dežel na celo področje srednje Evrope odločila predvsem zaradi hevrističnih razlogov. Poleg podatkov avstrijske statistične službe, ki ne zaščajajo njenemu zanimanju, je pritegnila tudi podatke bavarske, saške in pruske statistične službe, kar ji je omogočilo ne le širši pogled na razvoj industrializacije v teh deželah, ampak tudi vrsto zanimivih analogij. Problem zemljepisne omejitve srednje Evrope, pojma, ki se v teku časa spreminja, je rešila tako, da je sprejela pojmovanja, kakršna se o razsežnosti srednje Evrope imeli ljudje v 19. stoletju: zahodne habsburške dežele, srednje in južne nemške države, s središčem v industrijskem področju na stičišču Saške, Šlezije in čeških dežel. Pod zahodnimi habsburškimi deželami razume avtorica v glavnem avstrijsko državno polovico, a brez Dalmacije. Slovenske dežele so s tem torej obsežene, a v statistični analizi niso kako posebej obravnavane; med kronovinami le Kranjska, Štajerska in Koroška. Primorje je upoštevano le v globalnih podatkih. To seveda močno okrnjuje porabnost njenih dognanj za probleme razvoja industrijske družbe na slovenskem etničnem ozemlju. Pa tudi dognanost dela z vidika poglobitnega zanimanja avtorice je s tem najbrž prizadeta, saj v svoji razčlembi in primerjavi ne upošteva tako izrazitega središča nagle rasti industrijske družbe v srednji Evropi, kot je Trst. Pri pregledovanju nastanka tako imenovane velemestne civilizacije upošteva od mest, ki so v bližini slovenskega ozemlja, samo Gradec. V literaturi ne navaja nobenega slovenskega dela in tudi v besedilu ni čutiti, da bi jih upoštevala. Vsekakor znamenje za nezadostnost naših prizadevanj, da bi na slovensko spisane dosežke naše historiografije opozorili mednarodno znanstveno javnost. To je v tem primeru posebno občutno, saj ravno na področju zgodovinske ekonomsko socialne demografije nismo deficitarni in imamo že precej časa kaj povedati (od izida »Prebivalstva na Slovenskem...« F. Zwittera npr. je minilo že 35 let).

Kljub tej pomanjkljivosti je delo P. Horske-Vrbove koristno tudi za podobno problematiko na naših tleh, saj zelo dobro podaja širši okvir, ki se v njem giblje tudi naš razvoj in vrh tega pokaže marsikatero zanimivo možnost, da iz razpoložljivega statističnega gradiva dobimo odgovore na nova vprašanja.

Saška, Šlezija in severna Češka, to je bilo v začetku 19. stoletja žarišče industrijske revolucije v srednji Evropi. V drugi polovici stoletja se je težišče industrijske proizvodnje premaknilo na druga srednjeevropska področja, predvsem tja, kjer sta železna ruda in premog omogočila razvoj metalurške in strojne industrije. Politično je bilo velikega pomena dejstvo, da se je do 40. let poglavitno težišče industrije v čeških deželah premaknilo s severa, ki je bil močno nemški, v narodnostno češka področja. Kljub nemškemu značaju kapitala je širokim plastem češkega prebivalstva bila dana priložnost, da se intenzivno udeležujejo strukturalnih sprememb, ki so peljale k nastanku industrijske družbe. Gospodarski pomen čeških dežel se je v zadnjih letih monarhije utrjeval predvsem na račun alpskih dežel. Kljub temu, da je celo v poglavitnih industrijskih področjih rast industrije počasnejša kot na industrijskem zahodu Evrope, se tudi tukaj kažejo podobne poteze v razvoju družbe. Avtorica vidi vzrok temu predvsem v močno razviti obrtni in rokodelski proizvodnji v dobi manufakture in začetkov industrijske revolucije. Iz dobe manufakture vodi neposredna zveza k številu priložnosti za zaposlitev in h gostoti prebivalstva. K tej gostoti v prvi polovici stoletja migracije še zelo malo prispevajo. Bistven je bil naravni prirastek iz družin formalno samostojnih proizvajalcev, ki pa so bili še zvezani z malo kmečko posestjo in ki zelo malo kupujejo živil in industrijskega blaga. Odločilna za nastanek sodobne industrijske družbe je šele migracijska privlačnost mestnih industrijskih središč in rudarskih revirjev, kjer je prebivalstvo docela odtrgano od poljedelske baze in si vse življenjske potrebe pokriva s posredovanjem tržišča. Čeprav je masa formalno samostojnih proizvajalcev močno gospodarsko diferencirana, je za to kategorijo odločilno, da gre za prebivalstvo, ki je pretežno starejše od 30 let, večidel za oženjene družinske poglavarje. Odtod pomen te kategorije za družbeno stabilnost in odtod njegova politična usmeritev. Temu nasproti stoji delavstvo najrazličnejših vrst v delovnem razmerju. Med njim je več kot polovica mlajša od 30 let; možnost, ustanoviti si družino ima v poprečju pozneje kot pa samostojni. Poročenih žena je v tovarnah le desetina vseh tamkaj zaposlenih žensk. Razvoj tovarniške proizvodnje učinkuje na rast prebivalstva v nasprotnem smislu kot nekoč nastanek razpršene manufakture in začetkov tovarn. Okrepitev političnega delavskega gibanja prinaša tudi učinke gospodarskih dosežkov tega boja. Vedno številnejši del prebivalstva prehaja med tiste, ki jim življenjske zahteve naraščajo. Industrijska središča postajajo na začetku 20. stoletja žarišča t. i. drugega obdobja demografske revolucije, ki v njem plodnost prebivalstva pada, ker postaja številnost družine ovira za zaželeno povišanje življenjske ravni širokih plasti. Hkrati nastopi tudi relativno upadanje števila tovarniškega proletariata, ki je šele včeraj postal po številu vodilna plast industrijskega prebivalstva. Začenjajo se oblikovati nove družbene plasti, ki niso več neposredno vezane z ročno proizvodnjo, ki pa so gospodarsko odvisne, podobno kot delavci. Delež neposrednih proizvajalcev v industriji začne počasi, a nenehno upadati v primerjavi s sektorjem terciarnih dejavnosti. — To je nekaj sklepov iz avtoričine podrobne in domiselne razčlenbe in primerjave obsežnega statističnega gradiva. Knjiga je opremljena s stvarnim in osebnim kazalom in pa s povzetkom v francoskem jeziku.

Janko Pieterski

Milada Paulová, **Tajný výbor (MAFFIE) a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916—1918.** Academia, Praha 1968, str. 626.

Knjiga o češkem tajnem odboru in njegovem sodelovanju z Jugoslovani v letih 1916 do 1918 pomeni prav gotovo vrhunec velikanskega in trdega znanstveno raziskovalnega dela Milade Paulove, dela, ki je zahtevalo več kot štiri desetletja. Velika odlika knjige ni samo široko poznanje in obvladanje problemov prve svetovne vojne in osvobodilnih gibanj narodov habsburške monarhije, ampak tudi obilica težko ugotovljivega in dostopnega, a uspešno

odkritega gradiva, tako da je prava zakladnica doslej neznanih ali slabo znanih dejstev in dokumentov, hkrati pa je bralcu in nadaljevalcu raziskovalnega dela zanesljiv vodnik skozi zapleteno javno in tajno politično dogajanje v habsburški monarhiji sami in v njenih zunanjih odnosajih. M. Paulova je izčrpala vse, kar je bilo najti v javnih in osebnih arhivih na Češkoslovaškem sploh, v Jugoslaviji pa do druge svetovne vojne. Od jugoslovanskega gradiva so posebno pomembni zapisi sporočil posameznih politikov, opravljenih, kot že omenjeno, v prvih letih. To so zlasti izjave, ki so jih dali A. Pavelić, I. Lorković, J. Smodlaka, F. Barac, A. Korošec, M. Brezigar, J. Hacin, G. Zerjav, B. Borštnik, I. Kavčič, A. Kramer, V. Ribnikar, R. Giunio. Jugoslovansko gradivo, ki je bilo odkrito ali postalo dostopno po drugi svetovni vojni, je avtorici znano po objavah: Samostojno ga ni obdelala, kar najbrž ni le posledek njenih osebnih možnosti, ampak predvsem velikega zastoja v stikih med Češkoslovaško in Jugoslavijo, ki ga je vsilila informbirojevska politika. Podobno si je moči razložiti okoliščino, da tudi dunajski viri nastopajo le posredno: Med viri, ki bi jih avtorici morda še bilo mogoče pritegniti, pogrešamo zlasti zapisnike skupne avstro-ogrske vlade (izdaja M. Komjathy, Budimpešta 1966), med avstrijskimi publikacijami pa monografiji F. Höglingerja o Clamu Martinicu in H. Rumplerja o Maxu Hussareku.

Veliko dokumentarno tehtnost zagotavljajo knjigi takšni viri kot so steno-grafski zapiski predsednika češkega tajnega odbora dr. Přemysla Šámala, izpiski iz izgubljenega vojnega dnevnika dr. Zdeněka Tobolke, zapiski Karle Rašínove, akti dunajskih uradnih mest, kolikor se hranijo v praških arhivih, zlasti prezidialni spisi dunajskega ministrstva za notranje zadeve in številni drugi zbrani unikatni dokumenti. Le okoliščini, da avtorica po tej vojni ni mogla sama raziskovati v naših arhivih, moramo pripisati njeno obžalovanje v uvodu, da ni mogla najti zapisnikov Jugoslovanskega kluba. Taki zapisniki doslej sicer res niso bili še odkriti, a obstajajo dovolj porabni osebni zapiski s klubovih sej v zapuščini Vjekoslava Spinčiča v Arhivu Hrvatske v Zagrebu, deloma objavljeni v razpravah Dragovana Šepića.

V uvodu opozarja M. Paulová, da ni namen knjige dokončno razrešiti zamotano vprašanje razpada habsburške monarhije. Po njenem mnenju je to problematika, katere končna rešitev še vedno terja časovnega odmika in je zato naloga, ki čaka poznejši zgodovinarski rod. »Pričujoči spis«, piše M. Paulová, »si postavlja nalogo seznaniti javnost in zlasti zgodovinarje raziskovalce z novim tehtnim gradivom, ki ga je avtorica zbrala v dolgoletnih hevrističnih naporih, in z akcijo obeh tajnih odborov, češkega in jugoslovanskega, s češko jugoslovanskimi stiki in sodelovanjem med prvo svetovno vojno znotraj monarhije, pri čemer je dokončno vrednotenje te odporniške sestavine tudi prepuščeno prihodnosti. Prizadevanje, a gotovo tudi pravica avtorice je bila, interpretirati te akcije po momentih tedaj danega položaja, tj. vsega tistega, kar je bilo ali bi moglo in moralo biti znano akterjem v danem trenutku iz tiska, javnega življenja, političnega zakulisja, predvsem pa iz tajnih aktov in poročil obeh tajnih odborov. Spis je izrecno namenjen tudi v informacijo jugoslovanskih raziskovalcev sodelovanja z nami med vojno.«

Nobenega dvoma ni, da je avtorica s knjigo svoj namen dosegla. In tako je bilo popolnoma upravičeno, da je pokojni prof. dr. Jorjo Tadić na znanstvenem zborovanju, ki ga je ob 50-letnici nastanka Jugoslavije priredila JAZU v Zagrebu, opozoril navzoče na novo knjigo M. Paulove kot na delo, ki rešuje marsikatero v razpravah med jugoslovanskimi zgodovinarji še odprto vprašanje.

Tri desetletja, ki so minila med izidom druge knjige o mafiji in knjige o tajnem odboru, v pisanje M. Paulove, kar zadeva jugoslovansko vprašanje, niso prinesla bistveno novih izhodišč. Gotovo pa je vpliv tega časa prinesel, da je avtorica delovanje političnih subjektov poskušala prikazati na širšem ozadju socialnih gibanj. To se ji je posrečilo največ za češke dežele, medtem ko se je za naša tla morala bolj omejevati. Podoba, ki je tako nastala, še vedno utrjuje vtis o vodilni vlogi meščanske politike in izobraženstva v gibanju

za narodno samoodločbo. V celem potrjuje, kar je o tedanji dobi napisal češki politolog Karel Pomaizl, pripadnik tistega rodu, ki mu M. Paulová prepušča časovno odmaknjeno sodbo: »V položaju začasne ohromitve delavskega gibanja zaradi izdajalstva socialne demokracije je poseben pomen dobivalo gibanje zatiranih narodov... V položaju, ko proletariat še ni bil sposoben razplameneti revolucijo in ko je šele zbiral moči po porazu, ki ga je pretrpel, je vsaj narodno gibanje bilo tisto, ki je izpodkopavalo temelje imperializma.« (Vznik ČSR 1918, Problém marxistické vědecké interpretace, Československá akademie věd, Praha 1965, str. 173.)

V knjigi je tudi nekoliko manj vpliva jugoslovanskega nacionalnega unitarizma kot v predvojnih delih. Slovenci kot narod so bolj deležni ločene pozornosti in tudi marsikaterega priznanja. Predvsem gre za priznanje pomena slovenskega tajnega odbora, saj to je dejansko tisti jugoslovanski tajni odbor, ki ga M. Paulová v svojem uvodu in sploh v knjigi tako dobrohotno postavlja češkemu tajnemu odboru enakovredno ob stran. Seveda pa tudi sama vljudno in bežno opozarja na bistveno razliko med obema odboroma. Medtem ko je akcija češkega odbora neposredno povezana in usklajena z akcijo češke emigracije, je takorekoč njen del, pa je delovanje skupine slovenskih izobražencev, večidel liberalne usmeritve, ki od decembra 1915 snuje in uresničuje v podporo antante ne tako malopomembne obveščevalne akcije in ki jo M. Paulová imenuje »slovenski tajni odbor«, bolj naključni izraz protiaavstrijskih hotenj in ni del sistematične in usklajene politične akcije jugoslovanskih dejavnikov doma in v emigraciji. Zato je razumljivo, da pravzaprav slovenski tajni odbor na jugoslovanski strani ni nosilec tistega češko-jugoslovanskega sodelovanja, ki o njem knjiga govori, ampak je to predvsem Jugoslovanski klub obenem s tistimi strankami in skupinami v Hrvatski-Slavoniji in v Bosni in Hercegovini, ki podpirajo in spodbujajo njegovo akcijo. Dejstvo, da je konec koncev Jugoslovanski klub skoraj neokrnjen odigral vlogo zgodovinskega partnerja češkega tajnega odbora pri likvidaciji avstrijske polovice habsburške monarhije, je prav gotovo pomembno za oceno njegovega delovanja. Šele knjiga M. Paulove nam odpira ta pogled na slovensko politiko med prvo svetovno vojno. Res pa je, da nam ga odpira predvsem z bogatim gradivom, ki ga podaja in ne toliko v svojih sodbah in sklepih. Dve oviri se ji postavljata na pot k sodbi o slovenski politiki, ki bi bolj ustrezala ugotovljenim dejstvom.

Najprej je tu okoliščina, da M. Paulová ne zaznava tiste specifičnosti slovenskega narodnega položaja in narodne samoodločbe, ki nastaja zaradi splošnega imperialističnega značaja vojne, zlasti ko je z londonskim paktom meddržavno razkosanje slovenskega narodnega ozemlja postalo tako rekoč del vojnih ciljev Antante. Zato za ocenjevanje slovenske politike oportunistem ali neoportunistem glede na podpiranje Antante proti Avstro-Ogrski ni ustrezno merilo. Dejansko je M. Paulová ob to problematiko trčila že v svoji prvi knjigi o jugoslovanskem vprašanju (l. 1923), a jo že tedaj z vidika teze o nujnosti, da Antanta vojno konča z zmago nad centralnimi državami, vključno nad Avstro-Ogrsko, nekako odrinila. Tedaj je po opozorilu, da je italijanska vlada v l. 1917 preprečevala sklenitev separatnega miru z Avstro-Ogrsko zaradi strahu, da bi potem ne prišlo do zadovoljitve italijanskih želja, zapisala: »Nesreča Jugoslovancev — londonski pakt — je po naključju okoliščin postala sreča za nas vse. Sonnino je l. 1917 faktično — rešil položaj za nas.« (Diplomatská hra o Jihoslovany..., str. 98.) Ta »sreča za nas vse« je odtlej in tudi v zadnji knjigi M. Paulove — in ne samo njej — nekako preprečevala, da bi slovensko politiko pogledala tudi z vidika razrešitve slovenskega narodnega vprašanja.

Druga okoliščina pa je, da ob vsej konkretnosti pri rekonstruiranju političnih akcij Jugoslovanskega kluba, M. Paulová opazuje razvoj jugoslovanskega gibanja pri Slovencih vendarle bolj formalno, tj. j. zanima jo najbolj, koliko se to gibanje oddaljuje od besedila majniške deklaracije k odkritemu (deklariranemu) protiaavstrijstvu. Notranja logika, politična širina in družbena

globina tega gibanja, ki je kot takšno na jugu monarhije edinstveno, ostaja v ozadju.

Od številnih novih osvetlitev, ki jih knjiga podaja, naj naštejemo le nekaj posebno zanimivih. Naravnost dramatičen je prikaz okoliščin izjave Jugoslovanskega kluba 30. maja 1917. Nova pričevanja omogočajo M. Paulovi sodbo: »Poglavitno sporno mnenje, da je deklaracija 'delo dunajskega dvora', ki bi v njej gledal korak k uresničevanju trializma, oz. da je nastala na migljaj dunajske vlade, ki da je zanjo vedela, ni podprto z ničemer v historičnih virih in tudi ne ustreza celotnemu razvoju dogodkov. Pritisk Clama Martinića, ministrov, tudi češkega (Trnke), še v zadnjem hipu, naj se klubi odrečejo izjavam, je dokazan ne samo s trditvijo dr. Korošca, ampak predvsem s pričevanjem dr. J. Smodlake; na češki strani pa s pričevanjem J. Hajšmana in Z. Tobolke« (str. 249). — Pomemben je podatek, da je predsednik Jugoslovanskega kluba dr. Korošec prišel 26. in 27. oktobra 1917 na pogovore s predstavniki češkega tajnega odbora v Prago in da so ga le-ti obvestili o svoji in emigrantski akciji za ustanovitev samostojne Češkoslovaške in izrazili željo, ustvariti z Jugoslovani enotno fronto. Korošec je v smislu te želje potrdil, da bo Jugoslovanski klub vztrajal na opozicijskem stališču. Dejansko je s tem da ni ustregel želji cesarja, naj sestavi program zahtev Slovencev in Hrvatov, ki bi bile postopoma uresničljive v okviru monarhije, onemogočil »novi kurz« dvora (str. 333—340). — Pomembna sta prikaza takoimenovanega kongresa zatiranih narodov Avstro-Ogrske 17. maja 1918 v Pragi (str. 454—465) in slovanskih dni 16. in 17. avgusta 1918 v Ljubljani (str. 505—509). — Tudi razčlemba okoliščin, ki sta v njih 26. oktobra 1918 potovali v Ženevo jugoslovanska (Korošec, Čingrija, Žerjav) in češka delegacija, razpršuje sumničenja, ki se v naši historiografiji ponavljajo v zvezi z dejstvom, da so potna dovoljenja izdale avstrijske oblasti (str. 532—535).

Od zmotnih navedb v knjigi bi bilo treba popraviti domnevo, da je brošura Gregorja Žerjava o narodnostni razmejitvi na jugu ostala v rokopisu (str. 240). Dejansko je izšla še jeseni 1917 v Zagrebu in povzročila vihar nemških protestov, posebno na Štajerskem in Koroškem.

Lepo opremljeni knjigi je dodanih 39 izbranih dokumentov, seznam virov in literature in pa register oseb.

Janko Pleterški

BIBLIOGRAFIJA

BIBLIOGRAFIJA SLOVENSKE ZGODOVINE

(Publikacije iz let 1963-68)

Sestavili Vasilij Melik, Olga Janša in Mirko Stiplovšek

Bibliografijo nadaljujemo po znatnem presledku, saj je poslednja izšla leta 1963 v 17. letniku Zgodovinskega časopisa (str. 324—338). Ko jemljemo v roke pričujočo bibliografijo, se z žalostjo spominjamo pokojne Slavke Kajba-Milić (1931—1968), bibliotekarke oddelka za zgodovino na filozofski fakulteti ljubljanske univerze, saj je delo za zgodovinsko bibliografijo za leta 1951 do 1962 povezano tudi z njenim imenom.

Kakor prejšnje, zajema tudi sedanja bibliografija dela, ki govore o slovenski zgodovini od naselitve naprej (vendar brez arheološke literature) vse do napada Nemčije in Italije na Jugoslavijo leta 1941. Upoštevana so dela, ki obravnavajo zgodovino Slovencev ali zgodovino ozemlja, na katerem žive, oziroma ozemlja, na katerem so nekdanj živeli, če se vsebina dela posredno ali neposredno nanaša na slovensko življenje na tem ozemlju. Zajeta so dela, ki so izšla v SR Sloveniji, SFR Jugoslaviji ali v inozemstvu, v naših ali v tujih jezikih, kot samostojne knjige in brošure ali kot razprave in članki v zbornikih, časopisih, časnikih in drugih periodičnih publikacijah, imajo pa kot letnico izida označena leta 1963—1968.

Naša bibliografija predstavlja samo izbor. Izloženi so članki, ki so le splošno informativnega ali popularizacijskega značaja, odlomki ali okrajšave iz prej ali pozneje objavljenih del, opisi in prikazi posameznih lokalnih dogodkov, učbeniki za osnovne in srednje šole in podobno. S tem seveda ne odrekammo člankom, ki smo jih izpustili, vrednosti in pomembnosti. Mnogi teh člankov imajo dragocene podatke za podroben zgodovinski prikaz; kdor jih bo potreboval, bo s pridom uporabil splošno slovensko bibliografijo, medtem ko je naša, kakor smo rekli, le izbor.

Del s področja literature, umetnostne, glasbene zgodovine ter drugih v celoti ali deloma zgodovini bližnjih ved praviloma nismo upoštevali razen nekaterih preglednih del, ki zajemajo daljša obdobja. Od zgodovinskih del, ki obravnavajo celotno jugoslovansko ozemlje ali vse jugoslovanske narode, smo upoštevali samo najvažnejša in tista, ki v veliki meri govore o slovenski zgodovini in njenih problemih. Prav tako seveda nismo upoštevali del, ki zajemajo Slovenijo ali Slovence v še širšem okviru.

Nastajanje te bibliografije je bilo povezano z različnimi težavami zlasti tehničnega značaja. Žal v korekturi tega Zgodovinskega časopisa ni bilo več mogoče vnesti vseh potrebnih dopolnil. Lokalni del bibliografije kakor tudi številne naslove, ki so zdaj na ta način izpadli, bomo objavili prihodnjič.

1. V 7. knjigi Enciklopedije Jugoslavije (Zagreb 1968) sta izšla članka Slovenci (str. 229—314) in Slovenija (str. 315—405). Zgodovinski pregled so napisali: Stane Gabrovec (predzgodovina, str. 233—234), Ana Šašel (rimska doba, str. 234—235), Bogo Grafenauer (od slovanske naselitve do 1918, str. 235 do

257), Metod Mikuž (1918—1945, str. 257—263). Tu je obravnavan tudi nastanek narodnega imena, razvoj etničnih meja (Milko Kos, str. 229, Bogo Grafenauer, str. 230), razvoj prebivalstva (Bogo Grafenauer, str. 230—232, Živko Šifrer, str. 232—233, 348—350), razvoj državne ureditve (Gorazd Kušej, str. 350—353) gospodarski razvoj od začetka 19. stoletja naprej (1800—1918) Bogo Grafenauer, str. 353—363, 1918—1945 več avtorjev, str. 363—370), razvoj turizma in gostinstva (str. 370), etnografija (Sergej Vilfan, str. 263—267), slovstvena zgodovina (Štefan Barbarič, str. 267—276), razvoj novinarstva (Fran Vatovec in Janez Logar, str. 276—280), drame (Filip Kumbatovič, str. 280—283), opere (Borut Loparnik, str. 283—284), glasbena zgodovina (Dragotin Cvetko, str. 284—287), umetnostna zgodovina (France Stele, str. 287—295), razvoj filma, radia in televizije (France Brenk in Boris Grabnar, str. 295—297), telesne vzgoje in športa (Drago Ulaga, str. 297—298), razvoj šolstva (France Ostanek in drugi, str. 298—312) in znanosti (Sergij Vilfan, str. 312—313).

2. Od dela Bogo Grafenauer: Zgodovina slovenskega naroda (glej našo bibliografijo za leti 1961/62, 1. odstavek) sta v drugi, popravljeni in dopoljeni izdaji izšla pri Državni založbi Slovenije dva zvezka: I. zvezek: Od naselitve do uveljavljenja frankovskega fevdalnega reda (z uvodnim pregledom zgodovine slovenskega ozemlja do naselitve alpskih Slovanov) (Ljubljana 1964, 432 strani), II. zvezek: Doba fevdalne družbe od uveljavljanja frankovskega fevdalnega reda do začetka kmečkih uporov (Ljubljana 1965, 432 strani).

3. Ferdo Gestrin — Vasilij Melik: Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918 (Ljubljana 1966, 363 strani) je po obsegu znatno širša od knjige s podobnim naslovom, ki sta jo oba avtorja napisala 1951, zajema večje obdobje in je vsebinsko tako močno spremenjena, da je v celem povsem novo delo. Dodana je kratka bibliografija novejših domačih del o obravnavanem obdobju.

4. Od obsežnega, že v prejšnjih bibliografijah navajanega dela Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895 je izšla zdaj Peta knjiga (Ljubljana 1966, 465 strani), ki obsega politično obravnavo obdobja »poetičnega realizma« (1881—1895), medtem ko bo literarna obravnava zajeta v šesti in obenem zadnji knjigi. Političnogodovinske opombe k peti knjigi so tako narasle, da so izšle v samostojni knjigi z naslovom Dušan Kermavner: Slovenska politika v letih 1879 do 1895 (Ljubljana 1966, 808 strani). Poleg opomb v ožjem smislu besede k Prijateljevemu tekstu ter popravkov in dopolnitev k opombam v tretji in četrti knjigi, med katerimi zavzema posebno mesto dopolnitev (zlasti na podlagi korespondence Ferdinanda Ullricha) poglavja Vloga akademske mladine v prvem obdobju mladoslovenskega gibanja (str. 519—535), obsega ta knjiga 13 posebnih daljših in krajših ekskurzov: Prvi Šukljetov (in Stritarjev) spopad z javnim mnenjem ali polemika o zahtevanju slovenske univerze leta 1879 (str. 72—82), Prvi Šukljetov »protiaristokratski« poseg po državnozborski kandidaturi leta 1879 (str. 85—96), Vošnjakovo taktično nihanje med decembrom 1880 in aprilom 1881 (str. 99—110), Prvi taktični razhod slovenskih politikov v Taaffe-Winklerjevi dobi (str. 111—140), Slovenski tisk ob cesarjevih obiskih leta 1882 in 1883 (str. 155—168), Politična smer mladoslovencev in osebni odnosi med njimi pred frakcijskim razhodom leta 1883 (str. 253—261), Razhod med »vladno« in »neodvisno« frakcijo konec leta 1883 (str. 262—275), Poseg dr. Karla Slanca v slovensko politiko leta 1885 (str. 295—324), Sporazum o obnovi enotne kriptoliberalne frakcije konec leta 1885 (str. 328—339), Ocena slovenskih dosežkov v prvem petletju Taaffejevega režima (str. 171—180), Vseslovensko-rusofilski idejna ofenziva v letih 1886—1887 in njen zlom (str. 375—461), Podgornikova »narodna avtonomija« in slovenska drobtinčarska politika (str. 184—192), Slovenske protipravaške in protivzhodnjaške izjave v letih 1892—1894 (str. 217—232). V dodatku (str. 559—802) je Kermavner obsežno prikazal Socialistično gibanje med Slovenci (od začetkov do leta 1895).

5. Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917—1941 (Ljubljana 1965, 556 strani) začenja z majniško deklaracijo. V uvodu našteva glavne vire, zlasti pa navaja in na kratko karakterizira najpomembnejše časopise in časnike, ki so pri nas med obema vojnoma izhajali.

6. Od sintetičnega članka Bogo Grafenauer: Poglavitne poteze slovenskega zgodovinskega razvoja in položaja je izšel zaenkrat prvi del z naslovom Karantania in njena dvakratna vloga v oblikovanju slovenske narodne zavesti (Kronika 16, 1968) str. 129—136). Bogo Grafenauer: Die ethnische Gliederung und geschichtliche Rolle der westlichen Südslawen im Mittelalter (Ljubljana 1966, 64 strani) daje isti tekst kot Etnična struktura in zgodovinski pomen jugoslovanskih narodov v srednjem veku (Zgodovinski časopis 19/20, 1965/66, str. 103—114, 21, 1967, str. 7—48 — prvi del objavljen pod nekoliko drugačnim naslovom — tekst Pitanje srednjovekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda i njenog razvoja, Jugoslovenski istorijski časopis 5, 1966, št. 1—2, str. 5—36 je brez zadnjega poglavja nemške in slovenske objave o vlogi jugoslovanskih narodov v srednjem veku). Nemško-slovenski odnosi ter v njim okviru razvoj ustroja habsburške monarhije so obdelani v Enciklopediji Jugoslavije (6, Zagreb 1965) pod geslom Njemačko-jugoslovenski odnosi (str. 325—356). Politične odnose do 19. stoletja je opisal Bogo Grafenauer, za čas od francoske revolucije do 1918 Fran Zwitter, za leta 1918—1941 Dušan Biber; nemški književnosti pri Slovencih ter o slovenski pri Nemcih je pisal Dušan Ludvik. Fran Zwitter je napisal naslednje pregledne članke: The Slovenes and the Habsburg Monarchy (Austrian History Yearbook III, Pt. 2, 1967, str. 159—188), v slovenščini z malenkostnimi razlikami Slovenci in habsburška monarhija (Zgodovinski časopis 21, 1967, str. 49—67), Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike (Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 75—153 — pod naslovom Slovenački politički preporod XIX veka u okviru evropske nacionalne problematike izšlo v Godišnjaku Društva istoričara Bosne i Hercegovine 17, 1966—67, str. 281—313). Vasilij Melik je opisal Volitve na Slovenskem 1861—1918 (Ljubljana 1965, 440 strani). Izšel je pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije (Beograd 1963) v redakciji Rodoljuba Čolakovića, Dragoslava Jankovića in Pera Morače, napisali pa so ga poleg teh še Pero Damjanović, Sergije Dimitrijević, Kiro in Mito Hadži Vasilev, Najdan Pašić in Julijana Vrčinac. Slovenski prevod (Pregled zgodovine komunistov Jugoslavije, Ljubljana 1963, 460 strani) so pregledali sodelavci Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani in »hkrati popravili nekatere pomanjkljivosti in netačnosti v izvirniku o delavskem gibanju in ljudski revoluciji v Sloveniji«. Uvod (str. 9—24 slovenske izdaje) daje kratek pregled razvoja delavskega gibanja do konca prve svetovne vojne, Jugoslaviji pred drugo vojno pa je posvečeno pet poglavij (str. 25—237). H knjigi je omeniti oceno Franceta Škerla (Zgodovinski časopis 21, 1967, str. 305—312).

7. Glede del, ki obravnavajo večje ali manjše obdobje zgodovine posameznih dežel, naj navedemo: Janko Pleterski: Narodna in politična zavest na Koroškem (Narodna zavest in politična orientacija prebivalstva Slovenske Koroške v letih 1848—1914, Ljubljana 1965, 480 strani — odlomka iz knjige sta: Gospodarski faktorji narodnega in političnega usmerjanja kmečkega prebivalstva na Slovenskem Koroškem v letih 1848—1914, Razprave in gradivo Inštituta za nar. vprašanja 3, 1963, str. 7 — 66, Koroška socialna demokracija in slovensko nacionalno vprašanje na Koroškem do leta 1914, Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 212—218), Manfred Straka: Untersteiermark, unvergessene Heimat (Graz 1965, 132 strani — zgodovina slovenskega dela Štajerske), Sepp Reichl: Der Grosse Aufstieg (Eine Geschichte der arbeitenden Menschen und der Arbeiterbewegung in der Steiermark. Graz 1966, 201 stran), Franjo Baš: Maribor v avstrijski ustavni dobi (Časopis za zgodovino in narodopisje 38, 1967, str. 184—243); Reinhold Aigner: navodila za uporabo stenografskih zapisnikov štajerskega deželnege zbora 1861—1914 (Mitteilungen des Steierm.

Landesarchivs 15, 1965), Tullio Blessi: La provincia di Gorizia nella prima metà del sec. XX (Studi goriziani 36, 1964, str. 35—77 — članek opisuje ureditev dežele, pa ne le od začetka 20. stoletja, kakor bi sodili po naslovu, ampak od leta 1861 dalje), Božo Milanović: Hrvatski narodni preporod u Istri (Knjiga prva (1797—1882), Pazin 1967, 336 strani), Dragovan Sepić: Borba istarskih Hrvata i Slovenaca za slobodu i ujedinjenje od narodnog preporoda do oslobođenja (Nastava historije 1968/69, str. 45—61).

8. Roman Pavlovčič: Zgodovinski atlas Slovenije (Buenos Aires 1960, 62 strani) sega do konca druge svetovne vojne in prinaša tudi grbe slovenskih mest in trgov. Občo in jugoslovansko zgodovino zajemata Skolski istorijski atlas (Beograd 1965), ki so ga sestavili Relja Novaković, Gavro Škrivanić, Vladimir Stojančević in Željko Skalamera, ter Zgodovinski atlas (Zagreb 1968), ki mu je bil glavni urednik Zvonimir Dugački. Oba atlasa je obširno ocenil Bogo Grafenauer (Zgodovinski časopis 22, 1968, str. 315—333).

9. Krajevni leksikon Slovenije, »repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in turističnimi podatki vseh krajev Slovenije«, ki ga s sodelovanjem Franceta Planine in Živka Šifrerja pripravlja in ureja Roman Savnik, je v prvem delu že pred nami. Izšla je I. knjiga: Zahodni del Slovenije (Ljubljana 1968, 488 strani) s kartami občin v prilogi. Razen podatkov, ki so že naznačeni v citiranem podnaslovu, prinaša leksikon tudi statistiko števila prebivalstva za leta 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1931, 1948, 1953, 1961, 1966 za vsak kraj. Za Avstrijo izhaja Handbuch der historischen Stätten Österreich. V 2. zvezku, Alpenländer mit Südtirol (Stuttgart 1966, 670 strani), ki ga je uredil Franz Huter, sta tudi Koroška in Stajerska. Za Koroško je napisal pregled deželne zgodovine Gotbert Moro (str. 177—197), za Stajersko pa Fritz Posch (str. 1—22). Kraji so za vsako deželo urejeni po abecedi, navedena je obnem literatura; na koncu pa so sezname deželnih knezov in škofov ter bogat pregled glavne literature.

10. Vilfanova pravna zgodovina, navedena v prejšnji bibliografiji, je izšla zdaj v nemški izdaji (Sergij Vilfan: Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941, Graz 1968, 242 strani), krajši, toda dopolnjeni z novimi dognanji in bistveno predelani, tako da gre pravzaprav za novo delo. Alfred Hummitch je opisal Die territoriale Entwicklung der Ortsgemeinden in Kärnten (Klagenfurt 1962, 102 strani). Glej tudi Blessijevo delo v 7. odstavku.

11. S področja cerkvene zgodovine naj tu navedemo dva pregledna članka Maks Miklavčič: Cerkvena središča za Slovenijo do srede 18. stoletja (Nova pot 17, 1965, str. 469—477), isti: Vloga slovenskih škofij v zadnjih dveh stoletjih (prav tam str. 478—482), in še naslednje Sergio Tavano: Appunti per il nuovo »Proprium« aquileiese-goriziano (Studi goriziani 39, 1966, str. 141 do 170), Jakob Obersteiner: Die persönliche Zusammensetzung des adeligen Gurker Domkapitels und Domstiftes in der Zeit des späten Mittelalters (Carinthia 156, 1966, str. 593—634), Walther Fresacher: Die Ursfarre St. Zeno zu Kappel im Rosental (Carinthia 155, 1965, str. 234—259; 156, 1966, str. 529—592), Helmut Schnizer: Der grundherrschaftliche Patronat in der Steiermark seit Kaiser Josef II (Zeitschrift des Hist. Vereines für Steiermark 44, 1963, str. 265—290), Helmut Metzler-Andelberg: Der Apostel Andreas als Kirchenpatron in der Steiermark (prav tam, str. 241—264), Jakob Richter: Savinjski arhidiakonot in njegov konec (Časopis za zgodovino in narodopisje 37, 1966, str. 104—113), Jože Stabej: Staro božjepotništvo Slovencev v Porenju (Ljubljana 1965, 72 strani).

12. Vlado Schmidt je napisal obsežno delo Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem I (Ljubljana 1963, 328 strani), II (1805—1848, Ljubljana 1964, 352 strani), III (1848—1870, Ljubljana 1966, 496 strani). V odstavku navajamo Schmidtovo razpravo o šolstvu v revolucionarnem času 1848/49, tu pa

naj naštejemo še naslednje njegove razprave: Začetki organizacije slovenskega učiteljstva (Sodobna pedagogika 18, 1967, str. 237—253), Idejni boj ob nastajanju Zveze slovenskih učiteljskih društev (prav tam str. 277—293, 334—350), Pedagoški nazori slovenske socialne demokracije (prav tam 19, 1968, str. 5 do 24), Socialnodemokratska epizoda med slovenskimi učitelji (prav tam str. 308—328). Tatjana Hojan je opisala Boj slovenskih učiteljic za enakopravnost v 19. stol. (prav tam str. 241—245). Šolski muzej v Ljubljani je ob svojih razstavah izdal knjižici Šolski sistemi na Slovenskem od 1774—1963 (Ljubljana 1964, 48 strani — sisteme je opisal France Ostanek, statistiko števila šol pa je dala Slavica Pavlič) in Šolske zgradbe na Slovenskem v obdobju od 1775 do 1966 (Ljubljana 1967, 64 strani — s tekstom Vincenca Znidarja in uvodom Franceta Ostanka). Za kmetijsko šolstvo je izšel poseben zbornik Prispevki k zgodovini kmetijskega šolstva na Slovenskem (Maribor 1967, 360 strani, uredil Friderik Degen). Zelo bogata je literatura o zgodovini posameznih šol.

13. Mijo Mirković: Ekonomska historija Jugoslavije (Zagreb 1968, 416 strani) je povsem neizpremenjena (tretja) izdaja knjige; prejšnja je izšla 1962. Novejše slovensko gospodarsko zgodovino predstavlja Toussaint Hočevar: The Structure of the Slovenian Economy, 1848—1963 (New York 1965, 277 strani).

14. S področja razvoja prebivalstva naj navedemo Dolfe Vogelnek: Razvoj prebivalstva Slovenije zadnjih dvesto let z jugoslovanske in evropske perspektive (Ekonomski zbornik 7, 1905, str. 3—136), Živko Šifrer: Razvitak stanovništva Slovenije u poslednjih sto godina (Stanovništvo 1, 1963, str. 339—366), isti: Kakšno je bilo izseljevanje z našega ozemlja (Slovenski izseljenski koledar 1966, str. 130—134), Petar Cerovac: Porast števila prebivalstva mest v SR Sloveniji od leta 1869 do 1966 (Prikazi in študije 12, 1966, št. 11—12, str. 1—21), Manfred Straka: Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte der Steiermark im 18. Jahrhundert (Zeitschrift des Hist. Vereines für Steiermark 55, 1964, str. 41—54), Vlado Valenčič: Prebivalstvo v Slovenskih goricah v preteklosti in do današnjih dni (zbornik Svet za Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 324—345), isti: Starostna in družbena struktura v predjožefinski ljubljanski škofiji po štetju l. 1754 (Zgodovinski časopis 17, 1963, str. 127—154).

15. Literaturo o naših mestih v srednjem veku navajamo v 32. odstavku. Anton Melik je napisal Rast naših mest v novi dobi (Ljubljana 1964, 272 strani). Knjiga je sicer v večji meri namenjena novejšemu razvoju, vendar obravnava tudi problematiko starejše dobe (krajevno lego, nastanek, gradbeni razvoj itd).

Igor Vrišer je avtor monografije Rudarska mesta Zagorje, Trbovlje, Hrastnik (Ljubljana 1963; 218 strani).

16. Posebej kmetu in kmetijstvu so posvečena nekatera večja dela: Karl Dinklage: Geschichte der Kärntner Landwirtschaft (Klagenfurt 1966, 339 strani — knjiga pa je izšla tudi skupaj z Erkerjevim opisom razvoja kmetijstva po 1945, Praschevim kmečkim narodopisjem in Koschierjevim opisom ljudskih noš in plesov pod skupnim naslovom Geschichte der Kärntner Landwirtschaft und bäuerliche Volkskunde Kärntens, 675 strani), Fritz Posch: Das Bauerntum in der Steiermärk (Graz 1963, 123 strani), Der steirische Bauer (Graz 1966, 621 strani — katalog razstave o kmetovem delu in usodi od kamene dobe do danes).

17. O razvoju pošte govori knjiga Fran Jurišević: Primorska pošta skozi zgodovino (Koper 1967, 160 strani). O denarju naj posebej omenim razprave: Günther Probst: Die Metallversorgung der österreichischen Münzstätten (Der Anschnitt, Essen 15, 1963, št. 4, 58); Geld und Münze in der Steiermark (Zeitschrift des Hist. Vereines für Steiermark 56, 1965, str. 3—22), Die »krainerische« Währung (Numizmatičke vijesti, Zagreb 15, 1968, br. 26, str. 63—70).

18. Zgodovino gasilstva je napisal Branko Božič: Razvoj gasilstva na Slovenskem (Ljubljana 1968, 259 strani). O Rdečem križu je pisala Katarina Kobe Arzenšek: Pregled zgodovine Rdečega križa na Kranjskem (Kronika 14, 1966, str. 53—61) in Slovenski Rdeči križ v stari Jugoslaviji (prav tam str. 106 do 109) z nadaljevanjem po letu 1941. Drago Stepišnik je napisal Smučanje na Slovenskem (Planinski vestnik 66, 1966).

19. Od umetnostnozgodovinskih del naj tu navedemo le celotne preglede: Vojeslav Mole: Umetnost južnih Slovanov (Ljubljana 1965, 588 strani), France Stele: Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih (Ljubljana 1966, 200 strani — delo je druga izdaja; v primerjavi s prvo iz leta 1924 je popravljena strokovna terminologija, časovne in stilistične opredelitve in netočnosti), Emilijan Cevc: Slovenska umetnost (Ljubljana 1966, 190 strani).

20. Prav tako naj od glasbenozgodovinskih del omenimo Dragotin Cvetko: Stoletja slovenske glasbe (Ljubljana 1964, 310 strani), isti: Histoire de la musique slovène (Maribor 1967, 337 strani), Janez Höfler in Ivan Klemenčič: Glasbeni rokopisi in tiski na Slovenskem do leta 1800 (katalog — Ljubljana 1967, 107 strani).

21. Od Zgodovine slovenskega slovstva (glej prejšnje bibliografije) so zdaj izšli še zvezki IV: Nova struja (1895—1900) in nadaljnje oblike realizma in naturalizma (Ljubljana 1963, 312 strani), ki ga je napisal Anton Slodnjak, V: Obdobje moderne (Ljubljana 1964, 420 strani), ki ga je napisal Joža Mahnič VI: V ekspresionizmu in novi realizem (Ljubljana 1969, 451 strani), ki ga je napisal Lino Legiša. S tem je delo zaključeno. Stanko Janež in Miroslav Ravbar sta napisala Pregled slovenske književnosti (Maribor 1966, 398 strani).

22. Iz zgodovine medicine je opozoriti na pregledni članek v Enciklopediji Jugoslavije (6, 1965, str. 63—65), ki sta ga napisala Ivan Logar in Ivan Pintar (z glavno literaturo), na zbornik razprav in člankov Poslanstvo slovenskega zdravnika (Ljubljana 1965, 632 strani), ki ga je uredil Franjo Smerdu in ki govori zlasti o razvoju medicine in posameznih njenih vej v zadnjih sto letih, na knjigo Ante Stefančič: Začetek in razvoj veterinarstva na Slovenskem do prve svetovne vojne (Ljubljana 1966, 141 strani) ter Vinko Möderndorfer: Ljudska medicina pri Slovencih (Ljubljana 1964, 440 strani).

23. Od koroškega diplomatarija Monumenta historica ducatus Carinthiae sta zdaj izšla še Achter Band (Die Kärntner Geschichtsquellen 1310—1325, Klagenfurt 1963, 300 strani) in Neunter Band (Die Kärntner Geschichtsquellen 1326—1335, Klagenfurt 1965, 312 strani); oba je izdal Hermann Wiessner. K obema in še k prejšnjemu sedmemu zvezku je navesti oceno z mnogimi popravki, ki jo je napisal Milko Kos v Zgodovinskem časopisu 21, 1967, str. 282—286. Od štajerskega dela Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, ki ga je bil izdajal Zahn, je zdaj izšel še Vierter Band, 2. Lieferung (Wien 1964, 112 strani); obdelal ga je Heinrich Pferschy — dva zvezka pa morata še iziti. Izšel je Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg, II. Band (Die Urkunden von 1271 bis 1301, Graz-Köln 1965, 426 strani), ki ga je izdala Irmtraut Lindeck Pozza. Od Srednjeveških urbarjev za Slovenijo je izšel četrti zvezek, to so Urbarji freisinske škofije (Ljubljana 1963, 472 strani), ki jih je objavil Pavle Blaznik. Publikacija Die Urbare, urbarialen Aufzeichnungen und Grundbücher der Steiermark (Gesamtverzeichnis), ki je začela izhajati v Gradcu (1967, obdeluje Franz Pichler), ne obsega ozemlja bivše Spodnje Štajerske. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku se je pomnožilo za VIII. zvezek (Register Krištofove bratovščine v Ljubljani 1489—1518, Ljubljana 1963), IX. zvezek (Listine 1220—1497, Ljubljana 1964), X. zvezek (Listine 1144—1499, Ljubljana 1965), XI. zvezek (Listine 1154—1361, Ljubljana 1966) in XII. zvezek (Urbarji 1490—1527, Ljubljana 1968).

24. O selitvi Langobardov iz Panonije v Italijo ter ob tem podrobno o njihovi poti prek današnjega slovenskega ozemlja je pisal Carlo Guido Mor: *La marcia di re Alboino (Problemi della civiltà e dell'economia longobarda*, Milano 1964). Izšel je tudi nekoliko skrajšan prevod tega članka v slovenščino: *Pohod kralja Alboina (568—570, Kronika 17, 1969, str. 9—14)*.

25. O najstarejši zgodovini Slovencev govore Bogo Grafenauer: *Slovanski naselitveni valovi na Balkanski polotok (Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 219—227)*, Arnulf Kollautz: *Awaren, Langobarden und Slawen in Noricum und Istrien (Carinthia 155, 1965, str. 619—645)*, isti: *Awaren, Franken und Slawen in Karantanien und Niederpannonien und die fränkische und byzantinische Mission (Carinthia 156, 1966, str. 232—275)*, Kurt Reindel: *Die Bistumsorganisation im Alpen—Donau—Raum in der Spätantike und im Frühmittelalter (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 72, 1964, str. 277—311)*, Milko Kos: *L'Etat Slovène en Carantanie (L'Europe aux IXe—XIe siècles, Varsovie 1966, str. 123—132)*, Bogo Grafenauer: *Razvoj in struktura države karantanskih Slovanov od VII. do IX. stoletja (Jugoslovenski istorijski časopis 2, 1963, št. 3, str. 19—30)*, isti: *Razvoj i struktura države karantanskih Slavena od VII—IX stoljeća (Historijski zbornik 17, 1964, str. 213—225)* — kljub enakemu naslovu sta članka različna, isti: *Slovansko-nemška borba za srednje Podonavje v 9. stoletju (Razprave razreda za zgod. in družb. vede SAZU 5, 1966, str. 37—76)*, isti: *Grossmähren, Unterpannonien und Karantanien (zbornik Das Grossmährische Reich, Praha 1966, str. 377—389)*, Michael Mitterauer: *Karolingische Markgrafen im Südosten, fränkische Reichsarisokratie und bayrischer Stammesadel im österreichischen Raum (Graz-Wien-Köln 1963, 299 strani)*, Vladimir Vavřínek: *Die Christianisierung und Kirchenorganisation Grossmährens (Historica 7, 1963, str. 5—66)*, Gotbert Moro: *Zur politischen Stellung Karantaniens im fränkischen und deutschen Reich (Südostforschungen 22, 1963, str. 78—96; prav tako v Festschrift für Balduin Saria, München 1964, str. 66—84)*, Hans Malloth: *Die ältesten Buchschriften Kärntens und ihre Herkunft (Carinthia 155, 1965, str. 294—313)*, isti: *Frühkarolingische Schriftdenkmäler aus dem Kärntner Unterland (prav tam str. 689—700)*, isti: *Ein karolingisches Rechtsdenkmal aus Guttaring (Carinthia 157, 1967, str. 258—275)*, M. Hellmann: *Der Begriff populus in der Conversio Bagoariorum et Carantanorum (zbornik Cyrillo-Methodiana, Köln-Graz 1964, 161-7)*.

26. Od izredno obsežne literature, ki je izšla v zadnjih letih o delu solunskih bratov Cirila (Konstantina) in Metoda ter o velikomoravski državi in se s tem dotika v večji ali manjši meri tudi slovenske zgodovine, naj navedemo posebej le še nekatere naslove (nekaj del smo našli že v prejšnjem odstavku). Bogo Grafenauer: *Ob 1100-letnici slovanske rokopisne knjige (Zgodovinski časopis 17, 1963, str. 171—195)* je podal obsežno oceno Grivčeve in Tomšičeve izdaje virov (*Constantinus et Methodius Thessalonicenses, Fontes*, navedena že v naši bibliografiji za leti 1961/62) ter del Vladimir Vavřínek: *Staroslověnské životy Konstantina a Metoděje (Praha 1963)*, Jože Pogačnik: *Zgradba in slog Metodijevega žitja (izšlo v Pogačnikovi knjigi Čas v besedi, Maribor 1963)*, Franc Grivec: *Slovanska blagovestnika sv. Ciril in Metod 863—1963 (Celje 1963, 246 strani)* in P. Duthilleul: *L'Évangélisation des Slaves. Cyrille et Méthode (Tournai 1963, 201 stran)*, razen tega pa omenja in ocenjuje še celo vrsto drugih starejših in novejših razprav in izdaj virov. Poročilo o novejši literaturi ter konferencah in kongresih s to problematiko je objavil Grafenauer v *Jugoslovanskem istorijskem časopisu (3, 1964, št. 1, str. 139—145)*. Navedemo naj še zbornike: *Hiljada i sto godini slavjanska pismenost (Sofija 1963)*, *Velká Morava (Praha 1963, izšlo tudi v svetovnih jezikih pod naslovi Das grossmährische Reich, La grande Moravie itd.)*, *Cyrillo-Methodiana (Köln-Graz 1964)*, *O počiatkoch slovenských dejin (Bratislava 1965)*, *Magna Moravia (Brno-Praha 1965)*, *Das Grossmährische Reich (Praha 1966, delo konference v Brnu in Nitri 1963)*, *Acta congressus historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam SS Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati (Wiesbaden 1966)*, *Cyrillo-Methodianische*

Fragen (Wiesbaden 1968) in knjigi Peter Ratkoš: *Pramene k dejinám Vel'kej Moravy* (Bratislava 1964) in Lubomir Havlik: *Velká Morava a středoevropští Slované* (Praha 1964). O pomenu Cirila in Metoda za Slovence sta pisala tudi Maks Miklavčič in Franc Perko (Nova pot 15, 1963 in 17, 1965).

27. Jože Pogačnik je uredil novo izdajo freisinskih spomenikov Freisinger Denkmäler — Brižinski spomeniki — Monumenta Frisingensia (München 1968, 285 strani); v knjigi so med drugim faksimile, transkripcija (delo Rudolfa Kolariča), prevodi spomenikov, bibliografija dosedanjih izdaj in literature (delo Marka Kranjca), jezikovna analiza (str. 18—120, Rudolf Kolarič) in stilna analiza (str. 121—156, Jože Pogačnik). Rudolf Kolarič je svoje poglede na freisinske spomenike, na vlogo Ogleja v slovenski zgodovini razvil tudi še v delih Bemerkungen zur Frage der Kontinuität der Kultur in Slowenien (Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves 18, 1968) in Psl. plemo Slovenci (Godišnjak Filozof. fak. u Novom Sadu 11, 1968, str. 125—132). Te teorije in navedena publikacija freisinskih spomenikov so vzbudile precej kritike, najprej oceno Maksa Miklavčiča (Bogoslovni vestnik 28, 1968, str. 275—284), nato pa obširno kritiko Bogo Grafenauer: Zgodovinarjeva paraleloma k novi izdaji Freisinskih spomenikov (Časopis za zgodovino in narodopisje 40, 1969, str. 146—172). Čeprav presegamo s tem kar precej časovni okvir naše bibliografije, naj vendarle opozorimo še na Kolaričeva odgovora (Prostor in čas 2, 1970, str. 252—261 in 544—550). O freisinskih spomeniki je pisal še Franc Tomšič: Brižinski spomeniki (Jezik in slovstvo 13, 1968, str. 203 do 207) in Freisinger Denkmäler im Licht der geschichtlichen Tatsachen (Cyriilo-Methodianische Fragen Wiesbaden 1968, str. 169—174).

28. Posebej o problematiki ustoličevanja koroških vojvod in o kosezih (nekaj so govorila o tem tudi že dela, našeta v 25. odstavku) so pisali: Josip Mal: Slika koroškega ustoličenja v londonskem rokopisu (Kronika 11, 1963, str. 65—72), isti: Ist das Edlingerproblem wirklich unlösbar? (Südostforschungen 22, 1963, str. 140—178, prav tako v Festschrift für Balduin Saria, München 1964, str. 128—166), Janez Stanonik: Še o kosezih (Sodobnost 11, 1963, str. 1038—1041), kritika Boga Grafenauerja (prav tam str. 1147—1150), Stanonikov odgovor (prav tam 12, 1964, str. 91—93), ciklostiran avtoriziran zapisnik Protokoll über das Kolloquium am 25. 5. 1965 mit Herrn Prof. Dr. Bogo Grafenauer aus Ljubljana über den Themenkreis »Die Kärntner Herzogseinsetzung und die Edlingerfrage«, sestavljen na oddelku za vzhodnoevropsko zgodovino filozofske fakultete v Münstru (15 strani), Gotbert Moro: Zur Zeitstellung und Bedeutung des Kärntner Herzogstuhles (zbornik Mundart und Geschichte, Studien zur österreichisch-bairischen Dialektkunde 4, 1967, str. 95—110), isti: Zur Geschichte des Kärntner Herzogstuhles (Carinthia 157, 1967, str. 420 do 441), Georg Michelatsch: Technischer Bericht über die Aussenanlagen des Herzogstuhles (prav tam str. 441—443) Wolfgang Fritsch und Friedrich Hans Ucik: Der Aufbau des Herzogstuhles und seine Gesteine (prav tam str. 444—452), Rudolf Egger: Die Nordwestecke des Herzogstuhles (prav tam str. 453—459), Karl Ginhart: Der Herzogsitz des Kärntner Herzogstuhls (prav tam str. 460—466), Hermann Braumüller: Literaturbericht (prav tam str. 466—468), Ulrich Steinmann: Die älteste Zeremonie der Herzogseinsetzung und ihre Umgestaltung durch die Habsburger (prav tam str. 469—497), Joseph Felicijan: The Genesis of the Contractual Theory and the Installation of the Dukes of Carinthia (Celovec 1967, 144 strani), Grafenauerjeva ocena vseh zadnjih del (od Morojevega do Felicijanovega) v Zgodovinskem časopisu (24, 1970, str. 112—122); Gotbert Moro: Zur letzten Erbhuldigung am Herzogstuhl (Carinthia 155, 1965, str. 712—713), Werner Knapp: Edlinger am Lurnfeld (Carinthia 153, 1963, str. 321 do 331), Sergij Vilfan: Koseščina v Logu in vprašanje kosezov v vzhodni okolici Ljubljane (Razprave razreda za zgod. in družb. vede SAZU 5, 1966, str. 179 do 215). Več podatkov o kosezih pa bomo našli tudi še v Kosovih Donških k historični topografiji Kranjske, v Pahorjevem članku (glej naslednji odstavek) ter v Ceklinovem delu, navedenem v 39. odstavku.

29. O kolonizacijskih problemih, življenju in obveznostih kmetov ter kmetijstvu v vsem fevdalnem času glej zlasti obširni uvod, ki ga je napisal Pavle Blaznik k urbarjem freisinške škofije (glej 23. odstavek), istega Posebnosti starejše agrarne strukture na Dolenjskem (Kronika 14, 1966, str. 1—8), ter Das Hochstift Freising und die Kolonisation der Herrschaft Lack im Mittelalter (München 1968, 24 strani), Milko Kos: Doneski k historični topografiji Kranjske v srednjem veku (Zgodovinski časopis 19/20, 1965/66, str. 139—147), isti: Vas in selo v zgodovini slovenske kolonizacije (Razprave razreda za zgod. in druž. vede SAZU 5, 1966, str. 77—98), isti: Kolonizacija med Dravo in Rabo pa krajevna imena na -ci (zbornik Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 256—264), isti: S kmečkih domačij v Hrastovljah iz dobe okoli 1300 (Slovenski etnograf 16/17, 1963/64, str. 103—107), Sergij Vilfan: Poljedelstvo na Slovenskem v luči nekaterih desetinskih predpisov (prav tam, str. 391—404), Samo Pahor: Rit(t)ershuebe (Zgodovinski časopis 19/20, 1965/66, str. 149—152), Jože Koropec: Srednjeveški Vurberk (Časopis za zgodovino in narodopisje 39, 1968, str. 117—136), isti: Ob spodnjepolskavskem urbarju iz leta 1663 (prav tam 36, 1965, str. 87—92), isti: Ob urbarju gosposčine Slivnice pri Mariboru iz leta 1608 (Zgodovinski časopis 19/20, 1965/66, str. 235—241), isti: Slovenske gorice v luči mariborske mestne knjige (zbornik Svet med Muro in Dravo, str. 311 do 321), Pavle Blaznik: Topografija vitanjskega urada v luči urbarja iz 1404 (Časopis za zgodovino in narodopisje 37, 1966, str. 96—103), Sergij Vilfan: Davčni privolitvi Kranjske za leti 1523 in 1527 in popis prebivalstva gospostva Gradac iz teh let (Zgodovinski časopis 19/20, 1965/66, str. 219—233), isti: K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo (Kronika 10, 1962, str. 129—144, 11, 1963, str. 1—12), Vilko Novak: O ljudskem življenju v Slovenskih goricah v prvi polovici 19. stoletja (Svet med Muro in Dravo str. 119—129), Ivo Pirkovič: O nastanku žitnega kozolca (Slovenski etnograf 16/17, 1963/64, str. 289—305), Anton Melik: Ob dvestoletnici prvih osuševalnih del na Barju (Geografski zbornik 8, 1963, str. 7—63), Marjan Britovšek: Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem (Ljubljana 1964, 430 strani).

30. Posebej o mejnih problemih govorita Fritz Posch: Die deutsch-ungarische Grenzentwicklung im 10. und 11. Jahrhundert auf dem Boden der heutigen Steiermark (Südostforschungen 22, 1963, str. 126—139, prav tako v Festschrift für Balduin Saria, München 1964, str. 114—127) in Maks Miklavčič: Premik kranjske meje ob spodnji Krki v 12. stoletju (Razprave razreda za zgod. in družb. vede SAZU 5, 1966, str. 131—141).

31. O dinastih, fevdalnih in plemiških rodbinah in posameznih dostojanstvenikih so pisali: Karl Engelhardt Klaar: Die Herrschaft der Eppensteiner in Kärnten (Klagenfurt 1966, 168 strani), Hermann Wiessner: Illegitime Deszendenz Herzog Ulrichs III. von Spanheim (Carinthia 156, 1966, str. 200—203), Alfred A. Strnad: Woher stammte Bischof Ulrich III, Sonneberger von Gurk (prav tam str. 634—679), isti: Dietrich von Wolfsau (Ein Kärntner Kirchenfürst und Diplomat im Dienste König Friedrich des Schönen, Carinthia 155, 1965, str. 367—405), Sergio Ferlan: La contea di Gorizia, problemi giuridici e amministrativi (Studi goriziani 35, 1964, str. 41—56), Elsa Sgubin: L'avvocazia dei conti di Gorizia nel patriarcato d'Aquileia (prav tam 33, 1963, str. 96—154), Guido Hugues: L'istituto dell'avvocazia, con particolare riguardo a quella dei conti di Gorizia (prav tam 34, 1963, str. 109—117), Camillo De Franceschi: Storia documentata della Contea di Pisino (po smrti izdal sin Carlo, Venezia 1964, 502 strani), Sergio Cella: I conti di Gorizia nella contea di Pisino (Studi goriziani 35, 1964, str. 9—15), G. Marchetti-Longhi: Gregorio de Monte Longo primo patriarca italiano di Aquileia (Roma 1965, 483 strani), Registro degli atti e delle lettere di Gregorio de Monte Longo (izdal G. Marchetti-Longhi, Roma 1965, 199 strani), Andrea Benedetti: La famiglia di Porcia a Gorizia e a Trieste (Studi goriziani 33, 1963, str. 13—43), Janko Orožen: Ostrovharji (Celjski zbornik 1965, str. 231—248), Walther Ernst Heyendorff: Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg und ihre Vorfahren (Graz-Wien-Mün-

chen 1965, 240 strani), Andrea Benedetti: La fastosa ambasceria di Gio. Antonio Eggenberg presso Urbano VIII (Studi goriziani 34, 1963, str. 9—30), Robert Baravalle: Die Freiherren von Mandell (Zeitschrift des Hist. Vereines für Steiermark 58, 1967, str. 81—107), Gustaf Adolf Metnitz: Geadelte Bürger in Kärnten (Carinthia 154, 1964, str. 70—151, 155, 1965 str. 437—503, 156, 1966, str. 184—200, 157, 1967, str. 384—495 imensko kazalo) — razprava sega od 13. stoletja do leta 1700, isti: Adel und Bürgertum in Kärnten (prav tam 158, 1968, str. 605—643, 702—704 imensko kazalo).

32. O srednjeveških mestih glej Fran Zwitter: Začetki ljubljanske meščanske naselbine (Razprave razreda za zgod. in družb. vede SAZU 5, 1966, str. 271 do 238), Fritz Posch: Die Anfänge des steirischen Städtewesens (Zeitschrift des Hist. Vereines für Steiermark 59, 1968, str. 3—16), ki pa se omejuje na današnje avstrijsko ozemlje, M. Zjačić: Kritički osvrt na objavljeni statut občine Izola iz god. 1360 (Jadranski zbornik 6, 1966, str. 197—236). Posebej o problemu Židov je pisal Wilhelm Neumann: Die Juden in Villach (Carinthia, 155, 1965, str. 327—366).

33. O zgodovini trgovine, prometa, trgovskih poti in zvez ter trgovcih in trgovskih rodbinah so pisali: Herbet Hassinger: Zollwesen und Verkehr in den österreichischen Alpenländern bis um 1300 (Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung 73, 1965, str. 292—461), Ferdo Gestrin: Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja (Ljubljana 1965, 296 strani) — o isti problematiki je napisal avtor tudi kratek pregleden članek (Kronika 11, 1963, str. 73—85), isti: Piranska komenda v 14. stoletju (Prispevek k problemu tehnike trgovine v srednjem veku, Razprave razreda za zgod. in družb. vede SAZU 5, 1966, str. 239—268), Pavle Blaznik: Prometne zveze preko poljanske doline v freisinški dobi (Loški razgledi 13, 1966, str. 37—43), isti: Stare prometne povezave med Škofjo Loko in Freisingom (prav tam 15, 1968, str. 49—55), Josip Žontar: Villach-Nürnberg und der Südosten (Zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Villachs im 15. und 16. Jahrhundert, Neues aus Alt-Villach 1, 1964, str. 89—100), Wilhelm Neumann: Villachs geschichtliche Bedeutung für den Kärntner Bergbau (prav tam 3, 1966, str. 95—108), Ph. Braunstein: Zur Frühgeschichte des Bergbaues und Quecksilberhandels von Idria (prav tam 2, 1965), nadalje Richard Perger: Blasius Lazarin (1450—1516), Bürger in Agram, Villach und Wien (prav tam 3, 1966, str. 65—93), isti: Zur Herkunft und Versippung von Villacher Bürgerfamilien des 15. und 16. Jahrhunderts (prav tam 5, 1968, str. 31—65), Josip Žontar: Drobec registra ljubljanskega nakladniškega urada iz leta 1544 (Kronika 16, 1968, str. 32—44), Ferdo Gestrin: O nameravani trgovski poti z Ancone in Pesara v Italiji na Nizozemsko prek Ljubljane za Ferdinanda I. (Zgodovinski časopis 21, 1967, str. 202—204), Ema Umek: Trgovski promet po Savi v XVIII. stoletju (Kronika 12, 1964, str. 194—200).

34. Posebej o naših ljudeh v tujini so pisali: Ferdo Gestrin: Prispevek k poznavanju gradiva za slovensko zgodovino v tujini. Arhivi v Markah (Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 239—242), isti: Slovani v službi pri Malatestovih organih v Fanu (prav tam 19/20, 1965/66, str. 161—179), isti: Slavi negli organi amministrativi dei Malatesta a Fano nella prima metà del secolo XV (Studia Picena 36, 1968, str. 113—123), isti: Studentje iz jugoslovanskih dežel na univerzi v Fermu (1629—1774. Zbornik za historiju školstva i prosvjete 2, 1965, str. 83—93), Ignacij Voje: Ljubljančan Franciscus de Pavonibus organist v Dubrovniku leta 1463 (Muzikološki zbornik 3, 1967, str. 16—21). Ljubomir Lisac: Slovenci zagrebški dijaki v letih 1776/77—1827/28 (Zbornik za historiju školstva i prosvjete 2, 1965, str. 249—254).

35. Karl Kafka je nadaljeval s svojim že leta 1932 začetim delom Kärntner Werkkirchen (Carinthia 153, 1963, str. 410—420, 155, 1965, str. 701—711).

36. O problemih organizacije uprave, financ, sodstva, o ureditvi dežel (glej tudi zgoraj v 31. odstavku našeta dela o Goriški) so pisali: Josip Žontar: Kranjski deželni vicedom (Prispevek zgodovini srednjeveške finančne uprave na Kranjskem, Razprave razreda za zgod. in družb. vede SAZU 5, 1966, str. 277 do 318), Sergij Vilfan v svoji, že v 29. odstavku imenovani razpravi o davčni privolitvi Kranjske za leti 1523 in 1527, Pavle Blaznik: Spremembe v pravnem položaju laškega teritorialnega gospostva v 16. stoletju (Razprave razreda za zgod. in družb. vede SAZU 5, 1966, str. 319—341), Hermann Braumüller: Die Rezeption des Rechts und die Kärntner Landstände (Carinthia 153, 1963, str. 457—460), Gunter Wesener: Das innerösterreichische Landschrankenverfahren im 16. und 17. Jahrhundert (Graz 1963, 128 strani).

37. O reformaciji in protireformaciji je napisal pregleden članek v Enciklopediji Jugoslavije (7, 1968, str. 55—56) Ferdo Gestrin. Izšel je zbornik *Abhandlungen über die slowenische Reformation* (München 1968, 352 strani) z razpravami: Anton Slodnjak: Über die nationbildende Kraft der Reformation bei den Slowenen (str. 11—22), Balduin Saria: Die slowenische Reformation und ihre Bedeutung für die kulturelle Entwicklung der Slowenen (str. 23—49), Hans Joachim Kissling: Einiges über den türkischen Hintergrund zur Zeit der slowenischen Reformation (str. 50—64), Jakob Rigler: Über die Sprache der slowenischen protestantischen Schriftsteller des 16. Jahrhunderts (str. 65—89), Jože Pogačnik: Stilprobleme im slowenischen Reformationsschrifttum (str. 90—110), Dragotin Cvetko: Die Musik der slowenischen Protestanten (str. 111—123), Oskar Sakrauský: Theologische Strömungen in der reformatorischen Literatur der Slowenen und Kroaten (str. 135—151), Jože Stabej: Über die Anfänge der slowenischen Lexikographie (str. 124—134), poleg tega pa daje Branko Berčič bibliografijo slovenskih tiskov 16. stoletja. Miroslav Ostravsky je napisal knjižico *Beiträge zur Kirchengeschichte im Patriarchate Aquileia* (Klagenfurt 1965, 74 strani), ki govori o cerkvenih razmerah v patriarhatu v 15. in v začetku 16. stoletja, o reformaciji na Koroškem, Kranjskem, Goriškem in v Trstu, nazadnje pa še o sporu za cerkveno oblast nad blejsko proštijo, Balduin Saria razpravo *Erzherzog Karl II und die slowenische Reformation* (Joanea 3, 1967, str. 119 in sl.). Knjiga *Slovenski protestantski pisci* (Ljubljana 1934), ki jo je uredil Mirko Rupel, je izšla zdaj (Ljubljana 1966, 437 strani) v drugi dopolnjeni izdaji. Trubarjev življenjepiš, ki ga je napisal Mirko Rupel (1962), je izšel v nemškem prevodu in predelavi z upoštevanjem najnovejših znanstvenih dognanj (Primus Truber. Prevedel in predelal Balduin Saria. München 1963, 314 strani). Balduin Saria je napisal tudi kratko brošuro *Was hat uns Primus Truber heute zu sagen?* (München 163, 42 strani). Na čas reformacije se nanašata še deli Vlado Valenčič: *Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva v času protestantizma* (Kronika 16, 1968, str. 137—139) in Andrej Rijavec: *Glasbeno delo na Slovenskem v obdobju protestantizma* (Ljubljana 1967, 237 strani). Modest Golia obravnava *Spor med Tomažem Hrenom in Ursinom de Bartsom* (Nova pot 17, 1965, str. 109—122).

K dolgi razpravi Paul Dedic: *Kärntner Exulanten des 17. Jahrhunderts*, ki je izhajala v *Carinthia* v letih 1948—1960, je objavil Gustaf Adolf Metnitz dopolnila in popravke (*Carinthia* 153, 1963, str. 481—502).

38. Kar se tiče kmečkih uporov, sta Nada Klaić in Bogo Grafenauer napisala obširno kritiko knjige J. V. Bromleja *Krestjanskoe vostanie 1573 goda v Horvatii* (Jugoslovanski istorijski časopis 2, 1963, št. 2, str. 68—87). O kmečkih uporih so še pisali Branko Marušič: *Veliki tolminski punt v zgodovinski literaturi* (Kronika 14, 1966, str. 8—11), Pavle Blaznik: *Odmev velikega tolminškega punta na tleh loškega gospostva* (Loški razgledi 10, 1963, str. 84—96), Srečko Vilhar: *Posebnosti kmečkih uporov na Primorskem in v Istri* (Jadranski koledar 1963, str. 189—194).

39. Herbersteinova *Rerum Moscoviticarum commentarii* (izdaja iz leta 1571) je izšla v Frankfurtu (1966) v novi faksimilirani izdaji. Druge izdaje in

izbori so našteti v *Mitteilungen des Instituts für osterr. Geschichtsforschung* 75, 1967, str. 186. Branko Reisp: Mandelčevi ljubljanski tiski v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani (*Kronika* 11, 1963, str. 51—56) piše med drugim tudi o letaku, ki poroča o bojih pri Metliki 1578. Carlo Luigi Bozzi: Il processo all' »Historia della guerra del Friuli« di Faustino Moïsezzo (*Studi goriziani* 37, 1965, str. 9—34) govori o piscu zgodovine beneško-avstrijske vojne 1615—1617. Josef Schmid: Ein Hexenprozess im Landgerichte Hollenburg (*Carinthia* 155, 1965, str. 751—753) se tiče leta 1677.

Jakob Obersteiner objavlja *Aus den Kalendernotizen des Gurker Dompropstes Wolfgang Andreas von Gösel* (1674—1688, *Carinthia* 155, 1965, str. 504 do 518). Janez Vajkard Valvasor: Slava vojvodine Kranjske. Izbor (Ljubljana 1968, 156 strani) je iz Valvasorjevega berila izbral, napisal spremno besedo in opombe Branko Reisp. Branko Reisp je tudi napisal članek Valvasorjeva *Topographia arcium Lambergianarum* (*Kronika* 14, 1966, str. 153—154). Članek Branko Marušič: Ivan Marija Marušič (1641—1712, *Kronika* 12, 1964, str. 120 do 127) opisuje življenje in delo kronista, zgodovinopisca, pridigarja, pesnika in risarja I. M. Marušiča iz Gorice. O bojih s Kruci piše Fritz Posch: *Flammende Grenze* (*Die Steiermark in den Kuruzzenstürmen*, Graz-Wien-Köln 1968, 384 strani) in *Die steirisch-ungarischen Grenzkämpfe während des Kuruzzenaufstandes 1703—1711* (*Zeitschrift des Hist. Vereines für Steiermark* 58, 1967, str. 3—12). Viktorijan Demšar: *Popotovanje P. P. Glavarja 1. 1752—53* (*Nova pot* 17, 1965, str. 92—108) govori po Glavarjevem potnem zapisniku o njegovem potovanju v Italijo.

Melita Pivec-Stele: *Topografija Štajerske iz leta 1727* (*Svet med Muro in Dravo*, Maribor 1968, str. 321—323) opisuje drobno knjižico z naslovom *Topographia ducatus Styriae*, ki vsebuje tudi seznam 56 bakalavrejev, promoviranih 22. aprila 1727 na graški univerzi, s podatki o njihovem rojstem kraju in stanovski pripadnosti. Dela F. M. Paglovca sta objavila: Ivan Zika: *Kronika Franca Mihaela Paglovca* (*Kamniški zbornik* 9, 1963, str. 53—94 in *Ignacij Škoda: Oporoka F. M. Paglovca* (iz leta 1759, *Nova pot* 13, 1961, str. 205 do 211). Manfred Straka opisuje *Die Rekrutierung für den Siebenjährigen Krieg aus der Steiermark* (*Zeitschrift des Hist. Vereines für Steiermark* 56, 1965, str. 43—61). Franc Ceklin: *Štirje srčni možje* (*Planinski vestnik* 65, 1965, str. 112—118, 66, 1966, str. 257—263, 318—322, 67, 1967, str. 506—517) ne daje samo življenjepisov prvih Bohinjcev, ki so prišli na Triglav, ampak celo zgodovino njihovih rodbin, vrsto podatkov o življenju v Bohinju 18. stoletja, številu prebivalstva 1754, bohinjskih kosezih itd. Evgen Lovšin: *Po sledi za bohinjskim rokopolisom* (*Planinski vestnik* 67, 1967, str. 262—268, 307—311) objavlja prvič Vodnikovo poročilo o potovanju po bohinjskih gorah 1792. Ludvik Modest Golia objavlja *Najdeno Zoisovo pismo* (*Slavistična revija* 15, 1967, str. 356—367) ministru grofu Zinzendorfu iz leta 1810.

40. O prosvetljenstvu na Slovenskem je napisal pregleden članek Alfonz Gspan (*Prosvetiteljstvo, Slovenija, Enciklopedija Jugoslavije* 6, 1965, str. 629—631). Jože Pogačnik je pisal O začetkih slovenske razsvetljske misli (*knjiga Čas v besedi*, Maribor 1963, str. 63—75).

41. Ob razstavi v Narodnem muzeju v Ljubljani je izšla knjiga Napoleonove Ilirske province (Ljubljana 1964, 170 strani), v kateri so pisali Jože Kastelic (*Slike ob razstavi*), Fran Zwitter (*Napoleonove Ilirske province*), Jaroslav Šidak (*Odjeci Francuske revolucije i vladanje Napoleona I. u hrvatskim zemljama*), Ferdinand Tancik (*Vojne operacije francoskih in avstrijskih obojnih sil na slovenskem ozemlju in v sosednjih deželah*), Melitta Pivec-Stele (*Gospodarski položaj Ilirskih provinc*), France Dobrovoljc (*Slovenska književnost v dobi Ilirije in odmev francoskih okupacij naših dežel v slovenskem leposlovju*), Boris Kuhar (*Francozi v slovenskem ljudskem izročilu*), Branko Reisp (*Tabelaričen pregled zgodovinskih dohodkov v naših deželah od začetka francoske revolucije do napada Napoleona*). O tem času so pisali še Branko Reisp: *Francoska revolucija, Napoleon in Slovenci* (*Kronika* 12, 1964, str. 200

do 204), Silvio Domini: Gradisca nell' epoca napoleonica (Studi goriziani 37, 1965, str. 35—56), M. Montani: Pomorska bitka kod Pirana 1812. godine (Pomorski zbornik 1, 1963, str. 567—570), Ferdinand Tancik: Ob 150-letnici vojnihi operacij 1813—1814 v mejah Ilirskih provinc (Kronika 11, 1963, str. 185—192, 12, 1964, str. 37—48) — ta članek je obširnejši od onega v knjigi o Ilirskih provincah. Knjiga Franco Riva: Tradizioni popolari venete secondo i documenti dell'inchiesta del Regno Italico (1811) (Venezia 1966) poroča o anketi, ki so jo izvedli leta 1811 in ki je dala podatke o običajih, jeziku, pesmih prebivalstva. O isti anketi govori za gradiščanski distrikt (sem je spadalo na severu tudi slovensko ozemlje med Sočo in Idrijo nekako do črte Krestenica-Britof) Silvio Domini: Le tradizioni isontine (Studi goriziani 38, 1965, str. 89—107), za Beneško Slovenijo pa v glavnem po Rivi članek v Trinkovem koledarju 1967 (J. R.: Beneška Slovenija v Napoleonovi dobi, str. 55—68).

42. Jakob Richter: Prizadevanje za razširjenje »Novic« (Časopis za zgodovino in narodopisje 38, 1967, str. 244—245) govori o taki akciji prek lavantinskega škofa Zimmermanna v letu 1843.

43. Za revolucionarno leto 1848/49 je opozoriti na Zwitterjevo razpravo o slovenskem političnem preporodu, omenjeno v 6. odstavku, na prvi del Bašvega članka o Mariboru v ustavni dobi (glej 7. odstavek), Vrbnjakovega o ljutomerskem taboru (glej 46. odstavek) ter na razprave Rado Bednarik: Ob »pomladi narodov« pri nas (Jadranski koledar 1968, str. 119—122 — govori o Gorici in Trstu), France Jesenovec: Celjske slovenske novine (Celjski zbornik 1963, str. 249—276), G. Pferschy: Ein Landsturmaufgebot in Lembach (Limbuš) bei Marburg, Oktober 1948 (Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs 17, 1967), Franc Rozman: Füster in Marx (Zgodovinski časopis 19/20, 1965/66, str. 275—276), Miroslav Pahor: Koprška nota iz leta 1849 ali prvi poskus namerne italianizacije Istre (prav tam str. 277—296), Dragotin Cvetko: Značilnosti in rezultati slovenskega glasbenega dela v letu 1848 (prav tam str. 263—274), Vlado Schmidt: Šolstvo na Slovenskem v buržoaznodemokratski revoluciji (1848—1851) (Zbornik za historiju školstva i prosvjete 1, 1964, str. 41—76). Jakob Richter: Slomškova zamisel o dijaškem semenišču v Celju (Nova pot 18, 1966, str. 22—27) govori o taki zamisli v letu 1852. Faksimilirana izdaja rokopisnega lista Vaje (1854/55) je izšla (Ljubljana 1968) s spremno besedo Jožeta Pogačnika.

44. Obširnejša dela, ki govorijo o razvoju in politiki na Slovenskem od začetka šestdesetih let 19. stoletja pa do prve svetovne vojske, smo omenili v 6. in 7. odstavku. Na začetek šestdesetih let se nanašajo dela Vasilij Melik: O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let devetnajstega stoletja (Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 155—171, isto v Jugoslovanski istorijski časopis 3, 1964, št. 1, str. 37—54), Branko Marušič: Ob stoletnici »Goriškega oglednika« (Kronika 11, 1963, str. 101—106), Sergio Cella: Prospero Antonini nell'emigrazione politica (con lettere inedite al Luciani, Studi goriziani 36, 1964, str. 87—104). O čitalnicah so pisali Stefan Trojar: Naše prve čitalnice (Goriška srečanja 1, 1966 št. 3, str. 32—42), Samo Pahor: Nastanek in vzpon kmečkih čitalnic v tržaški okolici 1863—1896 (Jadranski koledar 1968, str. 123—130).

45. O letu 1866 govore Massimo Portelli: La campagna del 1866 nel Friuli goriziano (Il combattimento di Versa e l'armistizio di Cormons, Studi goriziani 39, 1966, str. 73—129), Branko Marušič: Stoletnica prebliscita v Beneški Sloveniji (Goriška srečanja 1, 1966, št. 4, str. 30—38).

46. O poznih šestdesetih letih in dobi taborov so pisali Vasilij Melik: Sto let politične afirmacije slovenskega naroda (Naši razgledi 8. 4. 1967, str. 150 — o zmagi na deželnih volitvah januarja 1867), isti: Sprememba programa slovenskega političnega tabora v letu 1867 (Zgodovinski časopis 19/20, 1965/66,

str. 309—317), Branko Marušič: »Domovina« (1867—1869) (Kronika 13, 1965, str. 48—64, 127—139), Rado Bednarik: Iz kulturno političnega življenja goriških Slovencev pred sto leti (Jadranski koledar 1967, str. 160—166), Vasilij Melik: Slovenska politika ob začetku dualizma (Zgodovinski časopis 22, 1968, str. 25—59), isti: Slovenci i jugoslovensko pitanje u doba Ujedinjene omladine srpske (zbornik Ujedinjena omladina srpska, Novi Sad 1968, str. 323—336), isti: Prvi koncept Slovenskega naroda (Naši razgledi 6. aprila 1968, str. 187—188), knjižica Stoletnica »Slovenskega naroda« (Maribor 1968, 52 strani), v kateri sta bili objavljeni dve razpravi: Fran Vatovec: Ob zibelki Slovenskega naroda pred 100 leti (ki pa se ne omejuje samo na začetke tega časopisa, ampak opisuje njegov razvoj v vsem času njegovega izhajanja) ter Bogo Teply: Politične razmere pri Slovencih v 60 letih preteklega stoletja, Fran Vatovec: Ob stoletnici »Slovenskega naroda« (Kronika 16, 1968, str. 145—149) — isti je napisal o Slovenskem narodu še vrsto člankov, tako v Delu 16. in 23. 3. 1968, Primorskem dnevniku 24. in 31. 3. 1968, Večeru 22. 11. 1968, Dolenjskem listu 28. 3. 1968), Viktor Vrbnjak: Prvi slovenski tabor v Ljutomeru (zbornik Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 382—473 — razprava je mnogo širša, kakor pa pove naslov, saj predstavlja zgodovino v »svetu med Muro in Dravo« od leta 1848 pa do 1868), isti: Stoletnica prvega slovenskega tabora v Ljutomeru (Dialogi 4, 1968, str. 489—495), Bogo Teply: 100-letnica prvega slovenskega tabora v Ljutomeru (Borec 19, 1968, str. 623—632 — ta članek, ki ga je, kakor je rečeno, po pripovedovanju prof. Boga Teplyja in drugih virih zapisal M. Liška, je v svojem glavnem delu le skrajšan in nekoliko preurejen posnetek v tem odstavku zgoraj omenjenega Teplyjevega članka o političnih razmerah), Vasilij Melik: Slovenski tabori (Kronika 16, 1968, str. 65—76), Silvo Kranjec: Ob stoletnici taborov (Koledar Mohorjeve družbe 1968, str. 94—101), Gjuro Krasnov: »Svetinjice« slovenskih tabora (Numizmatičke vijesti 14, 1967, št. 25, str. 26—30 — isti je prav tam, 11, 1964, št. 21, str. 25—28 opisal tudi svetinjico tabora v Kastvu), Štefan Trojar: Taborsko gibanje na Primorskem (Goriška srečanja 2, 1967, št. 7, str. 25—29), knjižica Tabor pri Šempasu 18. oktobra 1868 (Nova Gorica 1968, 71 strani), ki je v svojem prvem delu anastatičen ponatis istoimenske knjižice izpred sto let z opisom tabora (izdal jo je E. Klavžar v Gorici 1868), v drugem delu pa prinaša članke Vasilij Melik: Doba taborov na Slovenskem, Branko Marušič: Šempaski tabor in Marijan Breclj: Ernest Klavžar, Jože Ftičar: Delež Božidarja Raiča v mladoslovenskem gibanju (zbornik Svet med Muro in Dravo, str. 346—381), Štefan Trojar: Društvo »Soča« za obrambo narodnih pravic (Goriška srečanja 3, 1968, št. 13—14, str. 18—21), Petko Luković: Slovenci i krivošijski ustanak 1869 (Zgodovinski časopis 19/20, 1965/66, str. 297—307).

47. Zelo se je razrasla polemika okrog ljubljanskega jugoslovenskega kongresa 1870, začeta pred leti z Milutinovičevim člankom (glej našo bibliografijo za leta 1951/58; 78. odstavek, za leta 1959/60, 53. odstavek, za leta 1961/62, 37. odstavek). Razen člankov, ki so v direktni zvezi z ljubljanskim kongresom, naj tu zajamemo še druge, ki se ukvarjajo s hrvatsko-slovenskimi odnosi 60-tih in 70-tih let: Dušan Kermavner: Še nekaj gradiva o ljubljanskem kongresu leta 1870 (Zgodovinski časopis 17, 1963, str. 155—170), isti: O nekaterih krivih prijemih v političnem zgodovinoписju (prav tam str. 225—254), Fran Zwitter: V odgovor polemičnemu izkrivljanju (prav tam 18, 1964, str. 243—250), Dušan Kermavner: Dva pisma Milana Makanca Josipu Jurčiču (Historijski zbornik 16, 1963, str. 147—158, s popravkom 17, 1964, str. 519—520), isti: Še iz predzgodovine jugoslovenskega kongresa v Ljubljani decembra 1870 (Zgodovinski časopis 19/20, 1965/66, str. 319—354), Vera Ciliga: Narodna stranka i južnoslavensko pitanje 1866-70 (Historijski zbornik 17, 1964, str. 85—114), Dušan Kermavner: O najnovejši apologiji hrvaške Narodne stranke (prav tam 18, 1965, str. 251—283), Vera Ciliga: O nekim »apologetskim« prikazima u povijesti (prav tam 19/20, 1966/67, str. 447—465), Matej Rode: Nekaj podatkov o Janezu Poharju (Zgodovinski časopis 22, 1968, str. 97—105).

48. V osemdeseta leta posegata razpravi Jakob Richter: Aškerčevo predavanje o politiki I: 1885 (Nova pot 19, 1967, str. 491—495) in Avgust Reisman: 80-letnica potovanja Slovencev v Prago in na Velehrad (Dialogi 1, 1965, str. 676—677).

49. O obdobju pred prvo svetovno vojno so pisali Janko Pleterški: Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno (zbornik Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967, str. 761—788 — analizira ekonomski in socialni položaj Slovencev na podlagi podatkov avstrijske statistike), Lojze Ude: Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903—1914 (prav tam str. 887—941), Miha Klinar: Narodnostni nemiri na Jesenicah leta 1904 (zbornik Jeklo in ljudje, Jesenice 1964, str. 105—120), Jože Gregorič: Petdesetletnica prve slovenske mature (Nova pot 15, 1963, str. 647—650 — govori o prvih letih škofijske gimnazije v Šentvidu), Dragovan Šepić: Angelo Vivante i talijanski iredentizam na Jadranu (Zbornik Historijskog instituta JA 5, 1963, str. 89—105), Fran Zwitter: Preporodovci (Enciklopedija Jugoslavije 6, 1965, str. 604—605), Ernest Türk: Značilnosti preporodovskega gibanja na Slovenskem v zadnjih dveh letih pred prvo svetovno vojno (Razprave razreda za zgod. in družb. vede SAZU 5, 1966 str. 389—418), Vladimir Dedijer: Sarajevo 1914 (Beograd 1966, 1072 strani — slovenska izdaja Ljubljana 1966, 991 strani — s podatki o preporodovcih; glej pripombe Jaka Avšiča, Naši razgledi 1967, str. 471—472, Vere Albrehtove prav tam str. 505), Franc Rozman: Prepoved izhajanja »Preporoda« (Zgodovinski časopis 22, 1968, str. 105—106), Branko Marušič: Dogodki na tržaški »Revoltelli« marca 1914 (Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, str. 513—520).

50. Posebej o delavskem gibanju pred prvo svetovno vojno govore poleg splošnih pregledov, navedenih v 6. in 7. odstavku, naslednja dela Franc Rozman: Začetki delavskega gibanja na Primorskem (Goriška srečanja 3, 1968, št. 15—16, str. 67—68), Dušan Kermavner: Socialistično gibanje med Slovenci (od začetkov do leta 1895 — s težiščem do začetnih osemdesetih let (Slovenska politika v letih 1879 do 1895 str. 559—802, glej 4. odstavek), isti: Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884—1894 (Ljubljana 1963, 463 strani), isti: Javorniško-jeseniška stavka 16.—28. aprila 1904 (Jeklo in ljudje 1964, str. 41—90), Mirko Stiplovec: Strokovne organizacije slavninarskega delavstva 1907—1922. (Zgodovinski časopis 19/20, 1965/66, str. 365—374), isti: Iz delavskega gibanja domžalskih in mengeških slavninarjev (Občinski poročevalac obč. Domžale, pos. številka 27. 7. 1964), Dragovan Šepić: Nacionalno pitanje u odnosima između jugoslavenskog i talijanskog radničkog pokreta (Putovi revolucije 3—4, 1964, str. 232—248), Ivan Beuc: Radnički pokret i socijalna demokracija u Istri do 1918. godine (prav tam str. 164—171), Erna Muser: Socialisti in komunisti ter boj Slovenk za enakopravnost (Prispevki za zgod. del. gibanja 7, 1967, str. 191—211 — sega do 1941), nekaj razprav Vlada Schmidta, navedenih v 12. odstavku ter vrsta del, ki spadajo v lokalno zgodovino.

51. Nekatera dela so posvečena posebej posameznim osebam 19. in 20. stoletja: Jakob Richter: Mladostna leta škofa Zimmermanna (Nova pot 1967, str. 120—125), Knjiga o Slomšku (Celje 1962, 144 strani), zbornik, ki sta ga sestavila Janez Poljanec in Franc Hrastelj in ki prinaša poleg orisa Slomškovega življenja in dela predvsem odlomke iz njegovih spisov, Fran Ilešič: Dr. Štefan Kočevar (1808—1883) prvokrat zdravnik v Celju (1836) (Časopis za zgodovino in narodopisje 37, 1966, str. 154—157), Jože Ftičar: Delež Božidarja Raiča v mladoslovenskem gibanju (Svet med Muro in Dravo, str. 346—381) Jan Šedivý: Od kod Raičev psevdonim Sekoloski? (Kronika 16, 1968, str. 150), Stojan Brejša: Škof Jurij Dobrila (Koledar Goriške Mohorjeve družbe 1965, str. 29—39), Ivan Zika: Franc Pirc (Kamniški zbornik 10, 1965, str. 35—88), Branko Marušič: Dr. Karel Lavrič (Jadranski koledar 1968, str. 119—120), isti je zbral Lavričeve misli o narodnosti (Zaliv 1968, št. 12—13, str. 98—105).

52. O zgodovini železnic so pisali: Ivan Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem (Ljubljana 1968; 598 strani), Anton Adalbert Klein: Von den Anfängen des Eisenbahnbaues in Österreich (Zeitschrift des Hist. Vereines für Steiermark 55, 1964, str. 3—21), Jože Jenko: Istrske železnice (Kronika 13, 1965, str. 64—77, 142—156), isti: Zgodovina železniške proge Št. Peter na Krasu (Pivka)—Reka (prav tam 14, 1966 str. 83—90), isti: Z železnico iz Ljubljane v Kočevje skozi desetletja (zbornik Rudarji ob 20-letnici kočevskega zbora, Kočevje 1963), isti: Finančno vprašanje pri gradnji proge Ljubljana—Kamnik (Kamniški zbornik 10, 1965, str. 135—146), isti: Savinjska železnica (Kronika 12, 1964, str. 156—164), isti: Železnice med Muro in Dravo v 19. in 20. stoletju (Svet med Muro in Dravo, str. 589—629), isti: Ob stoletnici koroške železnice (Kronika 11, 1963, str. 178—185), Paul Mechtler: Die Gailtalbahn (Carinthia 153, 1963, str. 618—623).

53. O gospodarstvu v času od 18. stoletja naprej so pisali: Jože Šorn: Izumiteljstvo na slovenskem narodnostnem ozemlju v predmarčni dobi (Zgodovinski časopis 19/20, 1965/66, str. 255—262); isti: Obdobje grošističnih tvrdk (1820—1870) (Kronika 12, 1964, str. 17—37).

54. Od spominov, ki so izšli v tem času in ki večinoma zajemajo obdobje pred prvo svetovno vojno in po njej, naj omenimo: Ivan Régent: Spomini (Ljubljana 1967, 344 strani), Rudolf Golouh: Pol stoletja spominov (Ljubljana 1966, 424 strani) — k tem je omeniti kritične opombe, ki jih je napisal Dušan Kermavner in od katerih so nekatere prerasle v samostojne razprave, v Naših razgledih 24. 12. 1966 in 14. 1. 1967 (z Golouhovim odgovorom 28. 1. 1967 ter Kermavnerjevim 10. 6. 1967), o problemih delavskega gibanja pred prvo svetovno vojno (Zgodovinski časopis 22, 1968, str. 115—133 — v zvezi s tem je omeniti tudi kratek zapis Alberta Rejca o kmečkem vprašanju na Goriškem v Goriških srečanjih 2, č. 967, št. 8, str. 47—48), o socialni demokraciji med prvo svetovno vojno (dodatek v Kermavnerjevi knjigi Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918; str. 207—260), o italijanski zasedbi Trsta 1918 (Sodobnost 15, 1967, str. 413—424) — z Golouhovim odgovorom str. 424—431 ter Kermavnerjevim str. 665—672 — ter o problemih med obema vojnama (Sodobnost 15, 1967, str. 190—201 z odgovori kakor zgoraj, Časopis za zgodovino in narodopisje 38, 1967 str. 287—313, Prispevki za zgodovino del: gibanja 8/9, 1968/69, str. 287—293). Milan Vidmar: Spomini I-II (Maribor 1964, 714 strani), Ilka Vašte: Podobe iz mojega življenja (Ljubljana 1964; 207 strani), Josip Ribičič: Moja mlada leta (Ljubljana 1965, 232 strani), Veno Pilon: Na robu (Ljubljana 1965, 265 strani), Hinko Nučič: Igralčeva kronika I-III (Ljubljana 1960/64; 438 strani), Milan Skrbinšek: Gledališki mozaik I-II (Ljubljana 1963, 329 strani), Pavel Rasberger: Moji spomini (Ljubljana 1965; 239 strani), Ruda Jurčec: Skozi luči in sence I-III (Buenos Aires 1964/69, 1362 strani). V slovenščini je izšla knjiga Julius Kugy: Arbeit, Musik, Berge pod naslovom Delo, glasba, gore (Maribor 1966, 248 strani). Del korespondence arhitekta Jožeta Plečnika in odlomek iz njegovega dnevnika, oboje iz leta 1898—1899, ko je potoval po Italiji, je objavil France Stele v knjigi Arh. Jože Plečnik v Italiji, (Ljubljana 1967, 316 strani). Marijan Breclj je začel objavljati korespondenco Alojzija Resa in sicer njegova pisma Francetu Bevku, najprej ona iz leta 1915—1916 (Zaliv 1968, str. 127—143 — objava se nadaljuje v letniku 1969 in 1970).

55. Ob stoletnici Slovenske matice je izšel zbornik razprav in člankov Slovenska matica 1864—1964 (Ljubljana 1964, 448 strani), ki obsega kratko zgodovino Matice (France Bernik) ter sintetičen pregled vsega, kar je društvo izdalo v vsem času svojega dela, urejen po strokah, od leposlovja prek družbenih in naravoslovnih ved do šolskih knjig. Posebej je izšla tudi bibliografija (Jože Munda: Bibliografija Slovenske matice 1864—1964, Ljubljana 1964, 172 strani). Od člankov, ki obravnavajo zgodovino različnih društev in ustanov, naj tu omenimo samo nekatere: Dušan Kermavner: Iz predzgodovine slovenskega planinskega društva (Planinski vestnik 64, 1964, str. 102—108, 153 do

159, 204—212), Jože Zontar: Deželni arhiv v Ljubljani pred 1. 1918' (Kronika 16, 1968, str. 151—160), Srečko Vilhar: Trgovsko-obrtno društvo za Goriško v Gorici (Jadranski koledar 1968, str. 218—224 — društvo je delalo v letih 1899—1914), Vladimir Turina: Gospodarsko uveljavljanje Slovencev na Primorskem v začetku stoletja (Zaliv 1968, št. 14—15, str. 3—51 — navaja slovenske oziroma slovsanske gospodarske ustanove na današnjem Tržaškem in Goriškem v italijanskih mejah, ustanovljene od šestdesetih let prejšnjega stoletja do 1918 ter daje podatke o njih usodi).

56. Po dnevniku, spominih in literaturi je »dokumentarno in literarno« napisana knjiga Ivan Matičič: Skozi plamene prve svetovne vojne (Po neskončni poti s slovenskim planinskim polkom. Ljubljana 1966, 400 strani), opisuje pa v pretežni meri italijansko fronto. Jurij Mušič je napisal članka Ognjeni krst slovenskih fantov 1914 (Kronika 13, 1965, str. 84—93) in Obramba na Soči v letih 1915—1917 (prav tam 14, 1966, str. 36—52, 110—123, 173—184). Po prvotni objavi v Tedenski tribuni (1966/67) je izšla v predelani in izpopolnjeni obliki knjiga Ivan Hmelak: Soška fronta (Koper 1968, 332 strani — omeniti je kritične pripombe in popravke Jožka Žigona v Goriških srečanjih 3, 1968, št. 13—14, str. 80—84). Ferdinand Gruber opisuje (tekst je obdelal in izdal Karl Lax) Die Kämpfe im Krngebiet und im Flitscher Becken 1915 (Carinthia 153, 1963, str. 624—649). Omenimo naj še naslednja dela Novello Papafava: Considerazioni sulla battaglia di Caporetto (Padova 1963), Ronald Seth: Caporetto — The Scapegoat Battle (London 1964 — izšlo v italijanskem prevodu Milano 1966), Angelo Gatti: Caporetto (Bologna 1964 — dnevnik od maja do decembra 1917), Mario Silvestri: Isonzo 1917 (Torino 1965, 536 strani).

57. Od splošne literature o razpadu Avstro-Ogrske naj izjemoma tu vendarle navedemo delo Leo Valiani: La dissoluzione dell'Austria-Ungheria (Milano 1966, 506 strani). Za slovensko in deloma tudi širšo jugoslovansko problematiko med prvo svetovno vojno naj navedemo Milada Paulová: Tajný výbor (Maffie) a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916—1918 (Praha 1968, 627 strani), Dragovan Šepić: Slovenci in jadransko vprašanje v prvi svetovni vojni (Goriška srečanja 3, 1968, št. 15—16, str. 13—23), isti: Gradja o radu istarskih predstavnika u jugoslavenskom odboru (Vjesnik Hist. arhiva u Rijeci i Pazinu 11/12, 1966/67, str. 221—298), isti: Srpska vlada, Jugoslavenski odbor i pitanje kompromisne granice s Italijom (Jugoslavenski istorijski časopis 3, 1964, št. 3, str. 37—55), Kosta Milutinović: Rimski kongres potlačenih naroda 1918 i poslednji pokušaji formiranja jadranske legije (Pomorski zbornik 6, 1968, str. 695—724), Ferdo Gestrin: Dokument iz predprevarne dobe (Zgodovinski časopis 21, 1967, str. 204—210 — objavlja pismo študenta-vojaka Kostanjska J. E. Kreku 22. maja 1917), Dragoslav Janković: Jugoslovansko pitanje i krfska deklaracija 1917. godine (Beograd 1967, 517 strani), Rudolf Klinec: Ob 50-letnici majniške deklaracije (Koledar Goriške Mohorjeve družbe 1967, str. 114—123), Dragoslav Janković in Bogdan Krizman: Gradja o stvaranju jugoslovanske države (I. I.—20. XII. 1918 — Beograd 1964, 817 strani v dveh knjigah), Dragoslav Janković: Uloga naprednih društvenih snaga u stvaranju jugoslovanske države (Jugoslavenski istorijski časopis 2, 1963, št. 4, str. 44—56), Momčilo Zečević: Slovenska ljudska stranka pred stvaranje kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1917—1918 (Istorija XX veka 9, 1968, str. 337—385).

58. Glede Slovencev v Rusiji med prvo svetovno vojno in vpliva oktobrske revolucije na dogodke pri nas naj, kar se tiče splošnega jugoslovanskega okvira, samo opozorimo na petdesetletnici oktobrske revolucije posvečeni del Jugoslovanskega istorijskega časopisa (6, 1967, str. 5—101) z razpravami Bogumil Hrabak: Partijska organizacija i forumi komunista Jugoslovena u Sovjetskoj Republici 1918—1921. godine, Bernard Stulli: Revolucionarni pokreti i pobune u austrougarskoj mornarici tokom 1917—1918. godine, Dragoslav Janković: Dejstvo oktobarske revolucije na političke faktore jugoslovanskog ujedinenja, poročili o simpozijih, ki so bili tej obletnici posvečeni, ter ocenami

novih knjig o oktobrski revoluciji. Med temi knjigami moramo tudi tu opozoriti na Vladimir Zelenin: Jugosloveni pod zastavom Oktobra (Beograd 1967, 248 strani) ter članek Milutin Grozdanić: Jugosloveni u oktobarskoj revoluciji (v zborniku Pola vijeka oktobarske revolucije, Zagreb 1967, str. 96—114). Na Slovenskem je izšel 7. letnik Prispjevov za zgodovino delavskega gibanja (1967) kot »zbornik razprav in obravnava znanstvenega posvetovanja ob 50. obletnici oktobrske revolucije in ob 30. obletnici ustanovnega kongresa Komunistične partije Slovenije v Ljubljani od 2. do 4. novembra 1967«. Uvodno besedo je imel Boris Ziherl (Dve obletnici, str. 9—19), referati, ki nas tu zanimajo, pa so bili Dušan Kermavner: Oktobrska revolucija in Slovenci (str. 23—41, isto, z nekoliko drugačnim besedilom na par mestih Sodobnost 15, 1967, str. 1057 do 1080), Vlado Vodopivec: Odmevi oktobra med slovenskimi vojaki v avstro-ogrski armadi (str. 121—127 z diskusijo Lojzeta Udeteta str. 259—263; Vodopivec članek izšel tudi Sodobnost 15, 1967, str. 1115—1125), France Klopčič: Slovenci med revolucijo in državljansko vojno v Rusiji 1917—1921 (str. 471—480 z diskusijo Ernesta Turka str. 497 in odgovorom str. 499—501), Franc Zadavec: Oktobrska revolucija in slovenski književniki (str. 171—190 — naslednje leto je izšla njegova knjiga Oktobrska revolucija in slovenska literatura, Murska Sobota 1968, 184 strani), Miro Stiplovšek: Pregled stavkovnega gibanja na Slovenskem v letih 1917—1920 (str. 151—170), Franček Saje: Revolucionarno gibanje kmečkega ljudstva v Sloveniji 1917—1919 (str. 141—150), Milan Zevart: Vojaški upor v Mariboru julija 1919 (str. 129—133, obširneje izšlo Dialogi 3, 1967, str. 561—570, s pripisom Maksa Šnuderla prav tam 4, 1968, str. 97—100), Miško Kranjec: Pregled dogodkov leta 1918 in 1919 v Prekmurju (str. 153 do 140).

59. O Slovencih in Jugoslovanih v Rusiji je poleg zgoraj navedenih del (Hrabak, Zelenin, Grozdanić, Klopčič) imenovati še: France Klopčič: Slovenci v oktobrski revoluciji (Kronika 15, 1967, str. 65—69), isti: Ob petdesetletnici dveh deklaracij za zedinjenje Slovencev, Hrvatov in Srbov (Problemi 5, 1967, str. 718—729 — tu je prvič objavljena »deklaracija oficirjev in oficirskih aspirantov hrvaške in slovenske narodnosti, ki so zapustili srbski dobrovoljski korpus« iz maja ali junija 1917), Bogumil Hrabak: Nastanak i obrazovanje Jugoslovenske komunističke grupe RKP(b) u proleće 1918. godine (Istorija XX veka, 9, 1968, str. 5—62), I. Očak: Jugoslavjanske internacionalisty v borjbe za pobeđu sovjetskoj vlasti v Rossii (Moskva 1966), isti: Jugoslavjanske komunističeskie gruppy RKP(b) v 1918 g. (zbornik Internacionalisty v bojah za vlastj Sovetov, Moskva 1965), spomini Slovencev, ki so bili med revolucijo v Rusiji (Delo 9. 9. 1967 in naslednje sobote), spomini Jožeta Zupanciča (Prešernov koledar 1968, str. 21—27, Delo 10. 10. 1967 in naslednje številke).

60. O uporih med slovenskimi vojaki je razen Stullijevega in Vodopivčevega članka (glej 58. odstavek) navesti še polemiko med Kermavnerjem in Udetom (Delo 8. in 22. 6. 1968), Lojze Ude: Anton Hafner, voditelj upora slovenskega vojaštva v Judenburgu 12. maja 1918 (Loški razgledi 15, 1968, str. 78—88), Johann Andritsch: Die Meuterei in Judenburg (1968), Ferdo Čulinović: Uloga i značaj revolucionarnih pokreta na našem Jadranu potkraj prvog svjetskog rata (Pomorski zbornik 6, 1968, str. 631—676), Branko Marušič: Odmevi oktobrske revolucije na Piavi (Goriška srečanja 2, 1967, št. 9—10, str. 69—71).

61. O prvi svetovni vojni pišejo nadalje: Dušan Kermavner: O radikalizaciji in demokratizaciji slovenske meščanske politike v letu 1917 (Dialogi 3, 1967, str. 297—308), isti: Slovenski socialisti o ruskem revolucionarnem dogajanju 1. 1917—1918 (Sodobnost 16, 1968, str. 81—96), isti: Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918 (Ljubljana 1968, 267 strani), Dragoslav Janković: Zenevska konferencija o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918. godine (Istorija XX veka 5, 1963, str. 225—262), knjižica Gorizia nel 1918 (Gorizia 1968, 115 strani), ki prinaša razen fotografij tedanjih lepakov in časopisov: diario gio-

vanile di Carlo Luigi Bozzi od junija do decembra 1918, Branko Marušič: Na Primorskem ob razpadu Avstro-Ogrske (Jadranski koledar 1967, str. 153 do 159), isti: Na Goriškem v drugi polovici leta 1918 (Primorski dnevnik 1964, št. 38—45), isti: Dokumenti iz »prevratnih dni« (Goriška srečanja 3, 1968, št. 15—16, str. 68—71), isti: O malo poznanih in pozabljenih dogodkih naše preteklosti (prav tam, št. 12, str. 52—53 — spomenica goriških Slovencev iz oktobra 1918 ter protestne izjave proti italijanski okupaciji), Tone Zorn: Goriške narodne straže (prav tam št. 13—14, str. 81—83), Bogdan Krizman: Planovi talijanske vrhovne komande na Jadranu koncem 1918 (Pomorski zbornik 6, 1968, str. 681—694).

62. Za vprašanje meja po prvi svetovni vojni je navesti Tone Zorn: Iz zapiskov inž. Janka Mačkovška (Goriška srečanja 3, 1968, št. 12, str. 49—50), ki opozarja na pomen dnevnika in zapiskov J. Mačkovška za vprašanje meja, Lojze Ude: Boj za severne meje po prvi svetovni vojni (Nova pot 20, 1968, str. 481—496), Makso Šnuderl: Osvobojene meje (Maribor 1968, 588 strani) — pisano po gradivu in spominih, toda v literarni obliki, Niko Lapajne: Boj za severno mejo (Tovariš 1968, reportaže od 13. do 50. številke), rubrika Ob petdesetletnici bojev za severno mejo v mariborskih Dialogih (4, 1968) s članki Makso Šnuderl: Socialno-politične osnove boja za Maribor in Štajersko Podravje v letih 1918—1919 (str. 553—562), Maks Pohar: Petdesetletnica bojev za Maribor in severno mejo (str. 563—569), Franc Mravljak: Prispevek k spominom na boj za severno mejo moje ožje domovine (str. 569—576), Ivan Gračnar: Spomini na borbo za Maribor in Slovensko Koroško v l. 1918—1919 (str. 576—583), Jože Malenšek: Iz prevratnih dni 1918—1919 (str. 655—661), Mirko Roš: Sedemtrideset dni »Celjske legije« (str. 661—664); Erwin Steinböck: Moderne Kampfmethoden und Kampfmittel im Kärntner Abwehrkampf (Carinthia 153, 1963, str. 656—675), Wolfram Haller: Die Villacher Alarmkompanie im Kärntner Abwehrkampf 1918/19 (Neues aus Alt-Villach 3, 1966, str. 223—238), Karl Fritz: Die Abschnittsagitationsleitung Villach und die Kärntner Volksabstimmung (prav tam 5, 1968, str. 187—217), Julij Felaher: Slovenska zahodna zilijska dolina v prevratnih dneh v letih 1918—1919 (Kronika 16, 1968, str. 114—120), Bogdan Krizman: Jadransko pitanje na pariškoj mirovnoj konferenciji (Istorija XX. veka 7, 1965, str. 257—343), Ivo Lederer: Yugoslavia at the Paris Peace Conference (New Haven 1963, 351 strani), isti: La Jugoslavia dalla Conferenza della Pace al Trattato di Rapallo 1919—1920 (Milano 1966, 405 strani), Bogdan Krizman: Zabilješka o razgovoru predsednika Wilsona s predstavnicima Slovenaca (Zgodovinski časopis 17, 1963, str. 219—224).

63. O Slovencih pod Italijo so pisali: Lavo Čermelj: Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama (Ljubljana 1965, 354 strani), Mario Pacor: Confine orientale (Questione nazionale e Resistenza nel Friuli — Venezia Giulia, Milano 1964, 388 strani) — po uvodnem poglavju o avstrijski dobi govori o letih 1918—1954), Vjekoslav Bratulić: Socijalistički pokret u Julijskoj krajini (1918—1941) (Putovi revolucije 3—4, 1964, str. 172—179), Milica Kacin-Wohinz: Revoluciona preusmeritev v Julijski krajini po prvi svetovni vojni (1919—1921. Prispevki za zgod. del. gibanja 7, 1967, str. 323—341), ista: Protifašistično gibanje v Julijski krajini (prav tam 6, 1966, str. 117—125), Vjekoslav Bratulić: Ilegalne organizacije u Istri i Slovenskom primorju i djelovanje Specijalnog tribunala za zaštitu države (1927—1936. Vjesnik Hist. arhiva u Rijeci 6/7, 1961/62, str. 453—545), Pavel Štranj: Mladinska publicistika na Primorskem med dvema vojnama (Jadranski koledar 1968, str. 131—139), Srečko Vilhar: Slovenska knjiga na Primorskem v času med dvema vojnama (prav tam 1967, str. 81—91), Ljubomir Koler: Delo partijske mladine med obema vojnama (Idrijski razgledi 1964, str. 34—35, 45—47, 70—71), Karel Šišković: Beleške o stališčih italijanskega delavskega gibanja do nacionalnega vprašanja v tako imenovani Julijski Benečiji (do leta 1941. Prispevki za zgod. del. gibanja 7, 1967, str. 317—322 s Kermavnerjevo diskusijo str. 427—428), L. M. Golia: Primorska duhovščina v borbi za slovenščino (Nova pot 15, 1963, str.

286—289), Tatjana Blažević: Postanak riječke biskupije i njezino djelovanje do početka drugog svjetskog rata (Jadranski zbornik 5, 1961/62, str. 139—151), Ivo Juvančić: Mussolinijev utrdbeni pas prek naših gora in planin (Kronika 16, 1968, str. 168—174).

64. O koroški problematiki med obema vojnama so pisali Janko Pleterški: Progressivne težnje med Slovenci na Koroškem (v knjigi Progressivna preusmeritev, omenjeni v 65. odstavku, str. 81—134), Tone Zorn: Napredne orientacije v slovenskem političnem gibanju na Koroškem v letih 1921—1938 (Prispevki za zgod. del. gibanje 6, 1966, str. 127—131), isti: Ljudsko štetje z dne 7. marca 1923 na Koroškem (Kronika 16, 1968, str. 121—123).

65. Alenka Nedog in Milica Kacin-Wohinz sta sestavili Kronološki pregled dogodkov iz zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem 1918—1929 (Prispevki za zgod. del. gibanja 5, 1965, str. 161—238) in Kronološki pregled dogodkov iz zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem 1930—1941. (Ljubljana 1967, 177 strani). Knjiga Progressivna preusmeritev političnega življenja med vojnama v Sloveniji in Trstu, ki je izšla 1962, je zdaj izšla v drugi, popravljeni in dopoljeni izdaji pod naslovom Progressivna Slovenija, Trst in Koroška (Murska Sobota 1964, 359 strani). Poleg članka Ivana Regenta O socialističnem in komunističnem gibanju v Julijski krajini in Istri (s. 19—79) in članka Ivana Krefta Progressivna preusmeritev ljudskega gibanja v Sloveniji med vojnama (str. 135—355) je dodana v prejšnjem odstavku omenjena razprava Janka Pleterškega o progresivnih težnjah med Slovenci na Koroškem. Poleg velikega števila člankov, ki na široko ali na kratko obravnavajo lokalni politični razvoj med obema vojnama, zlasti delavsko gibanje, naj tu navedemo glavne širše razprave: Matija Uradin: O radu članova KPJ u emigraciji u medjuratnom razdobju (Putovi revolucije 9, 1967, str. 85—93), Janko Pleterški: Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politici KPJ — KPS (Prispevki za zgod. del. gibanja 7, 1967, str. 277—316 z diskusijo Kermavnerja, Klopčiča, Zwitterja in Avšiča ter odgovorom str. 270, 428, 450, 455, 466, 457 in naslednje — nekoliko krajše objavljeno tudi v Problemi 6, 1968, str. 49—68, 282—298 ter pod naslovom Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u teoriji i politici KPJ — KPS v Jugoslovenski istorijski časopis 8, 1969, št. 1—2, str. 28—68), France Kresal: Nastajanje akcijske enotnosti slovenskega delavstva (Prispevki za zgod. del. gibanja 6, 1966, str. 63—76), Slavko Kremenshek: Za enotno in demokratično študentovsko fronto (prav tam 7, 1967, str. 213—228 s Kermavnerjevo diskusijo str. 269—270), Jože Šavora: Pogled na gibanja in trenja med katoliško mladino na Slovenskem med obema vojnama (Nova pot 17, 1965, str. 483—494), Janez Kos: Železničarska stavka aprila 1920 (Kronika 16, 1968, str. 1—15), France Klopčič: Još o broju komunističkih poslanika izabranih u konstituantu 1920. godine (Jugoslovenski istorijski časopis 4, 1965, št. 3, str. 91—93 — gre za volitve v mariborskem volilnem okrožju), odgovor Petra Milosavljevića (prav tam str. 94—101), odgovor Franceta Klopčiča (prav tam 5, 1966, št. 3—4, str. 123—126), Vasilij Melik o istem (prav tam str. 127 do 132), Dušan Kermavner o istem (Časopis za zgodovino in narodopisje 38, 1967, str. 293—295), knjižica Prvi junij 1924 v Trbovljah (stenografski zapisnik kazenske razprave v Celju dne 25., 26. in 27. novembra 1924 z dodanim politično-zgodovinskim okvirom spopada ter zgodbo o prepovedi in razveljavitvi prepovedi prve izdaje tega sten. zapisnika, kar je napisal Dušan Kermavner, ter opombami in drugimi podatki, kar je napisal France Klopčič (Ljubljana 1964, 198 strani), Vanek Šiftar: Janez Zver, borec proti monarhofašistični diktaturi v letih 1929—1930 (Časopis za zgodovino in narodopisje 37, 1966, str. 223—244), Franček Saje: Nastajanje enotnosti demokratičnih sil slovenskega naroda pred vojno (Prispevki za zgod. del. gibanja 6, 1966, str. 13—41), Franc Zadavec: Svobodoumni in napredni katoliški književnik v desetletju pred Osvobodilno fronto (prav tam str. 87—100), Ivan Kreft: Informacija o gibanju slovenskih narodnih revolucionarjev (SNR. Prav tam 7, 1967, str. 229—232), Pejo Damjanović: Tito na čelu Partije (Beograd 1968, 172 strani — slovenska izdaja knjige

z naslovom Trideset let na čelu partije (Ljubljana 1968) ima dodatek Alenka Nedog: Tito v Sloveniji (Kronika 1931—1940, str. 127—146), Alenka Nedog: O nastanku izjave treh komunističnih strank o slovenskem narodnem vprašanju (Prispevki za zgod. del. gibanja 7, 1967, str. 365—383), ista: Nekatera vprašanja iz ljudskofrontnega gibanja na Slovenskem v letih 1935—1937 (prav tam 6, 1966, str. 77—85), Pero Damjanović: Radnički pokret naroda Jugoslavije uoči osnivačskog kongresa KP Slovenije i KP Hrvatske (prav tam 7, 1967, str. 107 do 120), knjižica Trideset let po ustanovnem kongresu KPS (Ljubljana 1968, 76 strani) obsega manifest KPS iz leta 1937 ter govor Edvard Kardelj: Ob tridesetletnici ustanovnega kongresa KPS, Dušan Biber: Zunanjepolitična konstelacija v času ustanovnega kongresa KPS (Prispevki za zgod. del. gibanja 7, 1967, str. 355—364), diskusija o odmevu sovjetsko-nemškega pakta 1939 na Slovenskem (Prispevki za zgod. del. gibanja 7, 1967, str. 37, 263, 264, 267, 346, 444, 463 in naslednje z mnenji Kermavnerja, Udeta, Grafenauerja, Marinka, Fajfarja, Zihlerla), Vjekoslav Bratulić: Politički sporazumi izmedju kraljevine Italije i kraljevine SHS odnosno Jugoslavije nakon Rapalla (Jadranski zbornik 6, 1963/65, str. 5—70), Dušan Biber: Kočevski Nemci med obema vojnama (Zgodovinski časopis 17, 1963, str. 23—42), isti: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933—1941 (Ljubljana 1966, 482 strani), isti: Pregled izvora za pitanje jugoslovansko-nemačkih odnosa 1933—41 (Jugoslovenski istorijski časopis 2, 1963, št. 1, str. 59—72), Bogdan Krizman: Odnosi Jugoslavije s Njemačkom i Italijom 1937—1941 (Historijski zbornik 17, 1964, str. 227—257), Olga Janša: Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama (Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 173—189), Jože Šorn: Cene in mezde ter gospodarski položaj industrijskega delavstva na Slovenskem neposredno po prevratu (Prispevki za zgod. del. gibanja 7, 1967, str. 233—235), France Kresal: Zahteve za zakon o minimalnih mezdah (Prispevki za zgod. del. gibanja 7, 1967, str. 237—245), Jože Šorn: Nominalni porastek delavskih mezd in načini računanja draginjskih doklad v Sloveniji pred okupacijo (prav tam 6, 1966, str. 55—61).

ZGODOVINSKE PUBLIKACIJE V LETU 1969

Zbral Miloš Rybář

Bibliografija

KOKOLE, Jože: Bibliografija doktorskih disertacij univerze in drugih visokošolskih in znanstvenih ustanov v Ljubljani 1920—1968. Ljubljana, (Univerza) 1968. 235 + (I) str. 8°.

MUNDA, Jože: Bibliografija slovenskega marksističnega tiska. 11. april 1920 — 26. marec 1941. Knjige, brošure in časopisje. (V Ljubljani, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja 1969.) 121 + (II) str. 8°. (Bibliografija delavskega gibanja. D. 2. 1.)

Arheologija

CURK, Iva: Terra sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovlja. Beograd, Arheološko društvo Jugoslavije; Ljubljana, Slovensko arheološko društvo (1969). (VIII) + 68 str. + pril. 4°. (Dissertationes. 9.)

JACOBI, Bernhard: Stare kulture. (Verweht u. ausgegraben.) Arheološka odkritja zadnjih petdeset let. (Prev. Jože Kovačič.) Maribor, Obzorja 1969. 479 + (III) str. 8°. (Svet v knjigi. 69.) Ilustr.

KOROŠEC, Paola & Josip Korošec: Najdbe s koliščarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem barju. Fundgut der Pfahlbausiedlungen bei Ig am Laibacher Moor. (Prev. v nemšč.: Adela Žgur.) Ljubljana, (Mladinska knjiga) 1969. 165 + (II) str. + pril. 4°. (Arheološki katalogi Slovenije. /3.)

PIRKOVIČ, Ivo: Crucium. Rimska poštna postaja med Emono in Nevidunom. ... Dodatek ...: Arheološki spomini Ignaca Kušljana ... Ljubljana, Narodni muzej 1968

(1969). 121 + (II) str. + pril. 8°. (Situla. Razprave... Ser. v 8°. 10.) Z 1 sl.

RAZPRAVE Slovensk[e] akademij[e] znanosti in umetnosti. Razred za zgodovinske in družbene vede. 6. (Uredn. odb.: Srečko Brodar, France Stelè, Josip Kastelic in Josip Klemenc.) Ljubljana 1969. 432 str. + pril. 8°.

Obča zgodovina

CONTE, Arthur: Jalta. Delitev sveta. (Yalta ou le partage du monde. Prev. iz franc.: Marko Selan.) V Ljubljani, »Borec« 1969. 388 + (III) str. 8°.

DEBENHAM, Frank: Odkritja in raziskovanja. (Discovery and exploration.) Velika potovanja v neznanu. Uv. beseda Edward Shackleton. Prev. Dušan Savnik. (Ljubljana, Mladinska knjiga 1969.) 272 str. 4°.

GORIČAR, Jože: Oris razvoja socioloških teorij. (Od neposrednih predhodnikov do funkcionalizma.) Maribor, Obzorja 1969. 212 + (III) str. 8°.

GUSTINČIČ, Jurij: Češkoslovaška 1968. Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1969. 124 + (IV) str. + pril. 8°.

KARTUZIJANCI. ... Po franc. izvorniku prir. D[om] N[ikolaj] Bregant[.] Pleterje, Kartuzija 1969. 64 str. + pril. 8°.

LAMB, Harold: Hanibal sam proti Rimu. (Hanibal — one man against Rome. Prev. Vladka Langus.) Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1969. 316 + (III) str. 8°. (Biografije.)

- LOPEZ, Robert S[abatino]: Rojstvo Evrope. (Naissance de l'Europe. Prev. Marijan Bregant.) Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1969. 502 + (V) str. 8°. (Kultura in zgodovina.) Z zvd.
- MADER, Julius: Roparski zaklad. (Der Banditenschatz.) Dokumentarno poročilo o Hitlerjevem skritem zakladu zlata in orožja. (Prev. Milan Apih.) V Ljubljani, »Borrec« 1969. 172 str. + pril. 8°.
- MIHELČIČ, Franc: Cerkevna zgodovina. Vzori in boji. Učbenik za 8. razred osemletke (Sl. iz De Fabrisove zbirke.) 3. izd Ljubljana, (Vinko Furlan) 1969. 118 str. 8°.
- MUMFORD, Lewis: Mesto v zgodovini. (The city in history. Prev.: Branko Vrčon.) 1—2. Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1969. 8°. (Kultura in zgodovina.)
- NEKRIČ, A[leksandr] M.: 22 [Dva-ndvajset] junij 1941. (22. junja 1941 goda. Prev. Ciril Stani.) Ljubljana, (Mladinska knjiga) 1969. 200 + (III) str. 8°. (Pričevanja. 6.)
- NOVAK, Andrej: Komu Palestina. Kriza na Srednjem vzhodu. Ljubljana, (Mladinska knjiga) 1969. 166 + (II) str. 8°. (Pričevanja. 7.)
- SCOTT, George R[yley]: Najstarejša obrt. (A history of prostitution from antiquity to the present day.) Prostitucija od antike do današnjih dni. (Prev. Seta Oblak.) Ljubljana, Cankarjeva založba 1969. 205 + (II) str. + pril. 8°. (Bios.)
- SHIRER, William [Lawrence]: Vzpon in padec Tretjega rajha. (The rise and fall of the Third reich. Prev. Dušan Dolinar.) 1 — 2. Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1969. 8°. (Kultura in zgodovina.)
- STANIČ, Janez: Češkoslovaška nevarnost. Praška pomlad in praška zima. Ljubljana, (Mladinska knjiga) 1969. 136. 8°. (Pričevanja 5.)
- THOMAS, Hugh: Španija proti Španiji. (The Spanish civil war.) Kronika državljanske vojne. (Prev. Marko Selan.) V Ljubljani, Cankarjeva založba 1969. 491 + (VIII) str. + pril. 8°. (Bios.) Z zvd.
- Kulturna zgodovina**
- ALPES orientales V. Acta quinti conventus de ethnographia Alpium orientalium tractantis... Red. Niko Kuret. Ljubljana 1969. 304 str. + pril. 8°. (Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede. Dela 24 = Institut za slovensko narodopisje. 10.) Ilustr.
- DHOMME, Sylvain: Moderno gledališče v zadnjih sto letih. (La mise en scène contemporaine. Prev. Draga Ahačič.) Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1969. 303 + (IV) str. + pril. 8°. (Kultura in zgodovina.)
- HAUSER, Arnold: Socialna zgodovina umetnosti in literature. (Sozialgeschichte der Kunst und Literatur. Prev. Helena Menaše.) 1 — 2. V Ljubljani, Cankarjeva založba 1969. 8°. (Misel in čas.)
- KARDELJ, Edvard: Potovanje skozi čas. Ljubljana, Mladinska knjiga (1969). 96 str. 4°. (Naš čudoviti svet.) Ilustr.
- WOLLEY, Charles Leonard: Začetki civilizacije. (The beginnings of civilization. Slov. prev.: Helena Menaše, Boris Verbič in Branko Vrčon.) Ljubljana, DZS 1969. XIX + 488 str. + pril. 8°. (Zgodovina človeštva. 1. Zv. 2.) Ilustr.
- UNIFORME v zgodovini. (Besedilo in ur. kataloga: J. Karba. Fotograf.: fotolaboratorij Umetnostne galerije v Mariboru.) V Mariboru, Pokrajinski muzej 1969. 36 + (XXXII) str. 8°.
- Umetnost**
- ARTNER, Tivadar: Srečanje s srednjeveško umetnostjo. (A közepkor művészete. Iz nemšč. prev. France Bratkovič.) Ljubljana, Mladinska knjiga 1969. 263 + (III) str. 8°. Ilustr.
- COBELJ, Štefka: Die Barockmaler Strauss. [Baročni slikarji Straus-

- si.] (Text ins Deutsche übertragen von Mara Čepič.) T. 1—2. Klagenfurt, Verl. d. Geschichtsvereines f. Kärnten 1969. 4°.
- HAFNER, German: Kreta in Helada. (Kreta und Hellas.) (Iz nemšč. prev. Helena Menaše.) Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1969. 264 str. 8°. (Umetnost v slikah.)
- KAGANOVIČ, Avraam L.: Ruska umetnost. 17. in 18. stoletje. Iz ruščine prev. Franček Šafar. ... Ljubljana, DZS 1969. 165 + (II) str. 4°. Ilustr.
- KOMELJ, Ivan: Gotska arhitektura. Fotogr.: Niño Vranić. (Ljubljana, Mladinska knjiga 1969.) loč. pag. 4°. (Ars Sloveniae.)
- KOMELJ, Ivan: Sevniški grad in Lutrovska klet. (Ilustr. iz fototeke Zavoda za spomeniško varstvo SR Slovenije.) (V Ljubljani, Zavod za spomeniško varstvo SRS 1969.) 22 + (I) str. 8°. (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. 20.)
- KORNILOVIČ, Kira: Ruska umetnost. Od začetkov do konca 16. stoletja. Iz ruščine prev. Franček Šafar. ... Ljubljana, DZS 1969. 184 + (I) str. 4°. Ilustr.
- KULTURNI spomeniki v Sloveniji. Jugoslavija. ... (Besedilo Ivan Sedej. Foto Exportprojekt.) (Ljubljana, Gospodarska zbornica SR Slovenije 1969.) (40) str. 80. Vzp. nasl. angl., nem., srbohrv., franc., italij. Besedilo slov., angl., nem.
- LEVEX, Michael: Zgoščena zgodovina slikarstva od Giotta do Cézanna. (A concise history of painting from Giotto to Cézanne.) (Iz angl. prev.: Helena Menaše.) 549 barvnih posnetkov. Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1969. 326 str. 8°.
- MARIN, Marko: O pristnosti portretov Franceta Prešerna. (Fotogr. dela: Marjan Ravnikar.) V Ljubljani, Akademija za gledališče, radio, film in televizijo 1969. 62 str. 8°. (Informacije in raziskave. 2.)
- MUŠIČ, Marjan: Kapiteljska cerkev v Novem mestu — problem njene lomljene osi. Beograd, Filozofski fakultet, od. za istoriju umetnosti 1969. Str. 235—244 + 2 pril. 4°. [Ov. nasl.] Iz: Zbornik Svetozara Radojčića.
- PISCHEL, G[ina]: Zgodovina umetnosti. (Storia universale dell'arte.) Slikarstvo, kiparstvo, arhitektura, uporabna umetnost. Prev. Janko Moder. 1—3. (V Ljubljani), Mladinska knjiga (1969). 4°. Ilustr.
- READ, Herbert: Zgodovina moderne slikarstva. (A concise history of modern painting.) Od Cézanna do Picassa. (Prev. Helena Menaše.) Ljubljana, DZS; Beograd, »Jugoslavija« (1969). 374 str. 8°. Ilustr.
- STELÉ, France: Celjski strop. Umetnostno zgodovinska studija o stropu v »stari grofiji« v Celju. 2. izd. Celje, (Drž. založba Slovenije, Ljubljana) 1969. 40 + (III) str. + pril. 8°. Z 1 sl.
- STELÉ France: Ljubljanska verzija velike ikone sv. Nikolaja iz Barija. Beograd, Filozofski fakultet, od. za istoriju umetnosti 1969. Str. 287—293 + 1 pril. 4°. [Ov. nasl.] Iz: Zbornik Svetozara Radojčića.
- STELÉ, France: Slikarstvo v Sloveniji od 12. do srede 16. stoletja. (2. izd.) Ljubljana, Slovenska matica 1969. 361 + (II) str. 8°. Ilustr.
- ŠUMI, Nace: Arhitektura sedemnajstega stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Slovenska matica 1969. 173 + (II) str. 4°. Ilustr.
- ŠUMI, Nace: Baročna arhitektura. Fotogr.: Nenad Gattin. (Ljubljana, Mladinska knjiga 1969.) loč. pag. 4°. (Ars Sloveniae.)
- TORBRÜGGE, Walter: Prazgodovina Evrope. (Europäische Vorzeit.) (Iz nemšč. prev. Helena Menaše.) Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1969. 264 str. 8°. (Umetnost v slikah.)
- VRIŠER, Sergej: Mariborski grad. (Sl. gradivo je oskrbel avtor.) (Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije 1969.) 26 + (I) str. 8°. (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. 17.)

WESTENDORF, Wolfhart: Stari Egipt. (Das alte Ägypten.) (Iz nemšč. prev. Helena Menaše.) Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1969. (IV) + 260 str. 8°. (Umetnost v slikah.)

WOLF, Robert & Roland Millen: Rojstvo novega časa. (Iz angl. prev. Helena Menaše.) Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1969, 264 str. 8°. (Umetnost v slikah.)

ZADNIKAR, Marijan: Stiški samostan. (Fotogr. Srečka Habiča [itd.]) (Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije 1969.) 30 + (I) str. 8°. (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. 18.)

Delavsko gibanje

BRITOVŠEK, Marjan: Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno. Lenin v boju za tretjo internacionalo. V Ljubljani, CZ 1969. 418 + (I) str. + pril. 8°.

DVAJSET let samoupravljanja. (1950—1970. Ur. Slobodan Petrovič. Fotogr. Mihajlo Matić.) (Beograd, »Borba«, »Ekonomska politika« 1969.) 250 str. 4°. [Koledar.]

KLOPČIČ, France: Velika razmejitvev. Študija o nastanku komunistične stranke v Sloveniji aprila 1920 in o njeni dejavnosti od maja do septembra 1920. Ljubljana, DZS 1969. 280 str. 8°.

KOLEDAR zgodovine KPJ-ZKJ. (Ur.: Janko Liška. Slike izbral: Miro Luštek.) (Ljubljana, »Komunist« 1969.) b. pag. 8°.

LISCA 1938 [tisoč devetsto osemindeset]. (Ur.: Marjan Kunej.) Ljubljana, »Komunist« 1969. 53 + (X) str. 8°. Ilustr.

MUZEJ ljudske revolucije Slovenije... Katalog in razstavo pripravil: Milan Brezovar (itd.)... (Ljubljana 1969.) (74) str. 8°. Ilustr.

OB 50 [petdeset]-letnici KPJ-ZKJ. Izbor člankov. (Ur.: Vljako Križovak.) (Ljubljana, Odbor za proslavo 50-letnice KPJ-ZKJ Slovenije in »Komunist« 1969.) 160 + (II) str. 8°.

ORIS kronologije delavskega gibanja na Slovenskem 1967—1868. (Sest. sodelavci Inštituta za zgodovino delavskega gibanja.) Ljubljana, (Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije) 1969. 192 str. 8°.

USTANOVITEV. (Dokumenti ustanovnega kongresa komunistične stranke v Sloveniji 11. aprila 1920. Zbral in ur. France Klopčič.) (V Ljubljani, Cankarjeva založba 1969.) 72 + (IV) str. + pril. 8°. (Dokumenti štirih generacij. 1.)

Jugoslavija

BOJ. (Struggle. Prev. iz slov. in predg. napisal Louis Adamič. Prev. iz angl. Jože Stabej.) Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1969. 40 + (I) str. + pril. 8°.

DEDIJER, Vladimir: Izgubljeni boj J. V. Stalina 1948—1953. (Prev. Božidar Pahor in Andrej Novak. Sl. je izbr. avtor.) Ljubljana, Delo 1969. 381 + (I) str. + pril. 8°.

IZ preteklosti makedonskega ljudstva. (Svetlini na minatoto.) (Skopje, Radio-televizija in Sekretariat za informacije SR Makedonije 1969.) 269 + (I) str. 8°.

MARIČ, Mihailo: Kralj Peter in begunska vlada. (Kralj i vlada u emigraciji. Prev. Marko Selan.) (V Ljubljani, »Borec« 1969. 464 str. 8°. Ilustr.)

Slovenija in Slovenci

BOŽIČ, Branko: Zgodovina slovenskega naroda. (V Ljubljani), Prešernova družba 1969. 229 + (II) str. + pril. 8°. Ilustr.

INFORMACIJA ob 100-letnici »Slovenskega tabora« v Sevnici... Zbral in sest. po virih, navedenih v tekstu, Rudi Cimperšek. V Sevnici, b. t. 1969. (I) + 2 + 2 + 45 str. + pril. 4°. Razmnoženo.

LONDONSKI sporazum. (Ob petnajstletnici. Oktober 1954 — oktober 1960.) Ponatis iz Primorskega dnevnika glavnih dokumen-

- tov: Spomenice o soglasju, Posebna statuta in dr. (Trst), Založništvo tržaškega tiska 1969. 16 str. 8°.
- MOHORIC, Ivan: Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem. (Sl. je pripravil in ur. Miloš Magolič.) 1. Doba samoniklega železarstva. Od pradob do ugasitve plavžev in opustitve rudarjenja na Karavankah. V Ljubljani, Mladinska knjiga 1969. 434 + (X) str. + pril. 8°.
- NE vdajmo se! Ob stoletnici briškega tabora. 1869—1969. (Uredn. odb.: Božo Mrevlje, Branko Marušič in Ludvik Zorzut.) Dobrovo v Brdih, (Pripravljalni odbor za proslavo stoletnice tabora v Brdih 1969). 52 str. 8°.
- OB stoletnici slovenskega tabora v Sevnici. 2. V. 1869—2. V. 1969. (Zbral in ur. uredn. odb.) (Sevnica, Občinska konferenca SZDL 1969.) 60 + (IV) str. 8°. Ilustr.
- OB stoti obletnici vižmarskega tabora. Ljubljana, (Odbor za proslavo 100-letnice vižmarskega tabora pri mestni konferenci Socialistične zveze delovnega ljudstva Ljubljane) 1969. 31 + (XVI) str. 8°. [Ov. nasl.]
- PAHOR, Miroslav: Sto let slovenskega ladjarstva. 1841—1941. Piran, Splošna plovba 1969. 40 str. 4°. Ilustr. Pril. I. »Informatorja« 3/69.
- PLETERSKI, Janko: Jugoslovanski problem pri Vseslovenski ljudski stranki do leta 1917. Zagreb, JAZU, odjel za društ. nauke 1969. Str. 121—130. (Ov. nasl.) Iz: Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države.
- ROTAR, Janez: Socialna in politična misel. Podlimbarskega. V Ljubljani, Slovenska matica 1969. 314 + (II) str. 8°. (Razprave in eseji. 14.)
- SFILIGOJ, Avgust: Slovenska demokratska zveza v Gorici. 1947—1969. Gorica, samozal. 1969. 194 + (I) str. 8°.
- SLOKAN, Jaka: XIX. [Devetnajsti] kongres E(vropskega) H(meljarškega) B(iroja), Ljubljana, 7.—10. VIII. 69. (Prev. Janko Golias [itd.]). (Celje-Maribor, »Styria; Novi Sad, »Kooperativa« 1969.) 96 str. 8°. [Ov. nasl.] [Z zgodovino hmeljarstva v Sloveniji]
- SLOVENSKE dežele na zemljevidih od 16. do 18. stoletja. (Za tisk pripr. in razlago napisal Valter Bohinec.) V Ljubljani, Cankarjeva založba — Trubarjev antikvariat 1969.) F°. 9 kosov v mapi.
- UDE, Lojze: Deklaracijsko gibanje na Slovenskem. Zagreb, JAZU, odj. za društ. nauke 1969. Str. 141—157. 8°. [Ov. nasl.] Iz: Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države.
- VALVASOR Johann Weikhard Frhr von & Mirko Rupel: Valvasorjevo berilo. 2., izpop. izd. Ur. Branko Reisp. (Študijo o Valvasorjevem grafičnem delu je napisal France Stelè.) Ljubljana, Mladinska knjiga 1969. 604 str. + pril. 8°. Ilustr.
- ZUPANIČ, Ivo: Zgodovina vinogradništva Slovenskih goric. Maribor, Obzorja 1969. 114 + (III) str. 8°. Ilustr.
- ZWITTER, Fran: O razvoju trijalizma u okviru habsburške monarhije — osvrt na referate. Zagreb, JAZU, odj. za društ. nauke 1969. Str. 289—291. 8°. [Ov. nasl.] Iz: Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države.

Narodnoosvobodilna borba

- BEZLAJ-KREVEL, Lida: Razvoj narodnoosvobodilnega gibanja v Brdih in Benečiji po kapitulaciji Italije. (Nova Gorica, ZZB in Goriški muzej, 1969.) 32 + (I ov.) str. + corr. 8°. Ilustr.
- GERČAR, Janez: Begunje, priča narodovega trpljenja. V Ljubljani, »Borec« 1969. 217 + (II) str. 8°. Ilustr.

- GRAT, Ladislav-Kijev: V metežu. (Besedilo, ur.: Katja Spur.) V Ljubljani; »Borec« 1969. 579 + (III) str. 8°, ilustr.
- IZBRANI materiali o razvoju ljudske oblasti v Jugoslaviji. (: 1941—1945.) 2. dop. izd. Izbr. in ur.: Vanek Šiftar. Maribor, Višja pravna šola 1969. (VII) + V + 218 str. 4°.
- KIAUTA, Ladislav: Na bojni črti osemnajste. Zgodovinski oris 18. divizije NOV in PO Jugoslavije. (Avtorja zemljevida V. Bohinec in Fr. Planina.) V Ljubljani, »Borec« 1969. 703 + (III) str. + 1 zvd. 8°. Ilustr.
- LITIJSKI zbornik NOB. 1. Ljubljana, (Skupščina občine Litija) 1969. 358 + (II) str. + 1 pril. 8°. Ilustr.
- MIKUŽ, Metod: Slovensko partizansko gospodarstvo v luči partizanskih dokumentov. V Ljubljani, »Borec« 1969. 316 + (III) str. 8°. Ilustr.
- NIKOLIČ, Nikola: Taborišče smrti Jasenovac. (Prev. Jože Zupančič.) V Ljubljani, »Borec« 1969. 400 str. 8°. Ilustr.
- PERVANJE, Edvin & Jože A. Hočvar: Četrta prekomorska brigada in zavezniška pomoč NOV in POJ. (Zvd in skice narisal Roman Antolin.) Ljubljana, (Osrednji odbor prekomorskih brigad in »Partizanska knjiga«) 1969. 360 + (V) str. 8°. (Knjižnica NOV in POS. 25. 3.)
- POSLOVILNA pisma žrtev za svobodo. 2. razš. in dop. izd. Poslovilnih pisem za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski. (Glavna ur. Milan Ževart, Stane Terčak.) Maribor, Obzorja 1969. 498 + (II) str. + 1 pril. 8°. Ilustr.
- REVOLUCIJA in umetnost. Risbe iz zaporov in taborišč. (Študija, biogr., seznam del Vera Visočnik. Izbrali in ur.: Aleksander Bassin, Vladimir Lakovič, Vera Visočnik. Prev.: Mihajlo Milanović [itd.].) (Nova Gorica, »Soča« 1969.) (257) str. 4°. (Knjižnica NOV in POS. Likovna zbirka.) Besedilo slov., srbohrv., angl., ital., rus.
- ŠMIT, Jože & Rado Bordon & Albert Klun: Peta prekomorska brigada Ivana Turšiča-Iztoka. (Zvd in skice narisal Roman Antolin.) Nova Gorica, (»Soča«) 1969. 8°. (Knjižnica NOV in POS. 25. 4.) 2 kosa: [Osn. delo.], Abecedni seznam preživelih... (Sest. Albert Klun.)
- TERČAK, Stane: Štirinajsta. Kratak opis pohoda XIV. divizije na Štajersko. (Celje, Muzej revolucije 1969.) 20 + (I ov.) str. 8°. [Čelni nasl.] Ilustr.
- XIII. [TRINAJSTI] pohod »Po tleh partizanske Ljubljane« za leto... Ljubljana, (Odbor za pohod) 1969. 148 + (5) str. + pril. 8°.
- VILHAR, Srečko & Albert Klun: Narodnoosvobodilni boj Primorčev in Istranov na Sardiniji, Korziki in v južni Franciji. Nova Gorica, (»Soča«) 1969. 8°. (Knjižnica NOV in POS. 36.) 2 kosa.
- ZAMLJEN, Jože-Drežče: Šentjošt, gnezdo belogardizma na Slovenskem. Novo mesto, Odbor gorganskega bataljona 1969. 57 + (I) str. + pril. 8°. Z avtorj. sl.
- ZBORNİK dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov. D. 6. Borbe v Sloveniji. 13. 1944. (: April-maj.) Ljubljana, (Inštitut za zgodovino delavskega gibanja) 1969. 806 + (II) str. 8°.

Krajevna zgodovina in krajepis

- JEKLO in ljudje. Jeseniški zbornik. 2. (Jesenice, Skupščina občine) 1969. 309 + (II) str. + pril. 8°.
- KAMNIŠKI zbornik. 12. (Kamnik, Muzej) 1969. 174 + (II) str. + 1 zvd. 8°. Ilustr.
- KRANJ. ([Napisali] Andrej Valič [itd.].) (Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije 1969.) 32 str. 8°. (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. 19.) Ilustr.
- LEŠNIK, Rudi: Atomske toplice. (Zbral in ur. R. L. Sotelski [ps.]) (Šmarje pri Jelšah, Odbor za izgradnjo Atomskih toplic pri

- skupščini občine; Podčetrtek, Turistično društvo 1969.) 36 + (I ov.) str. 8°. Ilustr.
- LOŠKI razgledi. 16. V Škofji Loki, Muzejsko društvo 1969. 288 + (II) str. 8°. Ilustr.
- MAJENCA v Dolini nekoč in danes. (Trst, t. Graphis [1969].) 17 str. 8°. [Ov. nasl.] Ilustr. [Vaški majski praznik v Dolini pri Trstu s kratko zgodovino vasi.]
- MENGEŠKI zbornik. 2. Snopič 1—2. (Mengeš, Krajevna skupnost [1969].) 8°. Ov. nasl.: 800 let Mengša.
- NOVO mesto. 1365—1965. Prispevki za zgodovino mesta. (Zbral in ur. uredn. odb.: Janko Jarc [itd.].) Maribor, Obzorja; Novo mesto, Dolenjska založba 1969. 237 + (II) str. 8°. Ilustr.
- POETOVIO — Ptuj. 69-1969. Zbornik razprav ob tisočdevetstoletnici. (Ur. Vladimir Bračić.) Maribor, Obzorja 1969. 256 + (III) str. 8°. Ilustr.
- POETOVIO LXIX [undeseptuagesimo]. Ptuj 1969. (Odg. ur. Rozika Žigon. Fotogr. Stanko Kosi, Jože Vrabl in Miloš Švabič.) (Ljubljana, »Občan« 1969.) 28 + (I ov.) str. 4°. [Ov. nasl.]
- POMURJE. Turistični vodnik. (Ur. Bela Sever. Gradivo so prispevali Vlasta Koren [itd.]. Fotogr. Jože Kološa. Vinjete Irina Rahovsky-Kralj.) Murska Sobota, Pomurska založba 1969. 232 str. 8°.
- ZBORNİK občine Grosuplje. Gospodarska, kulturna in zgodovinska kronika. 1. Grosuplje, (uredn. odb.) 1969. 179. str. str. + 1 pril. 8°. Ilustr.
- Biografije, spomini**
- AHCIN, Anton-Darko: Spomini iz štirih brigad. (Prir. Drago Vresnik.) Maribor, Obzorja 1969. 329 + (IV) str. 8°. Ilustr.
- CERMELJ, Lavo: Spomini na moja tržaška leta. (Ljubljana), Slovenska matica 1969. 168 + (III) str. + pril. 8°. (Spomini in srečanja. 4.)
- ČUDODELNIK s Primskovega. Jurij Humar. (:1819—1890.) Prir. Janez Žurga O. F. M. V Celovcu, Družba sv. Mohorja 1969, 104 str. 8°.
- GAULLE, Charles de: Vojni spomini. 3. Rešitev. (Le salut.) 1944—1946. (Prev. Bogomil Fatur.) Ljubljana, DZS; Beograd, Prosveta 1969. 632 + (II) str. + 1 zvd. 8°.
- HO-CHI-MINH: Spisi, pisma, govori. 1920—1967. (Prev.: Maruša Bravničar [itd.].) V Ljubljani, Cankarjeva založba 1969. 367 + (VII) str. 8°.
- HOČEVAR, Pavla: Pot se vije. Spomini. (V Trstu), Založništvo tržaškega tiska (1969). (IV) + 164 + (II) str. 8°. Ilustr.
- JUGOSLOVANI v Oktobru. Zbornik spominov udeležencev oktorske revolucije in državljanske vojne v Rusiji (:1917—1921.). (Ur. France Klopčič. Prev. iz srbohrv. Jože Zupančič.) V Ljubljani, »Borec« 1969. 789 + (I) str. 8°. Ilustr.
- JURČEC, Ruda: Skozi luči in sence. (:1914—1958.) Tretji del. (:1935—1941.) Buenos Aires, (Editorial Baraga) 1969. 414 + (IV) str. + pril. 8°.
- KLUN, Marija (: Schw. Michaela.): Fürstbischof Anton Martin Slomšek in Kärnten. Klagenfurt, St. Hermagoras Bruderschaft 1969. 222 + (I) str. + pril. 8°.
- KOTNIK, Stanko: Po domovih naših pisateljev. (Fotogr. posnel avtor.) (V Ljubljani), Mladinska knjiga 1969. 108 + (II) str. 8°. (Moja knjižnica. Razred VIII. 4.)
- KOTNIK, Stanko: Podobe slovenskih pisateljev in njihovih domov. (Sl. gradivo zbral in spremno besedo napisal Stanko Kotnik. Podobe izdelal Rudi Gorjup.) Maribor, Obzorja (1967 [1969]). (29 + I ov.) str. 8° p. f. [Ov. nasl.]
- KREFT, Ivan: Ob 35-letnici Ljudske pravice in 50-letnici Zveze komunistov. (2. izd.) Maribor, Obzorja 1969. 293 + (IX) str. 8°.

- KUMER, Mirko: Po sili vojak. Pot koroškega Slovenca, skozi drugo svetovno vojno. V Celovcu, Družba pr. Mohorja 1969. 312 str. + pril. 8°.
- LAVRIN, Janko: Gogolj. Življenje in delo. (Prev. iz angl. rkp. Janez Gradišnik.) Maribor, Obzorja 1969. 144. str. 8°. Ilustr.
- LAVRIN, Janko: Tolstoj. (Lev Tolstoj in Selbstzeugnissen und Bild-dokumenten.) Življenje in delo. (Prev. Janez Gradišnik.) Maribor, Obzorja 1969. 173 + (II) str. 8°. Ilustr.
- LESKOVEC, Karel: Križpotja. 2. Nova Gorica, (»Soča«) 1969. 468 + (II) str. 8°.
- MANVELL, Roger & Heinrich Fraenkel: Goebbels. (Doctor Goebbels.) Demagog in propagandist nasilja. (Prev. Jože Fistrovič.) Maribor, Obzorja 1969. 416 + (III) str. + pril. 8°. (Svet v knjigi. 72.)
- MANVELL, Roger & Heinrich Fraenkel: Göring. (Hermann Göring.) Hitlerjev paladin. (Prev. Jože Fistrovič.) Maribor, Obzorja 1969. 568 + (III) str. + pril. 8°. (Svet v knjigi. 73.)
- MANVELL, Roger & Heinrich Fraenkel: Himmler. (Heinrich Himmler.) Malomeščan in množični morivec. (Prev. Jože Fistrovič.) Maribor, Obzorja 1969. 401 + (II) str. + pril. 8°. (Svet v knjigi 74.)
- NEDOG, Alenka: Tonè Tomšič. Oris življenja in revolucionarnega delovanja. (: 9. 6. 1910—21. 5. 1942. :) V Ljubljani, »Borec« 1969. 394 + (II) str. + pril. + corr. 8°. Ilustr.
- OMAHEN, Janko: Obiski pri Ivanu Cankarju. Maribor, Obzorja 1969. 184, str. 8°. Ilustr.
- OSNJAK, Jožko: Pod Matajurjem. Spomini in zapisi iz Beneške Slovenije. V Ljubljani, »Borec« 1969. 389 + (I) str. + 1 zvd. 8°. Ilustr.
- PAGE, Bruce & David Leitch & Phillip Knightley: Dvojni agent Philby. (Philby the spy who betrayed a generation. Prev. Jože Fistrovič.) Ljubljana, Cankarjeva založba 1969. 283 + (III) str. + pril. 8°. (Bios.)
- POLIČ, Radko: Dobra reka. Zapis iz dnevnika spomina. (: 1948—1951. :) Maribor, Obzorja 1969. 133 + (I) str. 8°.
- ROŽNIK, Franc: Skozi življenje. 1. Mladostna leta. Ljubljana, (samozal.) 1969. 248 str. 8°. Ilustr.
- M. VILHAR. 1818—1871. (Uredn. odb.: Knafelc Franc, Tomšič Tone, Marinčič Janez, Kristan Stane. Likovna oprema: Knafelc Franc.) (Zagorje-Postojna, MKPD »Miroslav Vilhar« [1969].) (9) f. 4°. (V počastitev stoletnice tabora na Kalcu.)
- ZAPISKI o Vekoslavu Špindlerju. (Zbral in ur. Ciril Golouh.) Maribor, (Delo, Informacije-Propaganda Celje) 1969. 38 + (II) str. 8°. Ilustr.
- ZRNEC, Tone: Po Baragovi deželi. (Risbe: France Gorše.) Toronto, (Slov. šola Marije Pomagaj) 1969. 117 str. + 3 zvd. 8°.
- ZUKOV, Georgij Konstantinovič: Spomini in premišljanja. (Vospominanija i razmyšlenija. Prev. Jože in Milena Zupančič.) Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1969. 746 + (V) str. + pril. 8°.

Slovstvo

- LEGIŠA, Lino: V ekspresionizmu in novi realizem. Ljubljana, Slovenska matica 1969. 449 + (I) str. 4°. (Zgodovina slovenskega slovstva. 6.)
- POGAČNIK, Jože: Zgodovina slovenskega slovstva. 2. Klasicizem in predromantika. 3. Klasika in romantika. Maribor, Obzorja 1969. 8°.
- SLODNJAK, Anton: Jugoslovanske književnosti v dobi romantike, njihovi medsebojni odnosi in mesto v svetovni književnosti. ... (VI. kongres Zveze slavističnih društev Jugoslavije, Budva 1969. Referati.) Titograd, Uprava Zveze slavist. društev Jugoslavije (1969). 15 str. 8°. [Ov. nasl.]

STUDIA Slovenica Monacensia. In honorem Antonii Slodnjak septuagenarii. (Red.: Hans-Joachim Kissling.) München, Trofenik 1969. (VII) + 182 + (I) str. + 1 pril. 8°. (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slovenien. 5.) Z 2 sl.

Solstvo, prosveta in učbeniki

DESET let delavskih univerz na Slovenskem.... (1959—69.) Ljubljana, (Zveza delavskih univerz Slovenije) 1969. 77 + (I) str. 8°. Ilustr.

GROBELNIK, I[van]: Vaje iz zgodovine. 7. razred osnovne šole. (Kartografsko obdelal Peter Svetnik.) (Ljubljana, DZS 1969.) (16) str. 4°.

HASL, Drago: Petdesetletnica slovenske glasbene šole v Ptujju. 1919—1969. (Fotogr.: Langerholc.) Ptuj, (Šolska skupnost glasbene šole) 1969. 62 + (I) str. + corr. 8°.

OB petdesetletnici meščanske šole v Ljutomeru. 1919—1969. (Zbral in ur.: Drago Novak.) Ljutomer, (Gimnazija »Frana Miklošiča«) 1969. 66 + (I) str. 8°. Ilustr.

OB stoletnici osemletne obvezne osnovne šole na Slovenskem 1869—1969. Razstava... (Ur. kataloga France Ostanek. Prev. v angl. Mojca Lokar.) Ljubljana, (Slovenski šolski muzej) 1969. 64 str. 8°. Ilustr.

ODDELEK za montanistiko. (1919—1969. Napisali Jože Duhovnik [itd.]) Ljubljana, Fakulteta za naravoslovje in tehnologijo 1969. 37 str. 8°. [Ov. nasl.] Z 2 sl.

PETAUER, Leopold: Zgodovina za gimnazije in sorodne srednje šole. 1. Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1969. 198 + (VII) str. + pril. 8°. Ilustr.

50 [PETDESET] let slovenske gimnazije v Kočevju. (Ur. uredn. odb. Sl. material: Stane Jarm, Miha Briški. Statistične podatke zbral in ur. Miloš Humek.) (Kočevje, Gimnazija 1969.) 147 + (VIII) + (I ov.) str. 8°. [Ov. nasl.]

PETDESET let slovenske univerze v Ljubljani. 1919—1969. (Glavni ur. Roman Modic.) Ljubljana 1969. 661 + (I) str. + 1 pril. 4°. Ilustr.

130 [STO TRIDESET] let osnovne šole v Grižah. Celje, (Uredn. odb.) 1969. 67 + (I) str. 8°. Ilustr.

ŠKERL, France: Zgodovina za osmi razred osnovnih šol. Ljubljana, Državna založba Slovenije 1969. 254 str. + pril. + corr. 8°. Ilustr.

ŠKERL, France: Zgodovina za osmi razred osnovnih šol... Za slepe prir. France Rožanec. V Ljubljani, Zveza društev defektologov Jugoslavije, Društvo defektologov Slovenije 1969. b. pag. f°.

63. [TRIINŠESTDESETO] izvestje gimnazije Dušana Kvedra v Ptujju 1869—1969. (Ur. uredn. odb.) Ptuj, (Drž. založba Slovenije v Ljubljani) 1969. 211 + (IV) str. 8°. Ilustr.

V nove čase. Ob otvoritvi nove šole v Miklavžu pri Ormožu. (Uredniški odb.: Ciril Unuk, Miroslav Tramšek, Karel Koren. Sl. na ovitku je delo Antea Trstenjaka.) Miklavž pri Ormožu, osnovna šola 1969. 65 + (I) str. 8°. Ilustr.

WEBER, T(omaž): Vaje iz zgodovine. (Za) 8. razred osnovne šole. (Kartogr. obdelal Peter Svetik.) (Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1969.) (16) str. 4°.

ZGODOVINSKA čitanka. Za 6. razred osnovnih šol. Sest. Milko Kos, Ferdo Gestrin in Vasilij Melik. Ljubljana, Drž. založba Slovenije 1969. 70 + (II) str. + pril. 8°.

ŽLEBNIK, Leon: Obča zgodovina pedagogike. 4., neizprem. izd. Ljubljana, DZS 1969. 390 + (I) str. 8°. Ilustr.

Tiskarstvo, časnikarstvo

BERČIČ, Branko: Tiskarstvo na Slovenskem. Zgodovinski oris. (Po literaturi in gradivu Ivana Matičiča) Ljubljana, (Odbor za proslavo 100-letnice grafične organizacije na Slovenskem) 1968 (1969). 412 + (III) str. + 1 zvd. 8°.

- ČESEN, Frank: Odlomek iz zgodovine St. Clair avenije. — (Jože Bajec: Biografije urednikov in publicistov slovenskega izseljeniškega časopisja v ZDA. Ljubljana, Slov. izseljenska matica 1969. 32 str. 8°. [Ov. nasl.] (Slovenska izseljenska matica. Knjižica sekcije za zgodovino. 6.) Iz: Slovenski izseljenski koledar 1970.
- GERLANC, Bogomil: Tisk slovenske knjige na Primorskem. I. Od začetkov do konca 1918. Trst, b. t. 1969. 20. str. 8°. Ilustr.
- PROSLAVA stoletnice ustanovitve grafične organizacije na Slovenskem. ... (V Ljubljani, Odbor za proslavo 1969.) 19 + (XVI) str. 8°. Ilustr. Ov. nasl.: Sto let grafične organizacije na Slovenskem.
- VATOVEC, Fran: Prva pojava slovenačke periodične štampe. (:Separat iz knjige »Počeci štampe jugoslovanskih naroda«.) Beograd, Jugosl. inst. za novinarstvo 1969. Str. 27—49. 8°.
- VATOVEC, Fran: Slovenska in jugoslovanska časniška beseda. (Trst), Založništvo tržaškega tiska 1969. 97 + (III) str. 8°.
- Podjetja, društva, ustanove**
- DULAR, Jože: Metliški gasilci. Sto let najstarejšega gasilskega društva na Slovenskem. (V Metliki, Gasilsko društvo) 1969. 116 str. 8°. Ilustr.
- GORAM pozdrav. 50 let Plan. društva Prevalje. (Prevalje 1969). 32 + (II ov.) str. 8°. [Ov. nasl.] Ilustr.
- KRŠKA župnija praznuje 75 let svojega obstoja. (Krško, Župnijski urad [1969].) 8 str. 8°. Z 1 sl.
- LJUDSKI oder. 44° aniversario. 1925—1969. (Ur. in likovno oblikovanje: Armando Blažina.) Buenos Aires, Ljudski oder 1969. 40 str. 4°. Ilustr.
- METKA, tekstilna tovarna in konfekcija. Celje. (1929—1969. 40[let].) (Celje 1969.) 14 + (I) str. 8°. Ilustr.
- 80 [OSEMDESET]-letnica ustanovitve pevskega društva »Danica« na Kontovelu. (:1889—1969.:) (Ur. M. Pertot.) (Prosek-Kontovel, Prosvetno društvo [1969]. 24 str. 8°.
- PETDESETLETNI jubilej plavalnega kluba Ilirija. 1919—1969. ([Ljubljana], PK Ilirija [1969].) 24 str. 8°. [Ov. nasl.] Ilustr.
- 95 [PETINDEVETDESET] let dela in uspehov pihalnega orkestra jeseniških železničarjev. (1874 do 1969.) (Jesenice, Železarna 1969.) (16) str. 8°. [Čelni nasl.] Ilustr.
- PETNAJST let Splošne plovbe. 1954 do 1969. (Odg. ur. Karel Strukelj.) Piran 1969. 42 + (II) str. 4°. Ilustr. Pril. II. »Informatorja« 3/69.
- PLANICA 1934—1969. (Izbr. in ur.: Voje Šerbec in Andrej Novak.) (Ljubljana, Komisija za tisk in propagando pri Organizacijskem komiju Planica 1969.) (52 + I ov.) str. 8°. [Ov. nasl.]
- 100 [STO] let tehnike in kulture. (Almanah ob 120-letnici železnic na Slovenskem, 106-letnici Železniških delavnic in 100-letnici prve železničarske godbe. Gradivo zbrali in ur.: Ivan Levec [itd.].) Maribor, (Uredn. odb. »Odmev tovarne«) 1969. (II) + 56 + (VIII) str. 8°. Ilustr.
- STO let Železarne na Jesenicah. (Avtor: Miloš Magolič.) (Jesenice 1969.) 28 str. 8°. [Čelni nasl.] Ilustr.
- SVETLOBA izpodriva temo. Zbornik slepih Slovenije. (Prir. in ur.: Vekoslav Mlekuž.) (V Ljubljani), Republiški odbor Zveze slepih Slovenije 1969. 329 + (V) str. 8°. Ilustr.
- UN secolo di vita. 1869 Maribor — 1969 Roma. Cento anni al servizio della Chiesa. Sto let v službi Cerkev. Sto godina u službi Crkve. A century of service in the Church. Cien años al servicio de la Iglesia (Roma, Congregazione generale delle Suore Scolastiche Francescane 1969.) 330 str. + pril. 4°. [Zgodovina slovenskih šolskih sester. Besedilo v 5 jezikih.]
- ZLATI jubilej telesne vzgoje na Ravnah na Koroškem. 1919—1969. Ravne, (Partizan) 1969. 29 + (I) str. 8°. Ilustr.

SINOPSIS

Metod Mikuš, red. univ. prof., Ljubljana: **Donesek k zgodovini Osvobodilne fronte.** Ustanovitev OF 27. marca 1941 in takojšnji oboroženi boji proti okupatorju sta bila historični imperativ, ki mu je sledil slovenski narod zelo spontano. Organizacija OF je bila posebnost, ki je ostali jugoslovanski narodi ne poznajo. Po raznih pokrajinah se je razvijala različno, a vendarle uspešno. Po osvoboditvi je prešla OF v Socialistično zvezo delovnega ljudstva.

A Contribution to the History of the Liberation Front. The founding of the Liberation Front (OF) on April 27, 1941 and the immediate armed struggle against the occupator were a historical imperative which was very spontaneously followed by the Slovene people. The organization of the Liberation Front was a specific form of resistance, not to be found with the other Yugoslav nations. In various regions it developed differently but nevertheless successfully. After the liberation the Liberation Front passed into the Socialist Alliance of the Working People.

Zusammenfassung: **Ein Beitrag zur Geschichte der Volksbefreiungsfront.** UDK 329.71(497.12) »1941/1945«

France Škerl, višji znanstv. sodelavec, Ljubljana: **Drugi tržaški proces.** Podane so glavne faze in glavne značilnosti sodnega procesa proti skupini primorskih Slovencev v Trstu v prvi polovici decembra 1941.

The Second Trieste Process. The article brings the main phases and the main characteristic of a trial of a group of Slovenes in Trieste in the first half of December 1941.

Zusammenfassung: **Der zweite Prozess von Triest.** UDK 340.96(453.33) »1941«

Tone Ferenc, znanstv. sodelavec, Ljubljana: **Izgnanci kot cenena delovna sila nemškega rajha.** Nacisti so izgnali v rajh okoli 80.000 oseb iz Slovenije, Alzacije, Lotaringije in Luxemburga. Avtor opisuje usodo slovenskih izgnancev, ki so jih v rajhu uporabili kot zelo slabo plačane delavce, jih pa tudi nameravali naseliti kot koloniste v distriktu Lublin na Poljskem.

Exiles as a Cheap Labour of the German Reich. The Nazis exiled into the 'Reich' approximately 80.000 persons from Slovenia, Alsace-Lorraine, and Luxemburg. The author describes the fate of the Slovene exiles who were in the 'Reich' used as very cheaply paid workers and who were to settle down as colonists in the district of Lublin in Poland.

Zusammenfassung: **Die Absiedler als billige Arbeitskräfte des Deutschen Reiches.**

UDK 325.254.6(430=863) »1941/1945«

Mirko Stiplovšek, univ. asistent, Ljubljana: **O razvoju oblasti v osvobojeni Moravski in Zgornji Savinjski dolini.** Enote IV. operativne cone so Moravško dolino osvobodile marca 1944, avgusta in septembra pa še Zgor-

njo Savinjsko dolino. Tu so izvolili odbore OF takoj po končanih bojih, tam pa šele novembra. Tu in tam so odbori opravili pomembna politična in druga dela.

About the Development of the People's Rule in the Valleys of Moravška dolina and Zgornja Savinjska dolina. The units of the 4th operative zone liberated Moravška dolina in March 1944, and Zgornja Savinjska dolina in August and September of the same year. In the former valley committees of the Liberation Front were elected immediately upon the end of fighting, in the latter valley only in November. In both areas the committees performed important political and other tasks.

Zusammenfassung: **Über die Entwicklung der Volksgewalt im befreiten Tal von Moravče und im Oberen Savinjatal.**

UDK 342(497.12-116)

Milan Ževart, direktor muzeja, Maribor: **Narodnoosvobodilna vojna v Šaleški dolini.** Razprava daje pregled narodnoosvobodilne vojne v tem delu Slovenije v letih 1941—1945. Razdeli ga v 7 period in podrobno obravnava vsako izmed njih.

The National Liberation Struggle in the Valley Šaleška dolina. The study brings a survey of the national liberation struggle in this area of Slovenia during the years 1941—1945. The national liberation struggle here is divided into seven periods, each of which is discussed separately in detail.

Zusammenfassung: **Der Volksbefreiungskampf in Šaleška dolina.**

UDK 940.541(497.12-116)

KAZALO
СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

RAZPRAVE
СТАТЬИ — STUDIES

- Metod Mikuž, Donesek k zgodovini Osvobodilne fronte 3—30
Вклад в историографию Освободительного фронта
A Contribution to the History of the Liberation Front
UDK 329.71(497.12) "1941/1945"
- France Škerl, Drugi tržaški proces 31—45
Второй триестинский судебный процесс
The second Trieste Process
UDK 340.96(453.33) "1941"
- Tone Ferenc, Izgnanci kot cenega delovna sila nemškega rajha 47—59
Высланные — дешевая рабочая сила немецкого райха
Exiles as a Cheap Labour of the German 'Reich'
UDK 325.254.6(430=863) "1941/1945"
- Mirko Stiplovšek, O razvoju ljudske oblasti v osvobojeni Morav-
ški in Zgornji Savinjski dolini 61—80
Развитие народной власти в освобожденных долинах Морав-
ской и верхнего течения р. Савиньи
About the Development of the People's Rule in the Liberated
Valleys of Moravska dolina and Zgornja Savinjska dolina
UDK 342(497.12-116)
- Milan Ževart, Narodnoosvobodilna vojna v Šaleški dolini 81—102
Народно-освободительная война в Шалешкой долине
The National Liberation Struggle in the Valley Šaleška dolina
UDK 940.541(497.12-116)

IN MEMORIAM

- Dr. Ivan Slokar (Jože Šorn) 103—106
UDK 92 Slokar Iv.
- Milada Paulová (1891—1970) (Janko Pleterski) 106—107
UDK 92 Paulová M.

INSTITUCIJE
ИНСТИТУЦИИ — INSTITUTIONS
UDK 930(06)

- Vprašanje zgodovine v muzejih na Slovenskem (Branko Marušič) 109—113
История в показе музеев Словении
The Question of History in the Museus in Slovenia

DRUŠTVENO ŽIVLJENJE, KONGRESI, SIMPOZIJI
ОБЩЕСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ, СЪЕЗДЫ, СОВЕЩАНИЯ —
SOCIAL LIFE, CONGRESSES, MEETINGS

UDK 061.2.05+061.3

- Peti kongres zgodovinarjev Jugoslavije (Bogo Grafenauer) . . . 115—117
Пятый съезд историков Югославии
The Fifth Congress of Historians of Yugoslavia
- VI. konferenca zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu (Franc Rozman) . . . 117—120
Шестая конференция историков рабочего движения в Линце
The 6th Conference of the Historians of the Worker' Movement
- Zgodovinsko društvo za Slovenijo v letih 1968—1970 (Olga Janša) 120—123
Историческое общество Словении в гг. 1968—1970
The Historical Society for Slovenia during the Period 1968—1970

OCENE IN POROČILA
РЕЦЕНЗИИ И ИЗВЕЩЕНИЯ — BOOK REVIEWS AND REPORTS

UDK 930(048.1)

- R. J. Braidwood, Prehistoric Men (Marko Urbanija) 125—126
- J. Sesson, The Military Establishment at Mari (M. Urbanija) . . . 126—128
- J. Kalić-Mijušković, Beograd u srednjem veku (Ignacij Voje) . . . 128—131
- Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Ignacij Voje) 131—132
- B. Grafenauer, Die ethnische Gliederung (Ferdo Gestrin) 133—134
- M. Kokolj, Vevški papirničarji v boju za svoje pravice 1842—1945 (France Kresal) 134—139
- Il Risorgimento e l'Europa (Branko Marušič) 139
- Preporodovci proti Avstriji (Franc Rozman) 140—141
- Osnovna šola na Slovenskem 1869—1969 (Ferdo Gestrin) 141—143
- Prosvetni zbornik 1868—1968 (Branko Marušič) 143—144
- M. Britovšek, A. Füster in revolucija 1848 v Avstriji (F. Zwitter) 144—151
- I. Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem (Jože Šorn) 151—157
- Zgodovinske čitanke (Tomaž Weber) 157—159
- P. Horská-Vrbová, Kapitalistická industrializace a středoevropská společnost (Janko Pleterški) 159—160
- M. Paulová, Tajný výbor (MAFFIE) a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916—1918 (Janko Pleterški) 160—163

BIBLIOGRAFIJA
БИБЛИОГРАФИЯ — BIBLIOGRAPHY

UDK 016:930

- Vasja Melik — Olga Janša — Mirko Stiplovšek, Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1963—1968) 165—185
- Miloš Rybař, Zgodovinske publikacije v letu 1969 187—188

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1971

941/949

119710023, 1/2

COBISS •